Nail Orhun, Feyyaz İbrahimhakkıoğlu, ve

Ali Karaavcı'nın hatırasına (1982-1987)

Yazar Hakkında
1951 Manisa doğumlu. 1976'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümünden mezun oldu. Öğretmen olarak Erzurum, Karabük, Afyon-Sandıklı, Manisa-Gördes, ve Amasya-Suluova'da görev yaptı. 2005'te emekliye ayrılan Abdulhalim Durma 'Evliyalar Şehri' adıyla bir kitap dizisi hazırlamaya başladı. Elinizdeki kitaptan önce **Amasya, Kastamonu, Afyonkarahisar, Isparta, Tokat, Samsun, Sivas, Adıyaman, Malatya, Elazığ, Manisa, İzmir, Çorum, Muğla, Sinop,** ve **Bayburt**'u yayınlayan yazarın hazırlanmakta olan son kitabı Ordu ile ilgili.
Yazarın ayrıca, Din Psikolojisi ve Kişilik isimleriyle ebook formatında iki tercümesi ile Kadı Kızı adıyla bir roman çalışması vardır.

Evliyalar Şehri
Erzurum

ISBN
978-9944-0466-7-2

Dizgi
Abdulhalim Durma

Kapak Tasarımı
Abdulhalim Durma

Baskı Yeri
Erol Ofset Matbaacılık Yayıncılık Ambalaj
San. ve Tic. Ltd. Şti.
Pazar Mh. Necati Efendi Sk. No.41/A Samsun/Türkiye

1000 Adet basılmıştır
2013

İçindekiler

ErzurumEvliyaları

Şehir, Hz. Osman döneminde Habib b. Mesleme kumandasındaki kuvvetler tarafından 653'te zapt edilir[1]. Fetihten sonra Erzurum'u bir üs olarak kullanan Müslü-manlar buradan kuzey ve doğu istikametinde akınlar düzenler. **Abdurrahman Gazi** şehrin İslam orduları tarafından fethi sırasında, bir rivayete göre Habib ibni Mesleme'nin, bir rivayete göre de İyaz İbni Ganem'in komutasında Erzurum'a gelmiş ve fetih esnasında şehit düşmüştür[2]. Abdurrahman Gazi'nin Hz. Peygamber'in sancaktarı

---

[11] Suriye ve Anadolu fetihlerine katılan sahabi. 610'da doğdu. Anadolu'ya yaptığı birçok akın sebebiyle Habibü'r-Rûm diye de anılır. (629-30) yılında müslüman oldu. Hz. Peygamber'le gazvelere iştirak etmek için Medine'ye gitti ve Tebük Gazvesi'nde bulundu. Ancak onun sahabi olmadığını söyleyenler de vardır. Habib 636 yılında bir öncü süvari birliğinin başında Yermük Savaşı'na katıldı ve Suriye'nin önemli bir kısmını fethetti. Ayrıca İyaz b. Ganm ile birlikte Antakya'yı ikinci defa fethetti (638) ve Cürcüme şehri üzerine yürüdü. Aynı yıl Selamet Geçidi diye de anılan Hades Kalesi'ni, Malatya ve civarını ele geçirdi. 641 yılında Hz. Ömer tarafından el-Cezire'ye vali tayin edildi. Hz. Osman döneminde Suriye Valisi Muaviye b. Ebû Süfyan tarafından Doğu Anadolu'ya gönderilen Habib Bizans kuvvetlerine karşı başarılı oldu. Kalikala'yı (Erzurum) alıp birçok şehir ve kasabayı haraca bağladıktan sonra Suriye'ye döndü (645-46). Daha sonra Hz. Osman tarafından Babü'l ebvab'ın fethinde Selman b. Rebia'ya yardım etmek üzere görevlendirildi (652-53). Kınnesrin valiliğine tayin edilen Habib göreve yeni başladığı sırada Muaviye onu Hz. Osman'a yardım etmek üzere Medine'ye gönderdi. Vadilkura'ya ulaştığında halifenin öldürüldüğü haberini alınca Dımaşk'a döndü. Habib bundan sonra Muaviye ile beraber oldu ve onun Hz. Ali'ye gönderdiği heyetin sözcülüğünü, Sıffin'de Suriye ordusunun sol kanat kumandanlığını yaptı. 661 yılında Muaviye tarafından İrminiye valiliğine tayin edildi ve burada vefat etti. Muaviye'nin istişare heyetindeki önemli kişilerden biri olan Habib savaş tekniklerini iyi bilen cesur bir kumandandı. İrminiye'de kırktan fazla şehir ve kaleyi fethetmesi de bunu göstermektedir.

[2] Rukiye İÇLİ. Sosyolojik Açıdan Ziyaret Fenomeni (Erzurum Abdurrahman Gazi Türbesi Örneği) Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üni. Erzurum – 2007

olduğu halk arasında yaygındır. Hakkındaki rivayetlerden biri şöyledir.

Hz. Peygamber'in İslam orduları Erzurum'u fethederken, sancaktarı Abdurrahman Gazi'nin kellesi bir düşman kılıcı ile koparılır ve yere düşer. Kellesini koltuğuna alan Abdurrahman Gazi elinde bulunan İslam'ın sancağını Palandöken'in en yüce noktasına dikmek üzere dağa, yokuşa doğru koşmaya başlar. Kellesi koltuğunda, sancağı elinde olan Abdurrahman Gazi Palandöken Dağı'ndaki "Şığveler" mevkiine gelince dağda bulunan çobanlar evvela dona kalırlar, sonra biri dayanamayıp,

- Olaa kafası koltuğunda hala koşuyor! Diye bağırır.

Kem göz orada onu nazara getirir ve olduğu yere düşer kalır. Gazilik ve şehitlik rütbesiyle ruhunu teslim eder.

Diğer bir rivayete göre, Hz. Ömer'in zamanında Abdurrahman Gazi'nin vücuduna bir illet arız olur ve doktorlar soğuk beldelerde bulunmasını tavsiye eder. Bunun üzerine Erzurum'a gelirken yol esnasında vefat eder ve günümüzde bulunduğu yere defnolunur. Hatta mezarının başında bayılanlara şifa bulması için "yeşil yaprak" verdiği de söylentiler arasındadır. Abdurrahman Gazi'den ilk bahseden en eski Osmanlı vesikası 1529 yılında Kanuni adına Erzurum ve havalisinin tahririni veren il yazıcı defteridir. Eski tapu kayıtlarında Peygamberin ikinci bayraktarı Seyit Abdurrahman, Seyit Abdurrahman Dede, Esseyit Abdurrahman Çelebi, Gazi Abdurrahman Çelebi gibi farklı isimlerle kayıt olunmuştur. Ancak daha sonraki tapu defterlerinde ve başka arşivlerde, Abdurrahman Çelebi'nin alemdarlık vasfı yoktur. Vakidi tarihinde ise İyaz bin Ganem (Cezire kumandanı) ile Erzurum'a gelen on bir ashap içinde Abdurrahman adı geçmez[3].

---

[3] Ebu Abdullah Muhammed bin Ömer bin Vâkid el-Eslemî (748-822) erken dönem İslam tarihçisidir. Gençliğinde buğday tüccarlığı, ilerleyen yıllarda kadılık yaptı. Özellikle tarih ve siyer (Muhammed'in hayatı)

A. Şerif Beygu ve İ. Hakkı Konyalı'ya göre halkın dini duygularını istismar etmek, ilgiyi yüksek tutmak amacıyla yatırın ashaptan olduğu ve Peygamberin ordularında sancaktarlık yaptığı söylenmiş olabilir. Kayıtlardan anlaşıldığına göre bu zatın VI. veya VII. asırlarda Erzurum'a gelmiş olması muhtemeldir. Abdurrahman Gazi Türbesi de böyle bir niteliğe sahip olup, Erzurum merkeze sekiz km. uzaklığında Palandöken dağının Şığveler eteğinde şehre hakim bir mevkidedir. Türbeye önceleri Sultan Abdülmecit zamanında Ahmet İzzet Paşa'nın yaptırdığı camiden girilirken daha sonraki restore ve bakım çalışmalarından sonra girişler ayrılmıştır. Türbe, 1794 yılında Erzurum valisi Yusuf Ziya Paşa'nın eşi Ayşe Hanım tarafından yeni baştan yaptırılmışçasına onarılır. Cami türbeden sonra 1797 yılında yaptırılır. Daha sonra cami ve türbe Erzurum belediyesince yeniden yaptırılmış ve restore edilmiştir. 1958'de ordu komutanı olan Cemal Gürsel'in bu türbeye yol yaptırdığı ve bir halı hediye ettiği söylenir[4]. 1980'lerde bugünkü türbe şadırvanı ve caminin yapılmasıyla ziyaretgah olarak önemi artar. Türbe, ortası kemerli iki taş kubbeden müteşekkildir. Kubbelerden açılan iki pencereden ışık almaktadır. Yan tarafında da iki pencere bulunur. Kubbelerin altında 4,85 m. uzunluğunda yerli taştan sandukası, sarıklı serpuşlu baştaşı bulunan bir mezar vardır. Sanduka ve baştaşı gayet basittir. Mescit ve türbe gibi hiçbir mimari özelliği yoktur. Sandukanın

---

konusunda eserler vermiştir. Bunun haricinde Kur'an, fıkıh, hadis, sahabelerin (ashab) hayatı, kültür ve coğrafya ile ilgili eserleri de mevcuttur. Vâkidî kitap ve belge toplamayı seven, zengin bir kütüphaneye sahip bir alimdi. Satın alamadığı kitapları katiplerine yazdırıyordu.

[4] Cemal Gürsel (10 Haziran 1895; Hınıs, Erzurum - 14 Eylül 1966, Ankara), Türk asker ve siyasetçi. 1960 Darbesi sonrası oluşturulan Milli Birlik Komitesi başkanı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin dördüncü Cumhurbaşkanıdır.

hiçbir yerinde kitabe de yoktur. Mezarın boyunun uzun olmasının sebebini İ. Hakkı Konyalı, halkın merakını kamçılamak, alakalarını arttırmak için olduğu şeklinde açıklar.

Yine burada XVIII. yüzyılın ortalarında İbrahim Hakkı Hazretlerinin zaviyedarlığını yaptığı Abdurrahman Gazi türbesine izafeten kurulmuş bir Abdurrahman Gazi Zaviyesinden de bahsedilir. Zaviyenin Osmanlı idaresi altında ilk kayıtları 1540 yılına aittir. İbrahim Hakkı Hazretlerinin zaviyedarlığına kadar bu zaviyenin sınırları hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmaz. Ancak İbrahim Hakkı Hazretleri tarafından yapılan araştırmalar sonucunda zaviyenin sınırları belirlenir. Hatta Abdurrahman Gazi'nin mezarının yerinin dahi İbrahim Hakkı Hazretleri tarafından bulunduğuna işaret edilir. İbrahim Hakkı Hazretleri, 1747 yılında Erzurum'daki en eski zaviyelerden birisi olan Abdurrahman Gazi zaviyesine padişah tarafından zaviyedar olarak tayin edilir[5]. Ders vermek şartıyla zaviyedarlık vazifesine otuz iki yıl devam eden İbrahim Hakkı Hazretlerinin Erzurum'da olmadığı zamanlarda, zaviyeye ait işleri oğlu İsmail Fehim aksatmadan yürütür. Ancak zaviyedarlık yapmak hususunda fazla istekli olmayan İsmail Fehim'in yerine Yusuf Nesim vekalet eder. Durumun farkında olan İbrahim Hakkı, Abdurrahman Gazi Zaviyedarlığı'nın Yusuf Nesim ve Muhammed Şakir'in müşterek olarak yürütmesini uygun görmüştür. Bilahare dava konusu olan zaviyedarlığa, İbrahim Hakkı Hazretlerinin vefat etmesi üzerine Muhammed Şakir ve Yusuf Nesim getirilir.

İ. Hakkı Konyalı'ya göre türbeyi buraya çeken hemen önünden kaynayan billur bir pınardır. Şehre ve ovaya hakim olan bu saha eskiden beri şehrin bir mesire yeri olarak görülür. Erzurum

[5] Bilgehan Pamuk. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Abdurrahman Gazi Zaviyedarlığı ve Zaviyedarlık Meselesi

halkı yazın türbe eteğindeki sahaya gelip dinlenir ve eğlenir. Günümüzde yapılan piknik kabinleri, lavabolar ve alışveriş dükkanları ile hem ziyaret ve ibadet hem de dinlenmek için cazip bir yer olmaya devam etmektedir. İnanışa göre, yerli olmayan kimseler, örneğin memuriyet dolayısıyla Erzurum'da bulunan kimseler türbeyi ziyaret etmeden gidecek olursa, çok geçmeden bir daha yolları Erzurum'a düşermiş.[6] Abdurrahman Gazi türbesi Erzurum'la bütünleşmiş olmakla beraber, Van, Bitlis, Malatya, İstanbul illerinde de Abdurrahman Gazi Türbelerinin olduğunu söylemek yerinde olur[7]. Hatta bu türbeler hakkında da benzer hikayeler anlatılmaktadır.

Abdurrahman Gazi Türbesi tedavi ve şifa almakla beraber çok çeşitli amaçlarla ziyaret edilmektedir.

İnanılır ki, Erzurum'u musibetlere, deprem, sel gibi doğal afetlere karşı koruyan manevi bir güç vardır. Bu güç evliyaların gücüdür. Erzurum'u yedi ucundan yedi evliya tutar ve bu evliyaların başında Abdurrahman Gazi gelir.

Şehir 686'da Bizanslılar'ın eline geçerse de 700'de geri alınır[8]. Bizans ordusunun 751'deki kuşatmasına karşı büyük direnme gösteren Erzurum, şehirdeki Ermenilerin yardımı ile

---

[6] Yazarın başından geçen durum, bu inanışa uygun düşüyor.

[7] Van Gölü'nün şimalinde, Ahlat Kasabasının Tunus Mahallesinde hakim bir tepenin eteğinde sahabe-i kiramdan Abdurrahman Gazi Hazretleri yatmaktadır.

Abdurrahman Gazi 1329 senesinde vefat etmiştir. İsmi Eskişehir yakınında kendi adı ile anılan köyde yaşamakta, mezarı da İstanbul Sancaktepe'ye bağlı Abdurrahman Gazi mahallesinde bulunmaktadır.

Malatya Darende'de Medi Şeyh ismiyle günümüzde ziyaret edilen türbenin Abdurrahman Gazi Hazretlerine ait olduğu söylenir. Medi Şeyh için 'Evliyalar Şehri Malatya'ya bkn. Sh.92-93

[8] Mehmet Azimli. İlk Fetihten Saltuklulara Erzurum

753’te yeniden Bizanslılar tarafından ele geçirilir. Şehir yağmalanır, halkın bir kısmı katledilir, bir kısmı da esir alınır. Ardından Halife Mansur (714-775) bir ordu gönderip şehri kurtarır (756). Halife Mehdi-Billah (873-934) zamanında Erzurum’a Türk birlikleri yerleştirilir. Ancak daha sonra şehrin tekrar Bizans’ın eline geçtiği (948), Hamdaniler tarafından geri alındığı ve ertesi yıl tekrar Bizans İmparatorluğu’nun idaresine girdiği anlaşılmaktadır. Ünlü Arap yazarı, coğrafyacı ve tarihçisi İbn Havkal, Kalikala’nın (Erzurum) Rum ülkesinde (Anadolu) Azerbaycan, Cibal, Rey ve civarındaki halkın gaza merkezi olan büyük bir uç şehri olduğunu kaydeder[9].

Ebu İshak Kaziruni’nin kabri, Tebriz kapısında, Ulu Camii karşısında kale burcunda bulunmaktadır[10]. Tarihçe-i Erzurum

---

[9] Anlatılır ki, İslam öncesi bölgeye İranlılar hakimdi ve onların ayrılışından sonra bölgeye bölgesel liderler anlamında kullanılan Tavaif-i Müluk hakim olur. İşte bu dönemde Erzurum’un hakimi olan şahıs, buraya bir kale yaptırır. Kali ismindeki hanımına hediye olarak adını “Kali’nin Hediyesi” anlamına gelen “Kalikale” adını verip kadının resmini de kale kapılardan birinin üzerine kazıtır. Araplar burayı fethedince Kalikale ismini Kalinin Kalesi anlamında yorumlayıp kullanırlar.

[10] Çin, Hindistan, İran ve Anadolu’da İslamiyetin yayılmasında büyük hizmeti geçen alim ve mücahid veli. İsmi İbrahim bin Şehriyar’dır. Annesinin ismi Banuveyh bin Mehdi’dir. Ebû İshak künyesiyle ve Kazerûni nisbesiyle meşhûr olmuştur. 963 (H.352) senesi Ramazan-ı şerif ayında Şiraz civarındaki Kazerûn kasabasında doğdu. 1034 senesinde Kazerûn’da vefat etti. Kabri oradadır. Mecûsi bir aileye mensûb olan Ebû İshak Kazerûni"nin babası sonradan hidayete kavuşup müslüman olmakla şereflendi. Müslüman bir anne babadan dünyaya gelen Kazerûni’nin doğumundan itibaren üstün halleri görülmeye başladı. Onun dünyaya geldiği gece doğduğu evden göğe doğru yükselen bir nûr görüldü. Bu nûr sütununun dalları etrafı aydınlatıyordu. Annesi onu emzirmek istedi. Fakat Ramazan-ı şerif ayı olduğu için emmedi. Bu hali Ramazan ayı

yazarı, Ahmet Nusret Efendi "Bu zat Nefahat'ta mezkur olan Ebu İshak olmayıp, hicri 6. asır ricalinden Tatar ihtilalinde Erzurum'a hicretle burada oturmayı tercih eden, dinin emrine bağlı İslam büyüklerindendir…", der.

İ.Hakkı Konyalı "Meşhur mutasavvıf, mürşit, kutup Ebu İshak-i Kaziruni burada değil, Kazirunda medfundur. Vefatından sonra manevi nüfuz ve tesiri İslam alemine yayılan Kazirunlu mürşit adına Anadolu'da bir çok zaviyeler yaptırılmış ve zengin gelirler vakıf edilmiştir. Şimdilik adını tespit edemediğimiz bir hayırsever de Erzurum'da Ebu İshak adına bir zaviye yaptırmış ve gelirler vakfetmiştir.", der.

Ebu İshak iyi bir tahsil görmüş, tasavvufta Firuzabatlı Ebu Ali İbni Hasan'a intisap ederek yetişmiş, bal alacak arı gibi büyük adamlar aramış, Şiraz'da, Basra'da, Mekke ve Medine'de büyüklere koşmuş, onlardan bir çok hadis rivayet etmiştir.

Nakledilir ki, bir çok kimseleri irşat ve 24 bin kişiyi Müslüman etmiştir. İrşat ettiği halifelerini çeşitli yörelere görevlendirmiştir.

İç Kale'yi Çifte Minareli Medrese'ye bağlayan sur duvarı üzerinde bulunan köşeli burçlardan biri, içten kubbe ile örtülerek Ebu İshak Kaziruni'nin türbesi haline dönüştürülmüştür. Önünde bir de zaviyesi bulunmaktadır. Türbede yatır haricinde, üç kabir mevcuttur. Ayak ucunda, Abaza Mehmet Paşa isyanında şehit olan **Hüseyin Paşa**, yanında Revan müdafaasında yaralanıp şehit olan **Murteza Paşa**, (Murteza Paşa Enderun'dan yetişmiş, vezaret rütbesi almış olup Ayşe Sultanın eşidir.) üçüncüsünün de Osmanlı

---

boyunca devam etti. Gündüzleri annesini emmiyor, geceleri emiyordu. Ayrıca kardeşi emip karnını doyurmadan emmiyordu.

büyüklerinden bir şehit veya ahi olduğu ya da Ulu Cami eski imamlarından biri olduğu söylenir.

Türbe önünde, bahçede kapıya yakın olan yerde 1813 yılında ölen Çıldır valisi divan katibi **Mustafa Efendi**'nin kabri vardır. Diğer demir parmaklıkla çevrili olan kabir Sultan Abdülmecit'in hariciye müsteşarı **Nuri Efendi** (Paşa)'ye aittir. İran sefiri ile görüşmeye yetkili kılınmış, Erzurum'da ölmüş (v.1843) olan Nuri Efendiye, Nuri Baba da denilmekte, mezar yerini kendinin belirlediği, "ölürse yetmiş bin evliyanın yattığı yere gömüleceğini" söylediği rivayetleri mevcuttur. Türbe 2006 yılında Kültür Bakanlığı tarafından restore edilmiş ve ziyarete açılmıştır. Erzurum'da sık ziyaret edilen ziyaretgahlardandır.

Selçuklu tarihçisi Azimi şehrin 1048 yılında, İbrahim Yinal ve Kutalmış tarafından ele geçirildiğini kaydeder[11]. Daha sonra tekrar Bizans hakimiyetine geçen şehir, Bizans ordusunun Malazgirt'te yenilmesinin (1071) ardından kısa bir süre için Bizans'ın Gürcü asıllı generallerinden Gregorios Bakurian'ın idaresine girer.

Ancak Sultan Alparslan zaferden sonra Erzurum'un çevresini Emir Saltuk'a ikta olarak vermiş ve onun aynı yıl (1071)

---

[11] XII. Yüzyılın Suriyeli Tarihçilerinden olan Ebu Abdulllah Muhammed el-Azimi'nin, dünyada tek nüshası ülkemizde bulunan Tarih'i genel vekayiname türünde, muhtasar olarak telif edilmiştir. Eser, Hz. Adem'den başlayıp Abbasi halifesi el-Muktefi Liemrillah devrinin sonuna (1160) kadar cereyan eden çeşitli olayları kapsamaktadır. Ayrıca Karahanlılar, Gazneliler, kuruluşundan başlayarak Büyük Selçukluları, Kirman Irak, Türkiye ve Suriye Selçukluları, Danışmendliler; Ahlatşahlar (Sökmenliler), Artuklular, Böriler; Musul ve Suriye atabegleri Zengiler tarihleriyle ilgili bilgiler mevcut olduğu gibi, Türk-Haçlı ve Bizans, Bizans-Peçenek ve Bulgar ilişkileri hakkında da bazen ilgili kaynaklarda yer almayan ilginç kayıtlar bulunmaktadır.

Erzurum'u fethetmesiyle şehirde Türk hakimiyeti kesin olarak başlamış, Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı Saltuklular Beyliği'nin temelleri atılmıştır. Mükrimin Halil Yinanç ise Erzurum'un fethinin çeşitli sebeplerle geciktiğini ve bunun ancak Sultan Melikşah zamanında, 1080 yılında gerçekleştiğini, Saltuklular'ın da bu tarihte kurulduğunu söyler.

Tarihi boyunca maruz kaldığı istilalar dolayısıyla şehrin kalesi ve diğer tarihi abideleri büyük tahribata uğrar[12]. Üç kat surdan bugün yalnız iç kale ile (hisar) dış surlara ait birkaç duvar parçası ve kapıların adları kalmıştır. Günümüzde de şehre hakim olan İçkale'de Paşa Sarayı, mahkeme ve hapishane bulunuyordu. Bizans yapısı olan kale Saltuklular, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde çeşitli zamanlarda tamir görür. Erzurum'a Türk-İslam karakterini kazandıran ve şehri abidelerle donatan Saltuklulardan kalma Tepsi Minare denilen ve geç devirde Saat Kulesine dönüştürülen gözetleme kulesinin yine İçkale'de bulunan Kale Mescidi ile birlikte XII. yüzyılda inşa edildiği sanılmaktadır[13]. İç

---

[12] Erzurum. Cevdet Küçük. Rahmi Hüseyin Ünal. Metin Tuncel. TDV İslam Ans. Cilt 11

[13] Erzurum Saat Kulesi, kitabesinden öğrenildiğine göre Saltuklu hükümdarı Emir Muzaffer Gazi zamanında (1124-1132), ll74 yılında İç Kale Camisi'ne minare olarak yaptırılmıştır. İç Kalenin duvarına bitişik olan bu minarenin yüksekliği yaklaşık 21 m. olup üzerinde, sonradan yapılan ve saatin yerleştirildiği ahşap bir bölüm bulunmaktadır. Gezgin Riter'in Seyahatnamesi'nde bu saatten söz ettiği dikkate alınacak olursa saatin l843'den önce kuleye yerleştirildiği sanılmaktadır. Sultan II. Abdülhamit zamanında Müşir Mustafa Paşa'nın Erzurum valiliği sırasında kuledeki kitabenin bir kısmı sökülerek buraya saat kadranı yerleştirilmiştir. Lynch 1830'da Rusların bu kuledeki saati söküp götürmüş olduğunu kaydeder. Sonraki yıllarda İngiltere l877'de Londra'da yapılmış olan bugünkü saati buraya hediye eder. Saat Kulesi kare taş kaide üzerinde yuvarlak gövdeli ve kırmızı tuğladan yapılmıştır. Kuzey yönündeki bir kapıdan girilen kulenin gövdesinin üzerinde Arapça

Kale'de, kalenin kuzey duvarının bir burcuna bitişik olan Kale Mescidi'nin kitabesi günümüze gelememiştir[14]. Bu cami kale muhafızları için XII. yüzyılda Saltukoğlu İnanç Alp Tuğrul tarafından yaptırılmıştır[15]. Camiye İç Kale meydanındaki bir kapıdan girilir. Giriş kapısının ve yanlarındaki pencerelerin üzerinde bezemeler bulunmaktadır. Cami kesme taştan yapılmış olup, dikdörtgen planlıdır. Erzurum'daki en eski Türk yapısı olarak kabul edilen Kale Mescidi, mescit-türbe arası ilginç bir mimari özelliğe sahiptir. Eserin eski adı Kabe Mescidi olup, böylece Erzurum'da iki Kabe Mescidi'nin olduğu kesinlik kazanmaktadır[16].

Ulu Cami, Cumhuriyet Caddesi üzerinde, Çifte Minareli Medresenin yanındadır[17]. Saltukluların hiç birisinin Atabey olmadığı halde bu camiye Atabey Camisi de denir. Osmanlı döneminde Erzurum Ulu Camiine "Atabek Camii" ve "Ebü'I-Feth

---

kufi yazılı bir kitabe bulunmaktadır. Bu kitabede, "İkbal dinin ışığı, İslamın kutbu, devletin yardımcısı, milletin zahiri, arkası, meliklerin ve emirlerin güneşi Ebil Kasım oğlu Ebil Muzaffer Gazi İnanç Beygu Tuğrul içindir." yazılıdır. Beyaz bir şerit halindeki kitabenin üzerine tuğladan baklava dilimlerinden bir bezeme yapılmıştır. Kulenin üst noktasında ise ikişerli sütunların taşıdığı ahşap köşk kısmı bulunmaktadır.

[14] Yapının her ne kadar orijinal birkitabesi yok ise de, Lala Paşa'nın H.970 / M.1562- 63 yılında koydurttuğu ve 1983 yılı Eylül sonunda çalınan kitabesi bahis konusu eserin daha önceki tarihini ve fonksiyonunu aydınlatacak mahiyettedir.

[15] Muhtemelen 1124'ten sonra Saltuklu tahtına Ziyaeddin Gazi geçer. Kitabelerden anlaşıldığına göre Erzurum'daki Kale Camii ve Tepsi Minare (Saat Kulesi)'yi yaptıran Saltuklu emîri Ziyaeddin Gazi'dir. Fakat hakkında fazla bilgi yoktur. İ. Hakkı Konyalı tarafından okunmuş olan Tepsi Minare kitabesinde onun ünvan ve lâkapları şöyle sıralanmaktadır: "Mevlâna Ziyaeddin Kutbu'l-Islâm, Nasîruddevle, Zahîru'l-mille, Şemsü'l- (Mülûk) ve'l-Ümerâ İnanç Beygu (Yabgu) Alp Tuğrul Bey Ebu'l-Muzaffer Gazi b. Ebi'l-Kasîm".

[16] Nusret Çam. Erzurum Kale Camii. Vakıflar Dergisi Sayı 19

[17] Rüçhan Arık. Erzurum'da İki Cami. Vakıflar Dergisi. Cilt. 8

Camii" denildiği, iki kitabede geçen ibarelerden anlaşılmaktadır. Saltuklu Emiri Melik Muhammed (1168-1190) tarafından 1179 yılında yaptırılmıştır. Erzurum'a 1640 yılında gelen Evliya Çelebi bu caminin toprak damlı olduğunu ve içerisinde de 200 çam direk bulunduğunu kaydeder. Cami Sultan IV.Murad zamanında yiyecek deposu olarak kullanılır. Konyalı, XVII. Yüzyıldan sonra Ulu Caminin bugünkü görüntüye ulaştığını ve caminin bu büyük değişikliğinde bir zamanlar Erzurum'da mevcut olan ve adının Kara Kilise olduğunu belirttiği büyük bir kilisenin enkazından faydalanıldığını ifade eder[18]. Onarımlarla özgün durumunu kaybetmiş olan camideki kitabelerden anlaşıldığına göre, değişik tarihlerde beş kez tamir görür. Erzurum Valisi Hüseyin Paşa 1639'da,

> *"Mürur-i dehr ile tamire muhtac olduğun keza*
> *Ana sarf-ı himem kıldı Hüseyin bin Nasuh Paşa*
> *Hitab-ı hayrla Ömeri didi şayandır tarihinde*
> *Kemal-i say ile kıldık Atabek Camiin ihya*
> *Sene 1039"*[19]

Ali Efendi 1826'da camiyi onartmış, bunu 1858, 1860 yıllarında yapılan onarımlar izlemiştir[20]. Vakıflar Genel Müdürlüğü 1957-

---

[18] Hüseyin Yurttaş. Erzurum Ulu Camiine AitYeni Bir Kitabe ve Yapı Hakkında Bazı Düşünceler

[19] Haluk Karamağaralı. Erzurum Ulu Camii

[20] "Nasuh Paşa'nın oğlu Hiiseyin Paşa 1629/ 30'da kapıcıbaşı ve sonra kapıcılar kethudası oldu. 1634/ 35'de mirahur-ı evvel oldu. O sene sonunda vezirlikle Budin valisi, 1636/ 37 Erzurum valisi ve sonra Haleb ve 1642'de Sivas valisi oldu. 1643'de vefat etmiştir." Sicill-i Osmani III. Cilt

"Erzurum beylerbeyi Nâsuh Paşazade Hüseyin Paşa vezîriâzam ağasıyle gönderilen fermana itaat etmiyerek isyân etti. Bunun üzerine Hüseyin Paşa'nın cezalandırılması için eski Sivas vâlisi görevlendirildi. Sivas

1964 yılları arasında ve 2008'de camiyi restore eder. Camide yapılan farklı tarihlerdeki onarımlar iç mekanda karışık bir mimari ortaya çıkarmıştır. Bununla beraber 51x54 m. ölçüsünde dikdörtgen planlı olan cami, mihrap duvarına dik yedi ayrı sahından meydana gelmiştir. Bugün on altısı duvarlara bitişik kırk paye ibadet mekanında üst örtüyü taşımaktadır. Orijinal mihrabın bulunduğu bölüm beş payenin taşıdığı kubbe ile örtülüdür. Caminin içerisinde toplam 40 sütun bulunmaktadır. Caminin içerisi 28 pencere ile aydınlatılmıştır. Bunlardan güneydeki ikinci pencere üzerinde 1826 tarihli onarım kitabesi bulunmaktadır. Caminin beş kapısı olup, bunlardan ikisi doğuda, üçü de kuzeydedir. Bu kapıların hiç birisi birbirine benzemez. Doğudaki birinci kapının iki yanında birer mihrapçık vardır. Bunun kenarına da 1860 yılında yapılan onarımın kitabesi yerleştirilmiştir. Caminin ilk yapımındaki mihrap duvarı önü hafif sivri kemerler üzerine oturan büyük pandantifli bir kubbe ile örtülmüştür. Günümüzde burada ahşap bir kubbe bulunmaktadır. Kubbe dışında kalan bölümler dıştan toprak damla örtülüdür. Caminin en gösterişli yönü orta eksendeki piramidal altı dizi mukarnas dolgulu tonozlu bölümüdür. Doğudan ve batıdan ikinci sahnların nihayetinde farklı tiplerde küçük birer mihrap daha bulunmaktadır. Bu iki mihraptan doğudakinin Şafiilere, batıdakinin Malikilere mahsus olduğuna dair mahalli bir rivayet mevcuttur. Caminin sağ tarafında tuğladan

---

vâlisi İbrâhim Paşa, Kayseri yakınlarında Hüseyin Paşa ile karşılaştı ve mağlûb olarak öldü. Hüseyin Paşa, bundan sonra etrafına topladığı kuvvetlerle, dâvam vardır diyerek İstanbul'a doğru hareket etti ve İzmit'te üzerine gönderilen kuvvetleri dağıttı. Nâsuh Paşazade buradan Üsküdar'a geldi ise de büyük kuvvetlerle karşılaşınca kurtuluşu kaçmakta buldu ve gemiyle Karadeniz'den Rumeli'ye geçerek Rusçuk'a gitti. Ancak Kırım'a gitmek isterken Edirne Sarayı bostancıbaşısı Sinân Ağa tarafından yakalanarak İstanbul'a gönderildi. Daha sonra îdâm edildi (26 Haziran 1643)."

yuvarlak gövdeli tek şerefeli minaresi bulunmaktadır. Minareye cami içerisinden çıkılmaktadır. Şerefeden yukarısı yıkılmıştır.

Sultan Melik Mahallesinde bulunan **Mehdi Abbas Kümbeti** Emir Şeyh Camisi'nin güneyindedir. Saltukoğulları devrinde yaşadığı tahmin edilen Mehdi Abbas isimli zata aittir. Kitabesi günümüze ulaşamamakla beraber kümbetin XIV-XVI. yüzyılda yapıldığı mimari üslubundan anlaşılmaktadır. Dıştan on altı, içeriden sekiz köşeli plan düzenindeki kümbetin duvarları yöresel Sivişli (yeni adı Nenehatun köyü) taşından yapılmıştır. İçerisinde yuvarlak kemerli bir mihrabı bulunmaktadır. Türbedeki dört kabirden yalnız birinin kitabesi vardır. Bu kitabeye göre bu mezarda Kağızmani Medresesini yaptıran Hacı Mehmed'in torunu Ahmed Ağa yatmaktadır. Vefatı 1845'dir[21]. Mehdi Abbas Efendi medresesi, camisi ve zaviyesi ise günümüze ulaşmamıştır. Mehdi Abbas Zaviyesi, Emir Şeyh'e ait olup, 'Erzurum Tarihçesi' yazarı Mehmed Nusret'in babası Erzurum Müftüsü Ömer Fazıl Efendi tarafından idare olunmuştur[22]. Emir Şeyh Türbesi, Çifte Minareli Medrese'nin arka tarafında Emir Şeyh Cami ile iç içe girmiş bir durumdadır. Türbenin giriş kapısı caminin içinde idi. Dolayısıyla türbeyi ziyaret etmek isteyen vatandaşlar, caminin içindeki giriş kapısını kullanmak zorundaydı. Türbenin diğer, caminin dışından olan giriş kapısı ise duvar örülerek kapatılmış ve uzun yıllar ev olarak kullanılmıştır. Bu ev sebebiyle yapının türbe olup olmadığı anlaşılamıyordu. Son zamanlarda harabe bir yeri andıran bu ev, terkedilmiş bir durumdayken, bir iş adamı tarafından satın alınarak türbeye dahil edilir. Vatandaşın rahatça ziyaret edebileceği bir yer haline getirilen türbenin, dış yüzeyinde de tadilat yapılır. Türbe'nin duvar örülerek ev yapılan kısmı yıkılarak, caminin dışından olan

---

[21] Abbas Mehdi. Evliyalar Ansiklopedisi

[22] Hüseyin Yurttaş. Tarihçe-i Erzurum'un Sanat Tarihi Açısından Önemi

giriş kapısı da gün yüzüne çıkartılır. Ayrıca buraya bayanlar için mescit ve ziyaret etme yeri de düşünülür. Duvarları yeniden onarılarak, kaliteli ahşapla örülen türbenin zemini ve tavan kısımları yeniden tadil edilir. Türbenin giriş kapısında yazan kabartma seki yazılar da gün yüzüne çıkarılır.

Döneminin hem valisi hem de büyük alimlerinden olduğu sanılan Emir Şeyh Hazretlerinin hayatına dair bilgi bulunmuyor. Tarihçe-i Erzurum'da Emir Şeyh Hazretlerinin İlhanlı döneminde yaşamış olduğu tahmini yer alır. Bu türbeye Abbas Şeyh türbesi diyenler de vardır. Buradaki zaviyeden dolayı, genç ahi adaylarına, ahilere, mesleki eğitim ve formasyon kazandırma yanında kendilerine muallim ahi veya emir denilen yetişkin ahiler tarafından fütüvvet name, tercüme-i ahval, tarih, sofi kıssaları gibi ilimler okutulduğu nakil edilmektedir. Ketencizade Rüştü Efendi, içerisinde üç mezar bulunan bu türbenin yapılış tarihinin, Ulu camiin yapılış tarihi olan 1179 yılına tesadüf ettiğini bir beyti ile ifade eder. Türbenin içinde 1845 tarihinde vefat eden Hacı Mehmet Efendinin torunu, medreselerin mütevellisi olan Ahmet Ağa'nın kabri mevcuttur.

Halk arasında, burada medfun olanların Erzurum ve civarında şehit edilen Osmanlı büyüklerinden oldukları ileri sürülür.

Üç Kümbetler ismi ile tanınan yapılardan en büyüğünün Emir Saltuk'a (1072-1102) ait olduğu ve XII. yüzyılın sonlarında veya XIV. yüzyılın başlarında inşa edildiği sanılmaktadır[23]. Diğer

[23] Cezmi Tuncer makalesinde, türbeye 1189 tarihini verir ve Erzurum'daki başta türbe olmak üzere Saltuklu eserlerinde, Selçuklu özelliklerinden çok yerli Hristiyan özelliklerin öne çıktığını ileri sürer.

kümbetlerde Melik Davud'un amcası Behram Şah'ın veya biraderlerinin olabileceği ileri sürülür[24]. Kesme taştan yapılmış olan bu kümbet sekizgen gövdeli, yüksek kasnaklı ve üzeri kubbe ile konik karışımı basık bir külahla örtülüdür. İki renkli kesme taştan yapılan kümbetin üçgen alınlıklarında, yuvarlak kemerli kasnak nişlerinde Orta Asya takvimlerinde görülen burç figürlerini andıran boğa, yılan, yarasa, kartal gibi hayvan kabartmaları bulunmaktadır. Buradaki nişlerden birisinin içerisindeki boğa boynuzları arasında bir insan başının benzerine diğer yerlerde rastlanmamaktadır[25]. Kümbetteki cenazelik katının girişi, yapı içindendir[26].

Üç Kümbetlerin yanında kümbeti andıran bir diğer yapının mahiyeti anlaşılamamıştır. Bunun da kümbet olduğu ileri

---

Anadolu'nun "İlk Dört Selçuklu Kumandanı ve Yaptırdığı Yapıların Özellikleri. Vakıflar Dergisi. Sayı 12"

[24] Tarihçe-i Erzurum. Sh.89

[25] Aydın Taşcı. Selçuklu Mimarî Süslenmesindeki Alçı Ve Taş Kabartma İnsan Figürlerinin Köken ve Gelişimi. Vakıflar Dergisi. Sayı 27. "Kümbetin kuzeydoğuya açılan kapısının sağından itibaren beşinci niş içerisinde üçgen şeklinde boğa başının kalın boynuzları arasında insan başı bulunmaktadır. İnsan başında göz, burun, ağız ve sivri çene belli olmaktadır. Burada insan maskı, takvim hayvanı boğa ve Boğa burcu birleşimi şeklinde sembolik olarak işlenmiştir. Yine Erzurum'da Çifte Minareli Medrese'nin batı eyvanının kemer başlangıcında, aşağı doğru bakar vaziyette bir insan başı yer almaktadır."

[26] Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'da ilk kurulan Türk beyliği Saltuklu Beyliğidir. Başşehri Erzurum olan beyliğin kurucusu, Malazgirt Zaferinin kazanılmasında önemli rol oynayan Ebu'l Kasım İzzeddin Saltuk Bey'dir. Sultan Alparslan, Malazgirt Zaferinden sonra, Bizans İmparatoru Dördüncü Romanos Diogenes'in ölümü ile, anlaşma şartlarının yerine getirilmemesi üzerine, emrindeki kumandanlara Anadolu'da fetihlere devam edilmesini emretmişti. Buna dayanarak Emir Saltuk, Erzurum ve civarını fethederek, Saltuklular Beyliğini kurar. Muhtemelen 1102'den önce vefat etmiştir.

sürülmüşse de bazılarına göre bir mescittir. Bu kümbetler Milli Eğitim Bakanlığı tarafından l956 yılında onarılmıştır.

XIII. Asır

Büyük Selçuklu Devleti'nin parçalanmasından (1157) sonra bu beylik Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağlanır. II. Süleyman Şah Saltukoğulları Beyliği'ni ortadan kaldırarak Erzurum'u kardeşi Mugisüddin Tuğrul Şah'a ikta eder (1202). Şehirde Konya Selçuklularının hakimiyeti devrinde tek eser yapılmamıştır. I. Alaeddin Keykubad (1192-1237) meşhur kumandanlarından Mübarizüddin Çavlı'yı Erzurum'a subaşı tayin ederek yaklaşmakta olan Moğol tehlikesine karşı şehri tahkim ettirir ve gerekli tedbirleri aldırır.

Erzurum bir ihanet sonucu 1242'de Baycu Noyan tarafından ele geçirilerek tahrip edilir ve halkının çoğu katledilir. Anadolu Selçuklu Devleti Kösedağ yenilgisinin (1243) ardından Moğollar'ın hakimiyetini tanıyınca şehir, Anadolu'ya çeşitli vesilelerle akınlar düzenleyen Moğol ordularının uğrak yeri olması yüzünden çok zarar görür. Buna karşılık Erzurum 1290-1315 yılları arasında kesif bir imar faaliyetine de sahne olur. Bu dönemle irtibatlandırılan Çifte Minareli Medresenin şehrin sembolü haline gelmiş olduğu kabul edilir. Diğer taraftan, Ara Altun, Çifte Minareli Medrese'nin, 1277'deki Baybars'ın Anadolu seferinden önce tamamlanmış olması gerektiğini ileri sürer[27]. Her biri 26

[27] Ara Altun. Mardin Ulu Camii ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not. Vakıflar Dergisi. Sayı 9. Esasen, Çifte Minareli Medresenin inşa tarihi tartışmalıdır. Sivas Gök Medrese minarelerinin kaide süslemeleri ile Erzurum Çifte Minareli medreseninkileri karşılaştırılarak ve 1265 yılında hazırlanmış bir vakfiyeye dayanarak, Erzurum Çifte Minareli'nin daha erken inşa edilmiş olduğu ileri sürülür. Diğer taraftan 1290'lara uzanan

metre yüksekliğindeki rengarenk çinilerle süslü çifte minaresi, bu tarihi esere isim olur. Avlulu, iki katlı, dört eyvanlı olup, 37 oda ve bir camiye sahiptir. Açık avlulu medreselerin Anadolu'daki en büyük örneğidir. Kuzey cephedeki taçkapı etkileyici bir estetiğe sahiptir. Günümüzde kısmen tahrip olmuş görünümüyle 16 oluklu, firuze renkli çini kakmalı tuğladan yapılma minarelerin kürsüleri de dikkat çekicidir. Taçkapının iki yanından yükselen silindirik minareler, tuğla ve mozaik çiniler ile süslenmiştir. Minarelere Allah, Muhammed ve ilk dört büyük halifenin isimleri de işlenmiştir. Taç kapıyı çeviren bitki süslemeleri, kalın silmeli panoların içindeki ejder, hayat ağacı, kartal motifleri cephenin en gösterişli bölümüdür. Taç kapının sağında ve solunda iki yönlü olmak üzere dört adet kabartma bulunmaktadır. Sağdakinde çift başlı kartal panosu yer almaktadır. Çifte Minareli Medresede geometrik süslemeler; en fazla avludaki sütun gövdelerinde, öğrenci odalarının kapı silmelerinde, eyvanların ön cephelerinde yer alır. Taç kapıda, avlu sütunlarını birbirine bağlayan kemerlerin yüzeylerinde ve kümbetin iç kısmında bitkisel süslemeler mevcuttur. Ön dış cephede yer alan hayat ağacı ile kartal motiflerinin bir arma olmaktan çok, Orta Asya, Türk inanışı kapsamında, güç ve ölümsüzlüğü dile getirdiği düşünülür. Zemin katta on dokuz, birinci katta ise on sekiz oda bulunmaktadır. Avlu dört yönden revaklarla çevrilidir. Girişin batısındaki kare mekanın vaktiyle mescid olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Medresenin ikinci katı dört eyvan arasında, dört bağımsız grup şeklinde düzenlenmiştir. Birinci kata inilmeden bir diğer bölüme geçmek mümkün değildir.

---

bir tarihleme de mevcuttur (Zafer Bayburtluoğlu, Anadolu Selçuklu Devri Büyük Programlı Yapılarında Önyüz Düzeni. Vakıflar Dergisi Sayı. 11.)

Çifte Minareli Medresenin kümbeti Erzurum'da bulunan kümbetlerin en büyüğüdür[28]. Medresenin ve iç kısımda bulunan kümbetin giriş kapıları başta olmak üzere; medrese mimarisinde yer alan önemli ve değerli parçalar, Erzurum'un işgali dönemlerinde Ruslar tarafından yerlerinden sökülerek Rusya'ya götürülmüştür. Özellikle Medresenin kümbet üst kat giriş kapısının yan duvarlarındaki tahribat, esere ne ölçüde zarar verildiğinin göstergesidir. Ayrıca Kümbet üst kat kısmında (bu kısımda dönemin müderrislerine ait mihrap görünümünde her birisi için köşeler de mevcuttur) tavandan aşağı sarkıtılan oldukça büyük ve uzun birbirine geçmeli sert mermerden yapma zincir de sökülmüştür. Sadece en baştaki tavana bağlı halka yerindedir.

Lynch, 1900'de askeri depo olarak kullanılan yapının içine giremediğinden söz eder[29]. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde Erzurum'da Cami-i Kebir civarındaki Hatuniye Medresesi'nin Darülmuallimin-i Sıbyan ve Mekteb-i İbtidai olarak kullanılmak üzere Maarif Nezareti'ne terk edilmesi hususunda Meşihat ile Evkaf Nezareti'ne emir verilmesi ve bilahare Medresede bulunan silah ve sairenin tahliye edilerek adı geçen medresenin darülmuallimin ve mekteb-i ibtidai olarak kullanılmasına dair 1301 tarihli kayda bir yıl sonra şu karşılığın verildiğini görürüz[30]. "Erzurum'da Cami-i Kebir civarında bulunan Hatuniye Medresesi, askeriyenin araç gereç deposu olduğundan, Darülmuallimin-i Sıbyan ve Mekteb-i İbtidai olarak kullanılmasının mümkün olmadığı". 1908'de medresenin akıbeti hala meçhuldür. "Erzurum'daki Hatuniye Medresesi Vakfı varidatı Evkaf

[28] Çifte Minarelinin Hatuniye ismiyle de anılması yüzünden banisinin bir kadın olduğunu gösterdiği ve bu kadının Hundi Hatun olduğu ileri sürülür.
[29] Lynch. age. Sh. 201
[30] http://www.devletarsivleri.gov.tr/

Hazinesi'ne ait olduğundan Maarifçe kullanılamayacağı, ancak binanın boşaltılarak eğitime uygun hale getirilmesi ve müderrislik cihetinin ehline verilmesi". 15 yıl sonra anlaşmazlığın hala devam etmekte olduğu görülür. "Erzurum'da bulunan ve evkaf-ı münderiseden olan Hatuniye ve Yakutiye medreselerinin maarife terkedilen evkaftan olduklarının tahakkuk ettiği". XVII. Yüzyıldan, Osmanlı'nın son dönemine kadar silah ambarı olarak kullanılmıştır[31]. Ne var ki, daha IV. Murad zamanında Erzurum'da top imalathanesi gibi bir işte kullanılan Çifte Minareli Medrese'den sökülen çini ve oyma taş motifler Leningrad müzesinde sergilenmektedir.

Erzurum'da ele geçen tarihi eserlerin sergilenmesi için Yakutiye Medresesi l943 yılında müze olarak tahsis edilir[32]. Burada, o güne kadar ele geçen eserler bir araya getirilir, ancak müze l947 yılına kadar belirli bir aşama gösteremez. Bu arada müze l947 yılında Çifte Minareli Medrese'ye taşınır. l964 yılında yeni bir müze yapılmasına karar verilir ve l965 yılında yeni müzenin yapımına başlanır. Yeni müzenin yapımı l967 yılında tamamlanır, teşhir ve tanzim düzenlemelerinden sonra da aynı yıl ziyarete açılır. Bu arada Çifte Minareli Medrese İslami Taş Eserler ve Etnoğrafya Müzesi haline getirilir[33].

---

[31] Hüseyin Yurttaş.Fuat Beyin Erzurum Haritası

[32] http://www.kulturvarliklari.gov.tr/

[33] "1976 yılı programı içinde, İlhanlılara ait bu dev eserin onarım ve çevre hafriyatı öncesinde medresenin doğusunda, toprak seviyesinin bir ilâ iki metre yükselmeye başladığı görülmekteydi. Toprak ve irili ufaklı taşların doldurulması ile oluşan bu yüksekliğin, tahminen 100 sene içerisinde bu hale gelmiş olduğu hafriyat sonunda anlaşılmıştı. Hafriyat sırasında medresenin yaslı olduğu burç dibinde yüzlerce içi boş yuvarlak gülle ve top mermileri bulundu. Bu gülleler son yüzyıl içerisinde bu bölgede yapılan savaşlar sırasında kullanılan savaş malzemeleridir. Medresenin

Hasan Basri Mahallesi'ndeki **Rabia Hatun** Türbesi İlhanlı Döneminden, XIII. yüzyıldan kalmıştır. Bu türbenin kime ait olduğu ve ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Yalnızca halk buraya Rabia Hatun ismini yakıştırmıştır. Türbe kesme taştan yapılmış olup üzerini örten konik kubbesi yıkılmış yerine kurşun kaplanmıştır. Türbe içerisinde üzerinde kitabesiz bir mezar bulunmaktadır. Ayrıca, Rabia Hatun'un bilinen ilk Türk kadın şairi olduğu da ileri sürülür.

"Bir kâsedir alev dolu gönlüm yana yana,
Men ta senin yanındayken hasretim sana"

Erzurum'un doğusunda Kars Kapısı dışındaki meydanda bulunan **Gümüşlü Kümbet** XIII. yüzyılda Gıyaseddin Gazi (nam-ı diğer Köse Şeyh) adına yaptırılmıştır. Kümbetin üst örtüsü, vaktiyle gümüş ile kaplı oluşundan ötürü Gümüşlü Kümbet ismi ile tanınmıştır. Buradaki gümüşlerin l877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Ruslar tarafından sökülerek götürüldüğü söylenmektedir. Erzurum'daki diğer kümbetlere benzeyen bu kümbet kesme taştan yapılmış, 7.95x7.95 m. ölçüsünde kare kaide üzerinde yuvarlak gövdeli olup üzeri konik taş bir kubbe ile örtülmüştür. Kare kaidelerin köşeleri kırılarak profilli bir su basma kornişinden sonra 12 köşeli gövdeye geçilmektedir. Gövdesi sivri kemerlerle birbirine bağlanan ikişer yarım sütunlarla bölümlere ayrılmıştır. Bu bölümlerin üzerlerine şeritler halinde beyaz kalker taşından zikzaklar yapılmıştır. Kubbenin altında kırmızı renkli bir kuşak yer alır. Giriş kapısı üzerindeki kitabe savaş sırasında atılan kurşunlarla okunamayacak duruma gelmiştir. Kümbet içerisindeki

---

ortasında bir havuz kalıntısı, yanında bir hamam ve bir duvarının şehir surlarına dayanmış olduğu tespit edilir." Ömer Yörükoğlu. Çifte Minareli Medrese (hatuniye) Hafriyatı. Vakıflar Dergisi. Sayı 12"

sandukalar günümüze gelememiş olup kümbetin kime ait olduğu bilinmemektedir[34].

XIV.Asır

Karanlık Kümbet türbesi**,** Derviş Ağa Mahallesi, Tahtacılar Caddesi'nde, Derviş Ağa Camisi karşısındadır. Türbe, İlhanlı Emirlerinden Tuğbay Vecihiddin'in oğlu Emir Sadreddin Türkbeğ tarafından 1308 yılında yaptırılmıştır. Üzeri muntazam kesme taşlarla kaplıdır. Bakımı halk tarafından yapılan türbenin, çok sayıda ziyaretçisi olmaktadır. Kare kaide üzerinde on iki cepheli silindirik bir gövde bulunur. Yöresel Sivişli (Keverk) taştan yapılmış olan kümbetin üzeri içten yuvarlak, dıştan konik bir külah ile örtülmüştür. Gövde yalancı sivri kemerler ve kabartmalarla bezenmiştir. Giriş kapısı üzerinde beyaz köfeki taşından Arapça kufi yazı ile Allah ve Muhammet isimleri üç satır halinde yazılmıştır. Güneydeki pencere üstündeki kırmızı mermer üzerine sülüs yazı ile üç satırlık bir kitabe yerleştirilmiştir. Erzurum'un işgali sırasında, l308 tarihli bu kitabe Rusların atmış olduğu kurşunlarla tahrip olur. Kitabede, "Bu kubbenin yapılmasını 708 senesinde (1308) Büyük Emir Vecihiddin'ın oğlu Sadreddin Türkbeğ emretti", yazılıdır. Kümbetin üzerini örten 4.80 m. çapındaki kubbe içten yuvarlak olup saçak altı kırmızı taştan bir kuşak ile çevrilmiştir. İçerideki iki sandukanın üzerinde kitabe bulunmadığından kime ait oldukları da belli değildir. Kuzeyde yer alan kapısı ile bir evin bahçesinde yer alan bu kümbet, altta bir kriptaya sahiptir. Kare tabanlı mumyalık üstünde yükselen gövde, içten silindirik, dıştan on iki gendir. Her yüzde çifte sütunca formunda silmeler bulunur. Güneydeki kitabe üzerinde Tercan

[34] Tarihçe-i Erzurum. Sh.90

Mama Hatun Türbesi'ndeki gibi şifreli harflerle yazılmış, beş köşeli yıldız biçiminde ikinci kitabe yer almaktadır. 1954 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce restore edilmiştir.

Mevlana'nın torunu Ulu Arif Çelebi, muhiblerinden Ayn-ül Hayat tarafından Erzurum'da saraya davet edilir. Konya ahvali ve Mevlevilik hakkında Gürcü Hatun'un kızına bilgi verilir[35]. Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından (1308) sonra, şehir, İlhanlılar'a bağlanırsa da bu devletin parçalanmasının (1335) ardından en karışık dönemini yaşar. Bu dönemde ortaya konmuş olan Yakutiye Medresesi 1310 yılında, Sultan Olcayto zamanında Gazan Han ve Bolugan Hatun adına Hoca Cemaleddin Yakut tarafından yaptırılmıştır[36]. Tarihçe-i Erzurum'da, Abaza Paşa vukuatında minareye birkaç mermi isabet ederek tahribata sebep olmuş bulunduğu kaydedilir[37]. R. Curzon'un 1854'te yayınlanan eserinde kısaca Çifte Minareli ve Yakutiye'den şehrin en önemli eserleri olarak söz ettiği görülür. Ne var ki, Yakutiye'nin ihtişamı, alanı dışında kullanımıyla gölgelenir[38]. Asıl işlevini yitirdikten sonra Osmanlı döneminde bir süre dökümhane, 19. yüzyılın

---

[35] Ayn-ül Hayat'ın şu beyti söylediği nakledilir. "Delinin başında bir sevda olması hoştur, fakat bu sevda senin sevdan olmak şartıyle." Ariflerin Menkıbeleri Cilt II. Sh.512

[36] Erzurum valisinin Bayburt'ta inşa ettirdiği aynı isim altında bir külliye daha bulunmaktadır. Evliyalar Şehri Bayburt Sh. 5-7. Diğer taraftan, Olcayto'nun, Mahmud Gazan Han'ın Erzurum'da yaptırdıkları külliyelerden günümüze hiçbir iz kalmamıştır.

[37] Tarihçe-i Erzurum. Sh. 32

[38] "..The other medresse is in a still worse condition, a great cannon-foundry having been erected in the middle of it. The whole building is broken, smoked, and injured; still, what remains shows how fine it must have been.." Robert Curzon. Armenia: A Year At Erzeroom, And On The Frontiers of Russia, Turkey And Persia

sonlarından itibaren ise askeri depo olarak kullanılır[39]. Medrese 1965 yılında, 19. asırda yapılmış olan Yakutiye kışlasının avlusundadır[40]. Cumhuriyet döneminde 1964 ve 1973'te Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından, 1991'de ise Turizm Bakanlığı tarafından onarımdan geçirilen medrese halen müze olarak kullanılmaktadır. Cumhuriyet Caddesi üzerinde, Lala (Mustafa) Paşa Camii'nin yanındadır. Türk-İslam Eserleri ve Etnografya Müzesi olarak hizmet vermektedir.

Taç kapısı üzerindeki işlemeler çok kıymetli bir sanat şaheseri değerindedir. Kubbeli olan Medresenin; dört eyvanı, kapalı avlusu vardır. Taçkapı ön cephenin tam ortasındadır. Kesme taştan yapılmış iki silindirik istinat kulesi, medrese cephesinin iki köşesine yerleştirilmiştir. Yakutiye Medresesi'nin aslında çifte minareli olduğunu, fakat XVII. yüzyılın ortaları ile XIX. yüzyıl

---

[39] İlhan Akçay. Yakutiye Medresesi. Vakıflar Dergisi. Cilt 6. Ankara. 1965

[40] Kışla, Yakutiye Medresesi'nin güney ve batı kesiminde bulunuyordu. Eski Yeniçeri Kışlası'nın yerine 1860'larda Sultan Abdülaziz tarafından yaptırılmış ve 1984 yılında Yakutiye Medresesinin çevresinin açılması amacıyla yıkılmıştır. Rusların Erzurum'u işgalinden sonra, Morkof isminde bir Rus generalinin burayı karargah yapmasından dolayı ismi Morkof Kışlası şeklinde anılmıştır. Morkof Kışlası döneminde Erzurum'un merkez kışlası niteliğini taşımaktadır. İşgal yıllarında Ermeniler tarafından da kullanıldığı bilinmektedir. Yıkılmadan öncede uzun yıllar Merkez Komutanlığı olarak hizmet vermiştir. İtilaf Devletleri'nin temsilcisi olarak 22 Nisan 1919 yılında Erzurum'a gelen Alfred Rawlinson, daha sonra Kazım Karabekir Paşa'nın talimatıyla tutuklanır ve Yakutiye Kışlası'na kapatılır. Serbest kaldıktan sonra İngiltere'ye dönen ve Ortadoğu ve Erzurum'daki izlenimlerini "Adventures In The Near East" adı altında bir hatıratta toplayan Rawlinson, hatıratının içerisine, tutuklu kaldığı Yakutiye Kışlası ve Medresesi'nin resmine de yer verir.

ortaları arasında bir tabii afet ya da savaşta bu minarelerden birinin gülle darbesi ile yıkılmış olduğunu söylemek mümkündür[41].

Özellikle taçkapının yan kanatlarında bulunan kademeli kaval silmelerle biçimlendirilen sivri kemerli yüzeysel nişlerin içinde bir su kaynağından, vazodan çıkarcasına tasvir edilmiş hayat ağacı, altında karşılıklı iki aslan figürü, üzerinde çift başlı kartal figürleri İslam ikonografisi açısından önem taşır. Ajurlu bir küreden çıkan hurma yaprakları, iki pars ve kartal figürlerinden oluşan hayat ağacı, Orta Asya Türklerinin önemli simgelerini bir araya getirmektedir. Ayrıca minare gövdesinde sırlı (firuze ve patlıcan moru renkte) ve sırsız tuğlalarla oluşturulan geometrik süslemeler görülür.

Eyvanlar arasında hücreler yer almaktadır. Batı eyvanı değişik bir tarzda ele alınarak iki katlı inşa edilmiştir. Güney eyvanı mescit olarak planlanmış ve bu eyvanın her iki duvarına mermer vakfiye kitabesi yerleştirilmiştir. Orta avlunun üzeri mukarnaslı bir kubbeyle örtülmüştür. Medresenin dışa taşkın taçkapısı ve iki köşesindeki minareleriyle kurulan denge, yapının bütününde de cepheye karşılık kümbet yerleştirilerek sağlanmıştır. Bu da mimarlığın Selçuklu Döneminde bilimsel metotlarla yapıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Ancak köşelerdeki minarelerden biri şerefeye kadar, diğeri kaideye kadar yıkılarak üzeri konik külahla kapatılmıştır.

Medresenin doğusundaki ana eyvanın arkasında **Cemaleddin Hoca Yakut**'un türbesi ve bununla medresenin kuzey-doğu hücresini birbirine bağlayan bir ara mekan bulunmaktadır Yuvarlak tuğla gövdesi üzerinde üç pencere açılmış

---

[41] Nusret Çam. Erzurum'daki Yakutiye Medresesi İle İlgili Bazı Mülahazalar. Vakıflar Dergisi. Sayı 20

olup içten kubbe dıştan külah ile türbenin üzeri örtülüdür. İçerisinde sanduka bulunmakla beraber bu türbenin kime ait olduğu bilinmemektedir. Araştırmacıların hemen hepsi, bu türbenin medreseden daha önce mevcut olduğu kanaatindedirler. Ne var ki bu türbenin medreseyle aynı zamanda yapıldığını gösteren kuvvetli delilller de bulunmaktadır. Türbenin içerisi mavi renkli çinilerle bezenmiş olup medresenin top döküm atölyesi olarak kullanılmasıyla birlikte eser bazı tadilatlara maruz kalır. Bu sebeble türbe önüne bir giriş mekanı ilave edilmiş, doğu taraftaki iki büyük hücreye birer kapı açılmış ve tepe ışıklıkları genişletilmiştir.

Erzurum, Cumhuriyet Caddesinde Ulu Cami'nin kuzeyinde bulunan **Cimcime Sultan** Kümbeti'nin XIV. yüzyılın başlarında yapıldığı sanılmaktadır. Türbenin büyük bir kısmı yol seviyesinin yükselmesinden ötürü toprak altında kalmıştır. Kümbet Erzurum'un yöresel Sivişli taşından yapılmış olup silindirik gövdeli taş konik külahlıdır. Kümbetin gövdesi birbirine bağlanmış yuvarlak kemerli sütunlarla bir revak konumuna getirilmiştir. Konik külahın altında dışa taşkın bir silmesi bulunmaktadır. Türbenin su basmanının yukarısındaki gövde, birbirine paralel, kalın çift kabartma çubuklarla daire şeklinde kemerler oluşturmuştur. Böylece dıştan 12 köşeli olmamasına rağmen böyle bir gövde görünümü vermektedir. Türbenin, çevre düzenlemesi sırasında ortaya çıkan kitabede, Hencal veya Henkal isimli bir kadına ait olduğu tespit edilir.

Ahi Fahreddin in kabri Gümüşgöz diğer adıyla Sığırcık mezarlığındadır. Mezarlar kaldırılırken, Ahi Fahreddin'in kabrine dokunulmamış, binalar arasında, boğulmuş, bakımsız bir şekilde kalmıştır. Mezar kitabesinde:

Allahummeeğfir ve ehram lisakin

Haza’l kabru es-seid eş-şehit el-gazi
El maktul Ahi Fahreddin
Bin Mehmet Şah ..lur ila rahmetullah
Leyletü’l Kadr senetün sittetün ve selasin ve sebamiah
Sene - 736

“Allah’ım bu kabirde yatan said, şehit, gazi ve maktul (öldürülen) Ahi Fahreddin İbni Mehmet Şah’a mağfiret et ve ona acı 736 (M.1335) yılı Kadir gecesi Allah’ın rahmetine kavuştu”.

Mehmet Şahın oğlu Ahi Fahreddin gazilerdendir. Kadir gecesi öldürülmüştür. Bu taşın arka yüzünde bir fırfır süs ve fevkalade güzel bir kandil kabartması ile Kelime-i Tevhit yazısı vardır. Mezar taşının sol tarafının kenarına kabartma halinde bir kama ile bir düz kılıç-epe- resmi yapılmıştır. Bununla Ahi Fahreddin’in kesici bir silahla öldürüldüğü anlatılmak istenmiştir. Ayak taşının dış yüzünde “İnnellahe layudiu ecremen ahsene amela” yazısı ve bunun altında asılmış halde bir kandil kabartması görülür.

Ahi Fahreddin’in debbağ olduğu nakledilir. Erzurum’daki debbağcılık Kırşehir’deki Ahi teşkilatıyla bağlantılıydı. Eskiden her yıl esnaf içerisinde yetişen usta adaylarının icazetnamelerini vermek için Kırşehir’den Ahi heyeti gelirdi. Bunlar Kırşehir’de Ahi Evren’in türbesindeki kuyudan bir testi su getirirler ve bu su Mehdi Abbas mescidi (Mehdi Efendi camii veya Sığırcık Camii) üzerindeki minareye asılırdı. Bu suya gelen sığırcık kuşları sayesinde çekirge afetinden korunulduğu rivayet edilmektedir.

İlhanlılar’ın bıraktığı boşluktan faydalanmak isteyen birtakım nüfuzlu beyler Erzurum ve çevresini mücadele sahası haline getirirler. Bilhassa Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmen aşiretlerinin mücadeleleri sırasında büyük tahribata uğrayan şehir daha sonra Sutay Noyan’ın oğlu Hacı Togay’ın eline geçer (1336).

1337’de İbn Battuta eserinde, şehrin çok geniş olduğunu, ancak büyük kısmının Türkmenler arasında çıkan karışıklıklar yüzünden harap bir halde bulunduğunu kaydeder[42]. “Sonra Erze’r-Rum’a [=Erzurum] geçtik. Irak hükümdarının hükmü altında bulunan bu şehir geniş bir alana yayılmıştır ama iki Türkmen grubu arasında baş gösteren uzun savaşlar yüzünden her yanı harap olmuştur. Şehri *üç* ırmak kesiyor. Evlerinin çoğu bağ ve bahçeler arasında bulunuyor. Erze’r-Rum’da Ahi Tuman’ın zaviyesine indik. Bu adam çok yaşlı; neredeyse yüzotuzu aştığı söyleniyor lakin hala değneksiz yürümekte ve hafızası çok güçlü. Her şeyi hatırlamakta, beş vakit namazını da rahatça kılmaktadır! Ben onun bazen açlığa dayanamayarak oruç yemekten başka zafiyetine tanık olmadım. Verdiği yemekte bizlere hizmet etti; sadece hamam hizmetimiz için oğullarını göndermek zorunda kaldı. Tekkeye indiğimizin ikinci günü yola çıkmak istediğimizde bize gücenerek engel olmaya çalıştı, şöyle dedi:
"Eğer böyle yaparsanız bizim itibarımızı yok etmiş olursunuz şehirde! Çünkü konukluk en aşağı üç gün olmalı!" Orada üç gün misafir olmak zorunda kaldık.”

Ne var ki, Ahi Duman’ın günümüze ancak Narmanlı Camii yanındaki, kubbesi yarı yıkık kümbeti gelebilir. Kabrin çevre taşlarında Ayetelkürsi yazılı olduğu ifade edilmiş olup bu tür işaretli kabirlerin Sahabe kabri olduğu ileri sürülür. Kümbet içerisinde ayrıca iki adet Selçuklu mezarı bulunmaktadır.

Emir Çoban’ın torunu Şeyh Hasan 1340’ta Erzurum’a gelerek Togaylılar’ı şehirden uzaklaştırır. Burada kaldığı bir ay boyunca müsadere ve tahribatta bulunur. Erzurum 1360’ta Eretnaoğulları’nın ve onların Erzincan valisi olan Mutahharten’in nüfuzu altına girer. 1385’te Karakoyunlular’ın eline geçen şehir

---

[42] İbn Battuta seyahatnamesi. Sh. 418

1387’de bütün Doğu Anadolu ile birlikte Timur ordularınca istila edilir.

XV. Asır

Yüzyıl başlarında Timur’un sarayına giderken Erzurum’a uğrayan İspanyol seyyahı ve elçisi Clavijo buranın kuleli surlarla çevrili, iç kaleye sahip bir belde olduğunu, önceleri çok büyük ve geniş iken şu andaki nüfusunun fazla kalabalık olmadığını, içinde az miktarda Ermeni bulunduğunu yazar.

Şehri tahrip eden ve halkın büyük kısmını katleden Timur ise 1400 ve 1402’de olmak üzere iki defa buraya gelir. Ankara Savaşı’ndan dönerken şehrin idaresini tekrar Mutahharten’e verir (1403). Mutahharten’in ölümünden sonra Yusuf Ali adında bir Türkmeni buraya kumandan tayin eder. Timur 1405’te ölünce Erzurum’da Karakoyunlular’la Akkoyunlular arasındaki mücadele yeniden alevlenir. Bu iki Türkmen beyliği arasında 1435’te Karaz civarında cereyan eden kanlı savaşı Karakoyunlular kazanır. Akkoyunluları destekleyen Timurlular Karakoyunluları uzaklaştırarak Erzurum’a bir kere daha hakim olurlar. Ancak fazla kalmayıp çekilmelerinden sonra Karakoyunlular burayı zaptederler (1436). Nihayet Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Karakoyunlu Beyliği’ne son vererek şehri ele geçirir (I467).

Uzun Hasan’ın Erzurum üzerinde büyük etkisi olur. Onun tarafından konulan ve halk arasında "Hasan Padişah Kanunu" olarak bilinen kanunname Osmanlı fethinden sonra da bir süre yürürlükte kalır. Otuz beş yıl Akkoyunlu yönetiminde bulunan şehir 1480-1490 yıllarında Safevi propagandalarından bir hayli etkilenir.

Safevi Hükümdarı Şah İsmail Akkoyunlu Beyliği'ni ortadan kaldırarak Erzurum'a hakim olur (1502). Şehri tahrip ettiği gibi halkı Şiiliğe zorladığından Sünni halk başka yerlere göç eder ve bu yüzden şehir ıssızlaşır. Safeviler üzerine yürüyen Yavuz Sultan Selim Çaldıran'a giderken Erzurum'un çok yakınında konakladığı halde, rivayete göre, adeta baykuş yuvası haline gelmiş olan kaleyi görmemek için şehre girmez.

Çaldıran Savaşı'ndan (1514) sonra Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmı Osmanlı yönetimine girdiği ve civarı ele geçirildiği halde Erzurum'un tam anlamıyla zaptı bölgedeki İran nüfuzunun tamamen kırılmasına kadar gecikir. Bu sırada Erzurum'un kimin elinde bulunduğu kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Yavuz Sultan Selim'in gönderdiği fetihnameden şehrin Sevindik Han adında birinin hakimiyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Padişahın istediği zahireyi göndermemesinden bu zatın daha sonra İran'a meylettiği tahmin edilmektedir. Erzu-rum'un ancak Mısır seferinden sonra 1518-1519 tarihlerinde Osmanlı yönetimine dahil edildiği sanılıyor.

Osmanlı idaresine geçmesinden az sonra yapılan tahririne göre burası on iki mahalleden ibaret olup harap ve boş durumdadır. Bu oniki mahallesinden dokuzunun adı bir zaviyeye tekabül etmektedir. Bu durum, ileride yapılacak iskanın ne şekilde sağlandığının ve yönlendirildiğinin bir göstergesidir. Bölgenin 1520-1530 yıllarında yapılan tahrirlerinin genel sonuçlarını içine

alan Karaman Rum Vilayeti Tahrir Defteri'nden anlaşıldığına göre şehir harap ve boş olduğundan padişah hasları içine alınmıştır. Takip edilen bu iskan politikası sayesinde Erzurum yirmi yirmi beş yıl içinde giderek yeniden toparlanmaya başlar. İki tahrir arasında geçen yaklaşık on beş yirmi yıllık bir süre içinde yirmi yeni mahalle ortaya çıkar. Bununla birlikte bu mahalleleri dolduracak kadar nüfus hala mevcut değildir. 1540 tarihinde Erzurum'da kayıtlı nüfusun yetmiş yedi aile, yani 385 kişi olduğu görülür. Kalede bulunan 1600 civarındaki asker ve aileleriyle birlikte bu sayı 2000'e ulaşmaktadır. Bu nüfusun 1540-1555 yıllarında 2000-3000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu sayı ancak yüzyılın sonlarında yaklaşık 5-6000'e ulaşır.

Kanuni Sultan Süleyman Irakeyn Seferi sırasında maiyetinde bulunan Matrakçı Nasuh ile birlikte şehri etraflıca inceler (1534). Erzurum'da kaldığı süre içerisinde şehirdeki türbeleri ziyaret ederek dualarda bulunur[43]. Kalesini tamir ettirdiği gibi iskanı teşvik için bazı tedbirler de alır. Şehrin harap ve terk edilmiş mülklerinin tapu karşılığında ellerinde bol para ve adamları bulunan aşiret beylerine satılmasını emreder. Bu arada iskan için bazı tarikat şeyhlerine de kolaylıklar sağlanır. 1540'ta halkın isteğiyle yürürlüğe konan Osmanlı kanunu bir kısım uygunsuz vergileri kaldırır. Bu durum Erzurum'un imar ve İskanını kolaylaştırır ve halkın gelip şehre yerleşmesini hızlandırır. Osmanlı fethinden beri ancak ova köylerinde görülen Ermeniler de tekrar şehre yerleşmeye başlarlar. Erzurum, İran üzerine yapılan seferler sırasında önemli bir askeri üs haline getirilir.

İsmail Mirza ve Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa arasında 1552'de yapılan Deve Boynu savaşında birçok Osmanlı beyi ve

[43] Bilgehan Pamuk. Muhteşem Süleyman ve Erzurum

askeri hayatını kaybeder[44]. İskender Paşa, Erzurum'dan ayrılmadan önce, savaşta hayatını kaybedenleri, eski savaş geleneğine uygun olarak Deve Boynu'nda toprağa verdirir. Onun zamanında veya Ayas Paşa'nın emri ile de Şüheda Makamı tesis edilir. Onun için Deve Boyu'nun, şimdi Şehitler Deresi denilen bölümünde âbidevi bir türbe yaptırılır. Şehitler Türbesi, muhtemelen Osmanlı tarzı ilk mimari eserlerinden biri olmuştur. Türbe zamanımıza intikal edememiştir. Fiziki yıpranmalar yanında, yörenin Rus Harpleri nedeni ile mücadele sahasında kalması, tarihi yapıyı maddi olarak etkiler. Günümüzde sadece köylüler arasında Şehitler Deresi diye anılmaktadır.

Kanuni 1554'te de Nahcıvan seferi dönüşünde yirmi dört gün Erzurum'da burada kalır. Askeri önemi şehrin gelişmesine yardımcı olur. Erzurum, Anadolu ve Karadeniz'den doğuya giden büyük askeri ve ticari yolun üzerinde başlıca merkez olma karakterine yeniden kavuşur. Amasya Antlaşması ile (1555) İran arasındaki sulh devri ile birlikte, Ayas Paşa'nın valiliği döneminde Erzurum sancaklarında, özellikle sınıra yakın olanlarında, bir imar-iskan ve yeniden düzenleme, hatta bir refah devri başlar[45]. Ne var ki Ayas Paşa iki şehzade gibi, bahtı yaver gitmeyerek, önce şehzadelerin tarafını tutmuş olmasından dolayı azledilmiş, sonra mansıb ve hayatının ibka edilmesi için gittiği Diyarbekir'de, 1559 yılında padişahın emri ile öldürülür[46].

---

[44] Ahmet Aydın. Erzurum'da Deve Boynu Savaşı ve Şehitler Türbesi

[45] Dündar Aydın. Osmanlı Döneminde XVI. Yüzyılda Erzurum Beylerbeyi Ayas Paşa'nın Bir Yıllık Bütçesi

[46] Ayas Paşa 1545-1549 tarihleri arasında ismiyle anılan mahallede dört duvar üzerine üç gözlü son cemaat yeri ve ibadet alanından meydana gelen bir cami inşa ettirir. Caminin avlusunda 1799'da Şehzade Ömer Efendi tarafından yaptırıldığı söylenen medrese 1780 yılında Erzurum'da altı aylık valilik yapan İbrahim Hıfzı Paşa tarafından yaptırıldığı söylenen

Daha sonraki İran savaşları sırasında da Osmanlı ordularının toplandığı, erzak ve mühimmatın depolandığı başlıca ikmal ve harekat üssü olma özelliğini korur. Şark seferi serdarı Lala Mustafa Paşa Erzurum'da iki kış geçirir. Ondan sonra serdar olan Sinan, Ferhad ve Özdemiroğlu Osman paşalar da karargahlarını burada kurarlar. İran ile 1590'da yapılan antlaşma sonunda bölge geçici bir süre için emniyete kavuşur.

Rüstem Paşa Kervansarayını Kanuni Sultan Süleyman'ın Sadrazamı Rüstem Paşa l544-1561 yılları arasında yaptırır[47]. Bu yapı kaynaklara kervansaray veya bedesten olarak geçmiş olmasına rağmen mimari yapısı ve özellikleri han olarak yapıldığını göstermektedir. Mimar Sinan'ın eseri olan kervansarayın mimari yönden ilgi çekici bir planı vardır. Burada dikdörtgen bir avlu çevresinde, kesme taştan yapılmış revakların arkasına sıralanmış odalardan oluşan iki katlı bir yapı karşımıza çıkmaktadır. Doğu ve batı yönünde sivri kemerli ve tonozlu iki kapıdan girilen avlunun çevresinde 32 hücre bulunmaktadır. Avluda kalın payelerin yuvarlak tuğla kemerlerle birbirine bağlanmasından oluşan bir revak sistemi meydana gelmiştir. Üzerleri tonoz örtülü olan bu revakların arkasındaki odalar da basık tonozlarla örtülmüştür. Üst katta yine koridor çevresinde sıralanmış basık tonozlu odalar bulunmaktadır.

çeşmelerden günümüze hiçbir iz kalmamıştır. Cami haziresinde 25 kabir mevcuttur.

[47] Yapının banisi Rüstem Paşa'nın biri Tekirdağ'da, diğeri İstanbul'da kendi adına yaptırdığı iki camii vardır. Edirne' de Mimar Sinan'a Rüstem Paşa Kervansarayı'nı yaptırmıştır. Ayrıca Kütahya'da Anadolu Beylerbeyliği yaptığı sırada bir medrese ve bir hamam yaptırır. Kütahya'daki bu eserlerden hamam günümüze kadar gelmiş; taç kapısının bir bölümü hariç yıkılan medrese ise orjinaline uygun olarak yeniden yapılmıştır.

Erzurum Belediyesine ait 1868-1869 tarihli kayıtlara göre Rüstem Paşa Kervansarayı, bir dönem hapishane olarak kullanılır[48]. Cumhuriyet döneminde uzun süre elektrik santrali olarak kullanılan yapı, 1960'larda harabe haline gelir. 1965 yılında önemli bir onarım geçiren yapı son olarak 2007 yılında Erzurum Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından restore edilir. Çarşı olarak kullanılan hanın günümüzde üst katlarında Oltu taşı işlemecileri, alt katlarda ise çeşitli işyerleri bulunmaktadır.

Rüstem Paşa'nın tarihçi olarak Osmanlı kültürüne katkıları da bulunmaktadır. Tevarih-i Ali Osman veya Tarih-i Rüstem Paşa adı ile yazdığı tarih eseri Osmanlı devletinin kuruluşundan 1561'e kadar olan dönemin tarihini ihtiva etmektedir. Bu eserde kendisinin büyük katkısı olan Kanuni devrini işlemiş ve Osmanlı devletinin gelişmesinin zirvesine tarihsel bir pencere açmıştır.

Anlatılır ki, padişaha damat olması söz konusu olunca Rüstem Paşa'yı çekemeyen rakipleri onun cüzzamlı olduğu dedikodusunu yaymışlardır. Bunun üzerine hassa hekimlerinden Mehmet Halife, bu söylentinin gerçek olup olmadığını araştırmak için paşayı muayeneden geçirir. Muayene sırasında gömleğinde bir bit bulunur. O günlerdeki tıp bilgisine ve halk inanışına göre, 'bir cüzzamlının üzerinde bit barınamaz'. Gömleğindeki bit, cüzzamlı olmadığına delil olarak kabul edilerek evlenmesine izin verilir. "Olucak bir kişinin bahtı kavi talii yar. Kehlesi dahi mahallinde anın işe yarar." Mısraları, Rüstem Paşa için söylenmiştir. Bu yüzden, tarihçilerin kendisine vermiş oldukları bir diğer isim "Kehle-i İkbal" (İkbal Biti) Rüstem Paşa'dır

Lala Paşa Külliyesi ise 1562-63 yılında Erzurum Beylerbeyi

---

[48] Zerrin Köşklü. Erzurum'da Osmanlı Dönemi Hanları

Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırılır[49]. Cami, mektep ve hamamdan oluşan külliyeye 1836-1839 yılları arasında bir muvakkithane ilave edilir. Çeşitli tarihlerde camide onarımlar yapılmıştır. Külliyeyi oluşturan yapılardan mektep ve muvakkithane günümüze ulaşmamıştır.

Mimarı Sinan olarak kabul edilen cami kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir. Kare planlı olup önünde beş birimli bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Mukarnas başlıklı altı sütunun taşıdığı sivri kemerli açıklıklara sahip son cemaat yerinde birimlerin üzeri kasnaksız kubbelerle örtülmüş, geçişleri pandantiflerle sağlanmış olan kubbelerin içleri kalem işleriyle süslenmiştir. Mihrap ekseni üzerinde yer alan taçkapı 1870 yılında onarım görmüştür. Alt sıra pencere üstlerinde sır altı tekniğinde kitabeli çini alınlıklar dikkat çekicidir. Sağdaki mihrap nişi üzerinde üç parça halinde mermer levhaya yazılmış on dört satırlık bir kitabe vardır. Sultan IV. Mehmed tarafından yazdırılan bu emirname 1669-70 tarihli olup çevrede çiftçilikle geçinen halkın vergilerinin kaldırıldığını bildirmektedir. Ayrıca, Caminin harim kısmının doğu duvarında asılı Lala Mustafa Paşa'nın hayatını anlatan bir hat levhası vardır[50]. Levha, Suud'ul - Mevlevi (1882-1948) tarafından rik'a yazısı ile yazılmış olup hat sanatı bakımından büyük bir önem arz eder.

Kare planlı harim ortada bir kubbe, dört yönde birer yarım çapraz tonoz ve dört köşede birer küçük kubbe ile örtülmüştür. Kubbe ve tonoz içleri lotus, palmet, kıvrık dal, rumi ve şakayık motiflerinden oluşan kalem işleriyle süslenmiştir. Çift sıra pencerelerle aydınlanan mekanda alt sıra pencere üstlerinde sır altı tekniğinde çini alınlıklar bulunmaktadır. Son cemaat yerindeki

---

[49] Ahmet Vefa Çobanoğlu. Lala Mustafa Paşa Külliyesi. TDV İslam Ans. Cilt 27

[50] Bilal Sezer. Erzurum Lala Paşa Camii'ndeki Bir Hat Levhası

taçkapı dışında iki yanda yer alan birer kapı ile de harime bağlantı sağlanmıştır.

Dikdörtgen bir çerçeve ile sınırlanan mihrap mukarnaslı yaşmaklı olup üzerinde (1562-63) tarihli inşa kitabesi vardır. Beş kenarlı mihrap nişinin üstünde de iki satırlık bir başka kitabe mevcuttur. Yenilenmiş ahşap minberin bir özelliği yoktur. Mihrabın sağında yer alan payeye bitişik müezzin mahfili sekizgen planlıdır. İkiz sütunlarla taşınan mahfil XIX. yüzyıl eseridir. Harimin kuzeyinde duvara paralel olarak yerleştirilen ahşap mahfil oldukça basit ve sadedir. Güneydoğu köşesindeki kubbenin altında üçüncü bir mahfil bulunmaktadır. Önü sakıflı olduğu anlaşılan bir kapı ile bağlantılı olan ve paşa (bey) mahfili olarak adlandırılan bu mahfil hünkar mahfili geleneğinde ele alınmıştır. Harimde ikisi kuzeyde kapının iki yanında, ikisi kıble duvarında olmak üzere dört adet kürsü vardır. Pencerelerden duvar içine yerleştirilen merdivenlerle ulaşılan bu kürsüler birer ahşap balkon gibi düzenlenmiştir. Camiye vakfedilmiş olan şamdanlar girift bitkisel süslemeleriyle dikkat çeker. Harimin kuzeybatı köşesinde yer alan silindirik gövdeli minare iki renkli taş malzeme ile inşa edilmiştir. Caminin kuzeyinde yer alan şadırvan ise, XIX. yüzyıla ait bazı parçaların yeniden kullanılmasıyla 1971'de yaptırılmıştır.

Günümüzde mevcut olmayan Büyük Ermeni Kilisesi, Şehrin Ruslar tarafından işgali sırasında yıkılmış, yıkıntıdan arta kalan parçalardan bezemeli ahşap sütunları Lala Paşa Camii şadırvanında kullanılmıştır[51].

Vaktiyle caminin batısında yer alan mektep kare planlı ve üzeri kubbeyle örtülü kesme taştan bir yapıydı ve eski fotoğraflardan tespit edilebildiği kadarıyla Selçuklu geleneğinde inşa

---

[51] Hüseyin Yurttaş. Fuat Beyin Erzurum Haritası

edilmişti. Bugün kaybolmuş olan kitabesine göre Kabe Mescidi adıyla tanınan bu yapı 1562 yılında mektebe dönüştürülmüştü. 1983'te belediye tarafından yıktırılarak yeri park haline getirilmiştir. Diğer taraftan, 1903 tarihli Maarif Salnamesinde banisi Köse Ömer Ağa olarak kayıtlı olan Lala Paşa Medresesi'nden söz edilmektedir.

Camiden biraz uzakta Tebriz Kapısı dışında yer alan hamam ise çevresinin bozulmasından dolayı Çöplük Hamamı adıyla da tanınmaktadır. Yapı çeşitli dönemlerde onarım görmüş, son olarak 1985'te mermer kaplamaları yenilenmiştir. 1836-1839 yılları arasında Vali Osman Nuri Paşa tarafından caminin yanında bir muvakkithane yaptırılmıştır. Günümüze ulaşmayan bu yapıdan hiçbir iz kalmamış olup yeri de tam olarak tespit edilememektedir.

Kaynaklarda akıllı ve tedbirli bir devlet adamı olarak anılan külliyenin banisi Mustafa Paşa, Mısır Sultanı Kansu Gavri'nin oğlu Mehmed Bey'in kızı Fatma Hanım'la evlenmiş, ondan olan oğlu Mehmed Paşa Halep beylerbeyiliğine kadar yükselmiştir[52]. Ayrıca Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Mehmed'in kızı Hüma Sultan ile evliliği dolayısıyla hanedana akraba olmuştur. Mustafa Paşa'nın birçok hayratı ve vakıfları bulunmaktadır. Erzurum'da bir külliye, Şam'da 360 odalı han (Lala Paşa Hanı), hamam ve tekkeler; yine Şam civarında Kunaytira'da cami ve imaret; Konya Ilgın'da cami, bedesten, kervansaray; Tiflis ve Kars'ta şark serdarlığı sırasında yaptırdığı iki cami başlıca eserleri arasında yer alır. Ayrıca Lefkoşe'deki Ömeriye Camii'ne vakıflar tahsis etmiştir. Magosa'da fetih sonrası katedralden çevrilen cami onun adını taşır. Mekke ve Medine'de de bazı hayratı vardır. Ali Musta-

[52] Bekir Kütükoğlu. Lala Mustafa Paşa. TDV İslam Ans. Cilt 27

fa Efendi uzun yıllar onun hizmetinde bulunmuş ve İran seferi sırasındaki faaliyetlerini Nusretname adlı eserinde anlatmıştır.

Boyahane Hamamı, 1566'da Erzurum valisi Emin Paşa tarafından yaptırılmıştır[53]. 1621 yılında ilyas Ağa tarafından, kadınlar soyunmalık bölümü bir mihrap, bir de minare ilave ederek camiye dönüştürülür[54]. Boyahane Camii tek kubbeli, küçük bir camidir. Türk-islam mimarisinde nadir görülen, fenerli bir kubbeye sahiptir. Son cemaat mahalli yoktur. Cami içerisine, kuzey-doğu köşesinde bulunan tek kubbeli küçük bir mekandan girilir. Camiin mihrabında dört satırlık Osmanlıca kitabe şöyledir.

Saiyu hayrati'l-vafiyat İlyas Ağa,
Bunu Cami eyleyub çekti emek,
Pada hazf-ı harf-i alile dedi,
Payidar olsun binası haşre dek,
Sene 1030 Ketebehu Ali

Caminin batı cephesinde Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinin torunu, **Hoca Halim Efendi**'nin kabrinin bulunduğu, küçük bir hazire vardır.

Ali Paşa Mahallesi'nde, Kongre Caddesi üzerinde bulunan camiyi Erzurum Valisi Ali Paşa 1569 yılında yaptırır[55]. Caminin önündeki son cemaat yeri altı ağaç sütunun taşıdığı bir çatı ile örtülmüştür. Giriş kapısı üzerinde mermerden dört satırlı kitabesinden, sonraki yıllarda harap olan bu camiyi Hasan Efendi isimli birisinin 1694 yılında onartmış olduğu anlaşılmaktadır.

"Eyledi ta'mir-u termim işbu cay-i dil-keşi Niyyett-i halis ile bir sahib-i hulk-i hasen.

---

[53] Abdülkadir Yılmaz. Hamamdan Camiye Dönüştürülen bir Yapı: Erzurum Boyahane Camii

[54] Mustafa Elgin. Erzurum Boyahane Hamamı ve Camii. Rölöve ve Restorasyon Dergisi 5.Sayı

[55] İsmail Hakkı Kavurmacı. Ali Paşa Camii

Eyle lütfundan Kerima gark-ı bahr-i mağfiret Görmiye ruz-i ceza affın ile ruy-i mihan.

Bu ibadetgah-i ali rütbenin banisini Yad eder labüd düa-i hayrile seyran iden

Hatif-i kudsi didi itmanına tarih için Ma'bed-i a'la zihi Pakize asar-i Hasen Sene 1105"

Dikdörtgen planlı caminin üzeri toprak bir damla örtülmüştür İbadet mekanında mimari ve bezeme yönünden bir özellik bulunmamaktadır Caminin sağ tarafında tuğladan tek şerefeli bir minaresi vardır. Bahçesinde de 1865 yılında bir çeşme yapılmıştır.

Caminin avlusunda taş sütunlu ve beşikörtüsü şeklinde kemerli çeşmeler vardır. Birisinin köşesine şu kitabe konmuştur.

"Sahibülhayrat asakiri şahanede
Topçu birinci tabur kol ağası
Ömer Ağa biladi rum ili Sene 1282"

Başka bir yerinde şu kitabe okunur:

"sahibülhayrat v-el-hasenat el-merhum
Elmağfur elhac Ali Efendi 1282

Topçu Kol Ağası Ömer Ağa 1865 de çeşmelerin birisini, Hacı Ali Efendi 1865'de diğerini yaptırmış veyahut tamir ettirmiştir.

Caminin avlusundaki hazirede 1864 yılında ölen ulemadan Hafız Mehmet Sabit Efendi ile 1869 yılında ölen topçu ustası Erzurumlu İbrahim Efendinin oğlu Mehmet Şükrü Efendi ve 1870 yılında ölen vaiz Hacı Ahmet Efendinin mezarları vardır.

Bulunduğu mahalleye ismini veren Murat Paşa Camii 1572 yılında kuyucu lakabıyla anılan Murat Paşa tarafından Erzincan

kapısı civarında yaptırılır[56]. Girişte altı sütun üzerine oturan beş kubbeli bir son cemaat yeri vardır. Murat Paşa camiye minare yaptırmamıştır. Ahmediye medresesi ve mescidinin minaresinden faydalanılmıştır. Çok kısa ve kalın olan bu minare 1928 yılına kadar ayakta kalmış, bu sıralarda meydana gelen şiddetli bir fırtınada tamamen yok olmuştur. Bugün avlu içinde yapıdan bağımsız yeni bir minare inşa edilmiştir. Cami haziresinde 44 mezar bulunmaktadır.

Ancak bir serhad şehri olan Erzurum'un devamlı tehdit altında kalması, burada muhafaza için sürekli olarak fazla miktarda yeniçeri bulunmasını gerektirir. İçkale'yi hakimiyetlerine alan yeniçeriler şehirde bazı karışıklıklara yol açarlar. 1591'de şehir halkı ile yeniçeriler arasında olaylar meydana gelir ve durum İstanbul'un müdahalesini gerektirir. Fakat bu mesele başka isyanların çıkmasına da zemin hazırlar.

XVII. Asır

Yeğen Ağa Camii kendi ismini taşıyan mahallede 1601 yılında Hacı Ahmed Ağa tarafından yaptırılır. Cami haziresinde, girişin hemen önünde altı, kıble tarafında ise yaklaşık 20 mezar bulunur.

"İmam vaiz hem mütevelli müderris Yeğenağa
Bu Necmeddin Hafız Abdullah Edip Efendi ki hakka
Üstad-ı küll idi cümle ulumda her bir hakikatte
Kılıp tamir ile müzeyyen neşr-i ilimle bu cami-i ihya
Daha genç iken vasıl oldu gufranına Mevla'nın

[56] Canan Hanoğlu. Erzurum Merkezde Cami Hazirelerinde bulunan XVIII. Ve XIX. YY. Mezar Taşları. Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 2006

Aransun minbad (bundan sonra) bir böyle alim ki fat hayfa (yazık)
Gir aşkına gafil olma ey pir-ü civan (ihtiyar genç) mevt halinden
Oku bir Fatiha sıdk ile mahdumi veş al fudela feyzini
Göz yaşıyla yazdı tarih-i Hilmi çeküp bir ah
Rabbim eyleye makam-ı pakini behişt-i bala (cennet-i ala)
Sene 1313 (M.1896)"

İran savaşları sırasında sayıları daha da artan yeniçeriler Erzurum halkına vergilerle baskı yapmaya başlarlar. Yeniçerilerin zulüm ve yolsuzlukları halkın nefretini daha da artırır. Bu sırada Celali ayaklanmaları da Anadolu'yu kasıp kavurmaktadır. Erzurum Celalilerin ve yeniçeri düşmanlarının başlıca merkezi haline gelir. Eski bir Celali olan Erzurum Beylerbeyi Abaza Paşa, II. Osman'ın yeniçeriler tarafından öldürülmesi üzerine onun kanını dava ederek Erzurum'daki yeniçerileri öldürtür ve büyük bir isyan başlatır (1624)[57].

Evladı Resulden **Habib Mehmed Efendi** (v.1630),. Osmanlı devletinde Erzurum'un ilk şeyhülislamı olan Feyzullah Efendinin dedesidir. Tarihçe-i Erzurum yazarı Mehmed Nusret Efendi bu aileden şöyle bahseder[58]. "Karabağ'da Pir namıyla meşhur Nakşi

---

[57] Abaza Mehmed Paşa yenildikten sonra İstanbul'a getirildi. İdam edilmesi beklenirken tam tersine zekası ve cesaretinden etkilenen IV. Murat tarafından affedildi ve artık padişahın en yakın çevresine girmiş ve padişahın hemen yanında yer almıştı. Sultan, Abaza Mehmet Paşa'nın cesaretini ve kahramanlığını çok beğenmekle birlikte her zaman için bir ayaklanma çıkaracağından kuşkulanıyordu. Rum ve Ermeniler arasında çıkan bir anlaşmazlıkta, Abaza Mehmet Paşa'nın Ermenilerden rüşvet alarak onlara çıkar sağladığı gerekçesiyle 1634 yılında idam edildi. Kuyucu Murat Paşa türbesine gömüldü.
[58] Tarihçe-i Erzurum. Sh.93-94

şeyhlerinden ve Allahın ermiş kullarının büyüklerinden Es-Seyyid Mehmed Efendi İran ahalisinin resmen Şiileştirmeyi kabule zorlaması ve ehlisünneti yağma ve katliam esnasında ailesiyle Mekke'de ikamet etmek üzere, yol üzeri Erzurum'a geldiklerinde Erzurum ahalisinin haklarında pek büyük hürmet göstermeleri ve burada ikamet buyurmalarını istirham etmelerine binaen Erzurum'da kalmaya karar vermişlerdir. Erzurum'da Şeyhler diye yad olunan yeri işaret ederek, kendi mensuplarını burada iskan etmiş, adı geçen bu Mahallede kerpiçten bir mescit bina buyurmuşlardır. Erzurum'da ilmin yayılmaya başlaması bu zattan başlar. 1620 Tarihlerinde Erzurum müftüsü bulunuyorlardı. 1630'da ölümü ile Köşk civarındaki ailesine mahsus kabristana defin olunmuştur[59]. Alim, fazıl bir zat olup, bütün ömrünü tedris ile geçirmiştir."

Habib Mehmed Efendiden sonra Erzurum müftülüğüne oğlu Mehmed Habib Efendi geçer. Şeyhler Mahallesinde medreseler, camiler, han ve hamamlar inşa ettirilerek bir külliye oluşturulur. Buradan yetişen alimler, İstanbul medreselerini ve Erzurum'un diğer medreselerini besler. Lala Paşa Camii kürsü şeyhi ve Erzurum müftüsü, daha sonra Şeyhülislam olan Mehmed Vani Efendi ve cezbe ehli olup gecelerini ikiyüz rekat namazla eda eden Külhani Mehmet Dede burada yetişirler. Habib Efendinin ismi bir mahalleye (Habib Efendi Mahallesi) ve iki camii şerife (Aşağı ve Yukarı Habib Efendi Camileri) verilir.

Bu ailenin, aile kabristanı Köşkte, Rauf Paşa'nın namazgahının bulunduğu yer ve onun kıble tarafını işgal edermiş. Eskiden buranın, Abdurrahman Gazi türbesi gibi halkın ziyaret ettiği bir ziyaretgah olduğu anlatılır. Daha sonraları şehir

[59] Köşk Mezarlığı günümüze ulaşmayan mezarlıklardandır.

düzenlemesi adı altında buradaki kabirler kaldırılırken halkın sahiplenmesi sayesinde Tuzcu köyüne nakil edilir.

Erzurum bu yüzyılda fiziki durum ve nüfus yönünden gelişmesini sürdürür. 1640'larda burayı ziyaret eden ve şehirde yetmiş müslüman ve yedi Ermeni Mahallesinin bulunduğunu kaydeden Evliya Çelebi batıda Erzincan, doğuda Tebriz veya Acem, kuzeyde Gürcü ve güneyde Harput kapılarının yer aldığını yazar. İçkale'de askeri birlikler, sur içinde Müslüman, sur dışında varoş kesiminde genellikle gayri müslim evleri bulunmaktadır. Kale içinde 1700, dışında 3000'den fazla çoğu tek katlı toprak damlı hane vardır. Erzincan Kapısı kısmı ile bütün bu varoşlarda çoğunlukla gayri müslimler oturduğu için burada on üç kadar kilise bulunmakta, yabancı devletlerin temsilcileri de yine bu kısımda ikamet etmektedir. Evliya Çelebi'nin verdiği rakamlara göre şehrin bu tarihlerdeki toplam nüfusunun 20.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.

Ane Hatun türbesinde medfun bulunan zatın babası Magrav Han'dır. Mağrav Han Müslüman olduktan sonra Mehmet adını almıştır[60]. Osmanlı kaynaklarında Magrav Mehmet Paşa adıyla tanınmış olup asıl ismi Giorgi Saakadze'dir[61]. 1609 tarihinde Tiflis Mouravlığına getirilir. Bu süreçte Osmanlı Devletine karşı savaşır. Giorgi Saakadze'nin yükselişi diğer Gürcü beyleri tarafından kıskançlıkla karşılanır ve Saakadze'nin kralın tahtında gözü olduğuna dair asılsız haberler çıkartılır. Kral Luarsab kendisine iletilen bu asılsız haberlere kanarak Saakadze'yi ortadan

---

[60] Verilen söz üzerine Abaza Paşa'ya kellesi iade olunduktan sonra bir de Bosna Beylerbeyliği verilmiş olması o sırada orduya yardımcı kuvvet olarak iştirak etmiş olan Gürcü beyi Mağrav Hanın derhal Müslümanlığı seçmesine ve Mehmed Bey adını almasına sebep olur. Bu ihtidayı müteakip Gürcüler kitle halinde müslüman olmağa başlarlar.

[61] http://gdd.org.tr/

kaldırmaya çalışır. Saakadze, Şah Abbas'ın yanına gider. Şah, Saakadze'yi İran'da kalması için ikna eder ve onu komutan yapar. 1614 senesinde İran ordusu yanında Gürcistan seferine katılır. 1616–1622 seneleri arasında Kartli ve Kaheti bölgesinde Şaha karşı ayaklanmalar çıkar. 1620 senesinde Giorgi Saakadze, bu bölgelerde yaşanan karışıklara son vermek üzere Simon Han ile birlikte Gürcistan'a gönderilir. Magrav Han, bu sefer Safevilere karşı gelir, adına para bastırarak hükümdarlığını ilan eder. 1626 senesinde kendisine bağlı Aznavurlar ile Osmanlı tabiiyetine geçer. Müslüman olarak Mehmet Paşa adını alır. Erzurum'da isyan eden Abaza Mehmet Paşa isyanının bastırılmasında büyük hizmetleri olur. Konya ve Karaman Beylerbeyliğine getirilir. Magrav Mehmet Paşa, İran Şahının teşvikiyle 1629 senesinde Hüsrev Paşa tarafından idam edilir. Magrav Mehmet Paşa'nın vefatından sonra ailesi Erzurum'a yerleşir. Ane Hatun, bu aileden olup 1649 yılında Erzurum'da ölmüştür. Murat Paşa Camiinin batı tarafında dört sütun üzerine inşa edilmiş açık bir türbede medfun bulunmakta olup diğer iki küçük mezarın sahiplerinin aynı aileden kişiler oldukları söylenmektedir.

Türbe kitabesişöyledir:
Ah kim bu kızı Morav Hanın
Gitti bir nadide i hüsn idi şeha cennete arz ı Cemal ettikte
Reşkedüp hıdmetin itti hüra zumi der tarihi tiz öldü
Nazenim Ane Hanım sene H. 1059 – M. 1649

Cafer Efendi, XVII. yüzyılda Erzurum'da Caferiye Camii'nin de içinde bulunduğu bir külliye inşa ettirir ve bunun için bir de vakıf tesis eder[62] . Bu vakfın vakfiyesi, yaptırdığı caminin kitabesi, camide bulunan vakfiye özeti ve Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi, Cafer Efendi'nin yaşamıyla ilgili sınırlı bilgileri

[62] Ümit Kılıç. Erzurum'da Cafer Efendi Vakfı

veren kaynaklardır. Evliya Çelebi, Erzurum gezisinde Cafer Efendi'nin kendilerine, Erzurum-Pasin arasında bulunan Deveboynu mevkiinde "Menzil-i Karye-i Cafer Efendi" isimli bir köyde ziyafet verdiğinden bahsetmektedir. Günümüzde Nebiköy olarak bilinen bu köyün yakınlarında Nebi Hanları adını alan bir bölge de bulunmaktadır[63]. Pasin'in de Cafer Efendi'nin zeameti olduğu bilinmektedir. Cafer Efendi'nin görevi, Cami kitabesinde "mukataa-ı hazine-i Arz-ı Rum" şeklinde ifade edilmekte, vakfiyesinde ise "mukataacı" olarak belirtilmektedir. Evliya Çelebi ise Cafer Efendi'nin "muharrir-i vilayet" olduğunu söylemektedir. Cami mahfilinde bulunan vakfiye özetinden Cafer Efendi'nin hacc farizasını da yerine getirdiği anlaşılıyor. Mehmet Nusret, Tarihçe-i Erzurum'unda Cafer Efendi'nin seyyid ve dindar bir kişiliğe sahip olduğunu ifade eder. Cafer Efendi'nin kabri, yaptırdığı caminin son cemaat yerinde bulunmakta olup mezar taşının üstünde bulunan kitabede, 26 Temmuz 1651 öğleden sonra, "bi-gayr-i hakk" ve "zulüm" ile "şehit" edildiği belirtilmektedir.

Bu gün sadece ana unsuru olan camisi ve ona doğu yönünden bitişik olan i'tikafhanesi/çilehanesi ayakta kalan külliyenin ayrıca hamamı, medresesi, dokuz lüleli çeşmeleri ve dört adet halası bulunmaktaydı.

Caferiye Camii, kare planlı, tek kubbeli ve üç gözlü son cemaat yerine sahip bir yapıdır. Son cemaat yerinde yuvarlak

---

[63] Nebi Hanları Köprüsü Eski Erzurum-Pasinler yolunun 8. kilometresinde, Deveboynu denilen yerdeki vadi içerisinde bulunmaktadır. Yanında bulunan Nebi Hanı ile birlikte 18. yüzyılda Erzurum Valisi İzzet Mehmet Paşa tarafından yaptırılmıştır. Doğu-batı doğrultusunda uzanan köprü, 43 m. boyunda ve altı m. genişliktedir. Koyu kahve renkli kesme taştan inşa edilen köprü, dokuz gözün bulunduğu sel yaran ve dokuz topuğun bulunduğu yedi açıklığa sahiptir.

kemerlerle birbirine bağlanan sütunlar mukarnas başlıklıdır. Üç küçük kubbeyle örtülü olan son cemaat yerinin doğu tarafına mezarlar yerleştirilmiştir.

Külliyenin diğer ayakta kalan unsuru olan i'tikafhane, caminin doğusunda ve camiye bitişik bir yapıdır. Yapının içinde -hamamın veya medresenin bir bölümü olduğu zannedilmesine neden olan- yıkanacak bir mahal ile abdest alınacak yerler mevcuttur. Cafer Efendi, vakfiyesinde bu yapının mevcut i'tikafhaneler içerisinde benzersiz olduğundan bahisle burayı, özellikle "halveti" tarikatı mensupları için tahsis ettiğini belirtir. O dönemde halveti tarikatının Erzurum kolunun mürid ve muhiblerinin ve muhtemelen kendisinin de intisab ettiği kişi, Erzurum'un Şoğayn nahiyesine bağlı Saru Baba köyünde medfun bulunan Dur Ali Efendi'dir. Cuma ve Pazartesi geceleri tevhid getirilmesi, Cafer Efendi'nin burayı kullanan dervişlerden isteğidir.

Caminin batısında ve bahçesi dahilinde bulunan medrese, yakın zamana kadar ayakta kalmasına rağmen günümüze ulaşamamıştır. Vakıf, tövbekar, ibadetle meşgul ve seyahat edip insanlara iyilikleri tavsiye eden ve fenalıktan men eden talebenin bütün faydalı din ilimlerini burada öğrenmeleri için medreseyi bina ettiğini ifade etmektedir. Cafer Efendi'nin medreseden faydalanmasını beklediği öğrenci tipinin, klasik medrese öğrencisinden daha ziyade derviş hayatına uygun bir yaşayışı olanlar olması, dikkati çeken bir unsurdur. 1903 yılında 10 talebesi olan medresenin müderrisi Hüseyin Efendidir[64]. Medrese, 1915-16 yılında yapılan yol genişletme çalışmaları esnasında yıktırılır.

Cafer Efendi, kurduğu vakıf için, harabe bir halde bulunan

[64] Maarif Salnamesi. 1903

ve gelir kaydı bulunmayan, dahilinde boyahanesi olan Pürk Köyünü[65], bir arzuhal ile padişahtan kendisine temlik yapılması için talep eder. Sultan İbrahim de, haracı ödenmek kaydıyla geri kalan tüm vergilerden muaf olarak kendisine temlik edildiğini bildirir. Harabe köyün, harap haldeki neft kuyusu tamir edilir, boyahane de "ateşi söndükten sonra" müşkülatlı bir çalışmanın sonunda yeniden işler hale getirilir. Cafer Efendi, diğer tamir ve termim işlerinden sonra köyü, sınırları içerisinde bulunan canlı cansız tüm varlıkları ve gelir kaynakları ile birlikte cami ve medresenin mesalihine vakfeder. Cafer Efendi hayır tesislerine şu akarları da vakfetmiştir. Camiye bitişik olarak yaptırdığı hamam, Caminin haremine bitişik üç dükkan (Caferiye Camii çevre alanı), Tebrizkapısı çöplük hamamı yanındaki tabakhane-mumhane, Surun dışında çevirme denilen sebze tarlası, Kuyumcular çarşısında üç dükkan, Erzurum'a bağlı Mülk köyünde sahibi olduğu çiftlik, Tercan Pürk köyü mahsülü ve neft kuyusu, boyahane, tuzla, Alakilise ve Zanzak köyleri mahsulü Cafer Efendi tarafından bu camiye vakıf edilmiştir. Cafer Efendi Vakfında kalabalık bir görevli ve çalışan kadrosu bulunmaktadır.

İran tehdidinin artması üzerine Revan Seferi'ne çıkan IV. Murad Erzurum'a da uğrayarak bir hafta burada kalır ve birtakım imar faaliyetlerini başlatır[66]. Savaşlar yüzünden tekrar Erzurum'a yerleştirilen yeniçeriler halk üzerindeki baskılarına yeniden başlarlar. Bir taraftan bunların zulmü, diğer taraftan idarecilerin yüklediği kanunsuz vergiler halkın merkeze başvurmasına yol açar. IV. Mehmed'e gönderdikleri bir arzuhalde haksız olarak kendilerinden toplanan vergilerin hafifletilmesini, bu yapılmadığı

---

[65] Günümüzde Erzincan'a Bağlı Tercan İlçesinin Balıklı Köyü.

[66] 1903 Maarif Salnamesinde Sultan IV. Murad'ın banisi olduğu günümüze ulaşmayan birinde dokuz, diğerinde 30 talebe bulunan iki Yakutiye Medresesi yer almaktadır.

takdirde şehri terkedeceklerini bildirirler. Bunun üzerine haksız uygulamaların yasaklandığına dair gönderilen fermanın bir sureti, Lala Mustafa Paşa Camii son cemaat yerinin sağındaki mihrap üzerine yazdırılır.

Mehmed Habib Efendi (v. 1688), Seyit Habib Mehmed Efendi'nin oğlu, Şeyhülislam Mehmed Vani Efendinin kayın pederi olan Şeyh Mustafa Efendi'nin ağabeyisi ve Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin babasıdır. Bu ailede Mehmed, Mustafa, Muhammed isimleri babadan oğula yaygındır. Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin asıl adı da Mehmed'dir. Habib Mehmed Efendi'nin 1630 tarihinde ahirete intikalinden sonra Erzurum ulemasının toplanarak istişareleri sonucu bu makama layık görülür ve Erzurum müftülüğüne getirilmiş olup, yirmi sene bu görevi ifa eder. Mehmed Nusret Efendi bu zatdan bahis ederken şuları kaydeder. "Tahsilleri pederi ailelerindendir. Büyük alim olduklarına Feyzullah Efendi'yi yetiştirmiş olmaları yeterli bir delildir. Muhterem soyları Seyit Pir Mehmed'in bazı menkıbeleri ve kerametini içine alan yazdıkları ve basılmamış risaleyi bir zamanlar mütalaa etmiştim. Risale aile kütüphanesinde I. Dünya Savaşına kadar saklanmıştı."

Feyzullah Efendi'nin kısa süren ilk Şeyhülislamlığı sonrası 1688–1697 yılları arasındaki zamanını İstanbul'dan sürgünle gelerek yerleştiği baba ocağı Erzurum'da geçirmiştir. Kendisinin yazmış olduğu hayatının bu safhasında babasının ölümüne değinirken "Beni azledip Erzurum'a sürdüler. Bana arpalık resmi ile Erzurum kadılığını verdiler. Burada babam, kardeş ve hemşerilerim ile diğer dost ve akrabalarıma kavuştum. Ailemi, çocuklarımı, bütün kitap, mal ve mülkümü buraya getirdim. Geniş bir bahçe ortasında yüksekçe bir ev inşa ettirdim. Burada yedi yıl kalarak, bir şey kaçırmamak ve kusur göstermemek suretiyle kendimi öğretim, yazı ve eser tetkikine verdim. Derslerime,

müderris, talebe, şeyh ve hatipler katıldılar. Bu yıllar esnasında babam Şeyh Habib Mehmed oğlu Şeyh Mehmed yüce Tanrı'nın rahmetine kavuştu. Hastalığı ve ateşinin yükseldiği sıralarda hal tercümesinde tafsilatı verildiği üzere kendisine karşı lazım gelen hizmetlerde bulundum."

Bu ailenin akraba ve taallukatı köken itibarı ile Karabağ bölgesine dayanmaktadır. Karabağ'dan Erzurum'a alim topluluğu olarak aileleriyle birlikte gelip yerleşirler. İlim yolunda ve devlet için yetişkin insan yetiştirme mevzuunda Erzurum'a büyük hizmetleri olur. Pir Mehmed Efendi'nin oğlu Şeyhülislam Feyzullah Efendi Feyziye külliyesini (Kurşunlu Camii ve medreselerini), yine Pir Mehmed Efendi'nin torunlarından, Abdurrahman Paşa'nın babası Şeyh Mustafa Efendi ceddine hürmeten, Şeyhler medreselerini yeniden imar ettirerek bu şehirde yaşayanların bilen olması, aydınlanması için hizmetlerine sunar. Aile kabristanı olarak Köşk mevkiini seçmişlerdir. Bu yöre 1930'lu yıllarda iskana açılırken Mehmet Ali Efendinin kabri Tuzcu köyünde Haşiizade Şeyh Ali Efendi'nin kabrinin bulunduğu yerin civarına nakil edilir.

XVIII. Asır

Kurşunlu (Fevziye) (1700), Pervizoğlu (l716), Derviş Ağa (1718), Gümrük (1718), Şeyhler (1720), Bakırcı (1721), Narmanlı (1788), İbrahim Paşa (1748) Cennetzade (1786) gibi kubbeli camiler bu yüzyılın dini yapıları arasında yer alır. Asrın başında Şeyhülislam Feyzullah Efendi tarafından şehirde cami, medrese, darülkurra, mektep ve hamamdan oluşan bir külliye inşa edilir. Kalenin eteğinde düzgün kesme taşlarla inşa edilen Kurşunlu Camii üç gözlü son cemaat mahalli ile sade bir yapıdır. Medresenin

on üç hücresi günümüze gelebilmiştir. Ayrıca güneydoğu köşesindeki düzensiz üç hücre sonraki yıllarda yapılan onarımlarda buraya eklenir. Doğu duvarına paralel olarak uzanan sekiz hücre üzerleri beşik tonozlarla örtülmüştür. Feyziye Mahallesindeki Feyziyye Medresesinin Maarif Salnamesine göre XX. Yüzyılın başındaki müderrisi 14 talebesiyle Hacı Süleyman Efendi olup banisi Salih Efendi görülmektedir[67]. Cami ve medresenin kaderinde 1925 yılında hapisaneye dönüştürülmek vardır.

Külliyenin banisi Feyzullah Efendi (1639-1703) Erzurum'da dünyaya gelir[68]. Asıl adı Mehmed olup Erzurum müftüsü Seyyid Mehmed Efendi ile Şerife Hatun'un oğludur. Feyzullah Efendi'nin II. Mustafa üzerinde büyük nüfuzu vardır. Bundan faydalanarak devlet işlerine müdahale etmeye, oğullarını ve akrabalarını henüz küçük yaşlarda iken yüksek mevkilere getirmeye başlar. Hatta Osmanlı tarihinde ilk defa olmak üzere oğlu Fethullah Efendi'nin kendinden sonra şeyhülislam olması hususunda padişahtan bir ferman bile alır. Bu uygunsuz icraatları ve giderek nüfuzunu daha da artırıp tayinlere, azillere müdahalesi içten içe büyük bir tepkinin oluşmasına yol açar. Bozuk siyasi ve iktisadi durumun da etkisiyle ulema, asker ve nihayet İstanbul yerine Edirne'nin payitaht yapılacağı söylentileriyle tahrik edilen İstanbul halkı ayaklanır (1703). Tarihlere Edirne Vak'ası veya Feyzullah Efendi Vak'ası adıyla geçen bu isyan önce İstanbul'da başlar, daha sonra Edirne'ye sıçrar. Edirne'de bulunan Şeyhülislam Feyzullah Efendi ve ondan sonraki şeyhülislam adayı oğlu Nakibüleşraf Fethullah Efendi görevlerinden alınırlar. Feyzullah Efendi kaçmaya çalışırken Pravadi'de yakalanarak yarı çıplak vaziyette Edirne'ye

[67] Maarif Salnamesi. 1903

[68] Mehmet Serhan Tayşi. Feyzullah Efendi. TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt 12

getirilir[69]. Feci işkenceler sonunda oğlu ile birlikte Batpazarı'nda çırılçıplak bir halde uyuz bir hamal beygirine bindirilip türlü hakaretlerle başları kesilip katledilirler. Feyzullah Efendi'nin kesik başı bir mızrağın ucuna takılıp asiler tarafından Edirne sokaklarında dolaştırılır. Cesedi ise ayaklarına ip bağlanarak Hristiyan keşişlere sürüklettirilir ve parçalanarak Tunca nehrine atılır. Daha sonra cesedinin nehirden çıkarılarak Sitti Hatun Camii civarındaki Abdülkerim Mektebi avlusuna gömüldüğü rivayet edilir[70].

Bakırcı Camii kendi adıyla anılan mahallede Pelit meydanının üstündedir[71]. Bakırcı Mustafa Ağa vefatından önce malının üçte biri ile bir cami yapılmasını vasiyet eder ve bu vasiyetini damadı Mustafa Ağa 1721 yılında yerine getirir. Dört

---

69 Pravadı Lalapaşa ilçesi sınırları içinde, Batpazarı, il merkezinde Eski İstanbul Caddesi ile Saraçlar Caddesi'nin birleştiği noktada yer alır.

70 Dokuz oğlu ve birçok kızı olan Feyzullah Efendi'nin oğullarından daha sonra şeyhülislâmlığa kadar yükselenler olmuştur. Kızlarını da ünlü ulemâ ve vezir ailelerine mensup kişilerle evlendiren Feyzullah Efendi bilhassa Minkârîzâdeler ve Köprülüzâdeler ile akrabalık bağları kurmuştur. Ailece Halvetîliğe müntesip olan Feyzullah Efendi kaynaklarda güler yüzlü, bilgili, faziletli, zeki, nüktedan, vakur ve yumuşak huylu bir kişi olarak anlatılır. Suyolcuzâde Mustafa Efendi'den hat ve özellikle nesih dersleri almıştır. Bir divan teşkil edecek kadar Arapça şiirleri vardır. Tefsir ve hadis ilimleriyle uğraştığı bilinmektedir. Şeyhülislâmlıkla padişah hocalığını birleştirdiği için "câmiu'r-riyâseteyn" unvanıyla da anılmıştır. Feyzullah Efendi'nin Erzurum'daki külliyesi dışında Şam'da dârülhadisi; Edirne'de çeşme ve sebili; Mekke'de mescidi; Medine'de medrese, kütüphane ve muallimhânesi; İstanbul Fatih'te medrese, kütüphane, mescid, mektep, muallimhâne, çeşme ve meşrutaları vardır. Feyziyye Dârülhadisi olarak anılan Fatih'teki külliye halen Millet Kütüphanesi olarak kullanılmaktadır. Feyzullah Efendi Medine'de inşa ettirdiği medreseye 3000'den fazla kitap vakfeder.

71 Canan Hanoğlu. Erzurum Merkezde Cami Hazirelerinde bulunan XVIII. Ve XIX. YY. Mezar Taşları. Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 2006

sütun üzerine üç kubbenin örttüğü bir son cemaat yeri vardır. Minaresinde Ermeni ve Rus işgallerinin nişanesi olan kurşun izleri bulunmaktadır. Haziresinde 13 kabir yer alır.

Adalet fermanlarına rağmen Erzurum'da kanunsuzluğun önü alınamaz. XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki İran savaşları Erzurum'un stratejik önemini yeniden ön plana çıkarır. Bu savaşlar sırasında Ruslar da ilk defa Güney Kafkasya'da Osmanlılar'a rakip olarak ortaya çıkmışlardır. Devlet İran ve Rusya'ya karşı Erzurum'u güçlendirmek için birtakım tedbirler alırsa da başarı sağlanamaz. Bölgede ortaya çıkan bazı nüfuzlu kişiler ve beylerbeyini rüşvetle ele geçiren valiler tedbirlerin uygulanmasını devamlı şekilde önlerler. Bu arada III. Selim, Nizam-ı Cedid ordusunun masraflarını karşılamak üzere Erzurum'un bazı gelirlerini irad-ı cedid hazinesine bağlamıştır. Fakat halk asayişsizlik yüzünden göç ettiği için vergiler toplanamaz. Ayrıca padişahın eyaletlerle ilgili kararına karşı çıkan Erzurum Valisi Gürcü Osman Paşa 1803 yılında isyan eder, üzerine gönderilen kuvvetler isyanı bastırır.

Hacı Bektaş oğlu **Derviş Hacı İbrahim Ağa** 17. yüzyıl sonu 18.yüzyıl başlarında hayat sürmüş, Erzurum'un yetiştirdiği, sanatkar ve kundura işleriyle uğraşan bir sofidir. Derviş Ağanın mezarı Gülahmet caddesinde, 1717 yılında yaptırdığı, kendi adını taşıyan Derviş Ağa Camiinin haremine girişte sol taraftaki küçük hazirededir. Mevlevi tarikatına mensup kimselerin başlarına giydikleri özel bir başlık olan Mevlevi sikkesi Derviş Ağa Haziresinde bulunan Said Efendi ve Hacı Mehmed Efendi'nin mezarlarına ait baş şahidelerin üst bölümlerinde karşımıza çıkar. 35-40 kadar kabrin yer aldığı bu hazirenin ortasında bulunan

İbrahim Ağa'nın mezarı baldaken tarzı bir türbe ile çevrilmiştir[72]. Türbeyi dört sütun üstünde yükselen bir kubbe örtmektedir. Kitabesi şöyledir.

El Hac Derviş eyledi sad hayf kim tayy-i mekan
Cilvegahın eyle Ya Rabbi anın bağ-ı cinan
Bilmediler kıymetin bir durr-i bi- hemta idi
Etti ağuş-i sadefde akibet kendin nihan
Yaptı birkaç cami-i Pakize-i beyt-i Kerim
Beş vakitte ruhuna tespih eder nice kesan
Her menarı kandil-efruz Mahşere gittikde ol
Şatır-ı zerrin-i kemerdir pişgahında revan
Hem bir iki çeşme bünyad etti İskender-revan
Didiler ab-ı hayatı itti kim atşanesi
Nice cisr etti bina ol Hacı Bektaş-zade kim
İtti dervişane hayrat oldu inşa nice can
Guş edüp fevtin düa birle Didim tarihini
Hacı İbrahim'e Bari ide nari Gülistan
Sene: H.1149 – M. 1737

Bu kitabeye göre, ayrıca Gümrük Camiini ve daha başka çeşmeler, köprüler yaptırmış olduğunu öğreniriz. 1726 M. tarihli Derviş Ağa vakfiyesinin düzenleniş tarihinden birkaç yıl önce yaptırılmış olan Gümrük Hanı batısındaki hamamla birlikte Gümrük Camii akarlarındandır[73]. Erzurum hanları içerisinde Rüstem Paşa Kervansarayından sonra en düzenli plana sahip olan bu han, 2005–2006 yılında Erzurum Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından kapsamlı bir şekilde onarılmıştır. Saray Hamamı da

[72] Canan Hanoğlu. Erzurum Merkezde Cami Hazirelerinde bulunan XVIII. Ve XIX. YY. Mezar Taşları. Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 2006

[73] Zerrin Köşklü. Erzurum'da Osmanlı Dönemi Hanları

denilen Emir Şeyh Mahallesindeki hamamın giriş kapısı üzerindeki mermer kitabeye göre 1119 H.- 1707 M. tarihinde yaptırmıştır[74].

“Yapup Derviş Ağa Ferzend-i yekta
Bu hamam-ı Lâtifi etti ihya
Ne hamam-ı ferah bahşaki oldu
Selim mevki-i makbul-i ara
Binası-dil-küşa tarhı dil ara
Ayni söyledim itmamına tarih
Havası hoş hamam-ı ziba 1119”

“Serçeme çayının devamında Tosik ve Yesmeçöl dağları arasındaki sıkışan yerde civankaşı gibi kurulmuş bir köprü, adını yaptırandan alır. Derviş Ağa Köprüsü 1703 yılında, buraya Kuzgun köyü köprüsü de derlermiş.” Pek düzgün olmayan bir hatla dört satır halinde yazılmış olan kitabesinde,

Bir altın ola beher taşı
Boyunca görenler hayır dua
Hayn sahibi Derviş Ağa
Sene 1115 (1703).
ifadeler yer almaktadır[75].

Ebubekir İspiri (v. 1713), Erzurum’a göç ederek Hatuniye Medresesinde otuz sene müderrislik görevinde bulunur[76]. Ulema arasında Karabekir Efendi ismiyle anılır. Erzincankapı Makberesine defnedilir. 10 kadar eseri bulunmakta idi. Rusların 1829’da şehri istilası üzerine torununda bulunan eserlerin gasp edilerek İran’a götürülmüş olduğu anlatılır.

---

[74] Sahure Çınar. Erzurum’da Hamam Mimarisi ve Hamam Kültürü. Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 2010
[75] Hamza Gündoğdu-Haldun Özkan.Erzurum ve Çevresinde Bazı Köprüler
[76] Tarihçe-i Erzurum Sh. 95

Eyyub Efendi, (1659-1721) Erzurumda dünyaya gelir[77]. Resmi ilimleri tamamladıktan sonra tasavvufa meyleder ve Hace Habib Efendi'den Tasavvufa dair eserler okur. Fakat cezebat-ı ilahinin giderek artmasından dolayı bir mürşid-i kamil bulmak ve seyr u sülüke başlamak maksadıyla Osman Efendi ile birlikte Mekke'ye seyahat etmeye karar verir[78]. Ancak, Tillo'da Fakirullah Efendi'nin aradığı mürşid olduğunu anlaması üzerine, hemen ona intisap eder. Kırk gün mürşidinin gözetimi altında kaldıktan sonra, yine onun emriyle Erzurum'a geri döner. Erzurum'da Mumci-i süfla (Aşağı Mumcu) Mahallesi'ndeki cami-medresede ömrünün sonuna kadar irşad vazifesini sürdürür[79]. Vefatında Erzincankapı Mezarlığına defn edilir.

Narmanlı Camii 1738 yılında Narmanlı H.Yusuf Efendi tarafından yaptırılır[80]. Önünde beş kubbeli son cemaat yeri bulunan Caminin iç mekânı örten kubbesinin biraz daha büyük olması bakımından Erzurum'daki tek kubbeli camiler içerisinde en dikkat çekici olanıdır. Haziresinde Siyavuş Paşa (v.1743), Lütfullah Efendi (v.1786), Hacı Salih Çelebi, Has Bolat Bey (v.1867), Kunduhzade Musa Paşa (v.1889), Mülazım Osman Ağa (v. 1902), Zeliha Hatun (v.1876), Hacı Osman Efendi (v. 1886), Salih Efendi (v. 1868), Hacı Yusuf Efendi'nin kabirleri bulunmaktadır.

---

[77] Ramazan Muslu. XVIII. Asırda Anadolu'da Tasavvuf. Doktora Tezi. Marmara Üni. İstanbul. 2002

[78] Derviş Osman Efendi (1670-1719) Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi'nin babasıdır. Tillo'da vefat eder.

[79] Mumcu Mahallesi 17. yüzyılda tesis edilir. Murad Paşa Mahallesi'ne bağlı iken 1642'den itibaren müstakil olur. Günümüzde Aşağı ve Yukarı Mumcu olarak zikredilen mahalle; kalenin batı tarafında Erzincankapı semti ile Gez Mahallesi arasındadır.

[80] Canan Hanoğlu. Erzurum Merkezde Cami Hazirelerinde bulunan XVIII. Ve XIX. YY. Mezar Taşları. Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 2006

İbrahim Paşa Camii şehir merkezinde, Eski Hükümet Konağı'nın güneyinde yer alır. Kitabesine göre 1748 yılında Erzurum Valisi İbrahim Paşa tarafından yaptırılmıştır. Cami önünde üç kubbeli son cemaat yeri ve arkada ana mekanı örten kubbesi ile Erzurum'daki diğer tek kubbeli camilerle benzerlik gösterir. Beden duvarları diğer camilerden biraz yüksekçe tutulmuş olup, yapı düzgün kesme taş ile inşa edilmiştir. Cami, Erzurum'daki bazı camilere de model olmuş olup ölçülü ve dengeli özellikler yansıtır. Günümüze ulaşmayan İbrahim Paşa Medresesinde 1903 yılında Şeyh Ahmed Efendi'nin müderrisliğinde 25 talebe okumaktadır[81]. Banisi tarafından medrese dahilinde bir de kütüphane kurulmuştur[82]. 1749 tarihli İbrahim Paşa Vakfiyesi Müzede bulunmaktadır.

Hacı Mehmed Ağa 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıl başlarında Erzurum'da yaşamış, büyük bir sahib-ül hayrattır. O, Kayserili Mahmud'un oğlu Ali'nin oğlu, Hacı Mehmed Ağa'dır. Bu aile büyük bir ihtimalle Erzurum beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa'nın Osmanlı devletine karşı 1622 yılındaki isyanında, Abaza Mehmet Paşanın kerametine inanan ve devamlı paşanın yanında bulunan Kayserili şeyh Seyit Abdurrahim Efendi ile birlikte taraf olarak Kayseri'den gelip Erzurum'a yerleşmişlerdir. Bu ailenin şehirde, eskiden kendilerine ait olan Kayserilioğlu Mezarlığı da mevcuttu. Bu günkü Tebrizkapı-Leblebici yokuşu caddesi ile Kılkıl Sokak arasında kalan alandaki mezarlık şehir düzenlemesi adı altında yok edilir. Hacı Mehmed Ağa hakkındaki bilgiyi, yaptırmış olduğu ve günümüze kadar gelebilmiş olan bu günkü Akbank karşısındaki Gürcükapı Çeşmesi üzerinde bulunan, vakfiye özeti mahiyetindeki kitabeden öğreniyoruz.

---

[81] Maarif Salnamesi. 1903
[82]Dündar Alikılıç. Geçmişten günümüze Erzurum Kütüphaneleri

1-Bu çeşmeyi yaptıran, hayır ve iyilikler sahibi Hacı Mehmet ibn-i Ali'dir. Allahın rahmeti onların üzerine olsun.

2-Büyük ihtiyaçlardan dolayı ve "her şeyi sudan yarattık" hükmünce Allahın rızasını kazanmak gayesi ile Ayaz Paşa Güher

3-Yurdu ve havalisinde yer kazanarak elde ettiği suyun Deyya-i pınar yakınında yaptırdığı

4-Savacıkdan akmasını şart koşarak ve adı geçen şehrin sur dışında ve etrafında

5-Hasan kale'sinde bazısını tamir ettirdiği ve bazısını yeniden yaptırdığı 12 ve toplam 60 adet çeşmeler yaptırdığı, ayrıca 5 de

6-Su mecrası yaptırmış ve yeniden 2 mescit, namazgahlar ve abdesthaneler ve tuvaletler yaptırmıştır.

7-Gelirleri bunlara ve Hasan kale'sindeki evkafına sarf edilmek üzere Erzurum'da Tebriz ve Gürcü kapılar dışında 142 adet dükkan ve han odaları,

8-Anbarlar da yaptırmıştır. Zaman geçtikçe vakfedilen bu hayır ve içtimai yardım müesseseleri tamire muhtaç

9-Olursa o civardaki halkın hepsi bunlara nezaretle ve kontrolle mükelleftir. Bunu yapmazlar ise vakfın laneti onların üzerine olacaktır.

10-Bu taşa yazılanlar Evkaf idaresindeki Anadolu muhasebesinde kayıtlı bulunan vakfiyesinde hülasa edilmiştir. (Hacı Mehmed evkafını) M.1723 yılında tesis etmiştir."

Hacı Mehmed Ağanın yaptırmış olduğu iki mescitten birisi Şabahane çeşmeleri üzerindeki Şafiiler Camisidir[83]. Diğeri Gürcü kapısında, günümüze ulaşamayan mescittir. Mescit yanında bulunan Hacı Mehmet Mektebi de tarihe karışmıştır.

---

[83] Şafiiler Camii, Taşmağazalar Caddesinin yukarı kesiminde yer alan düz, ahşap tavanlı camilerdendir.

"Hacı Mehmet'in şehrimizde yaptırmış olduğu 48 çeşmenin suları ağzı açıktan getirilen meşhur Tophane sularıdır." Esefle anlatılır ki, bu çeşmelerden var olan sadece Gürcü kapı çeşmesi, ondan da ne yazık ki şebeke suyu akmaktadır. Diğer çeşmelerden iki tanesi yerlerinden sökülerek, birisi Yakutiye medresesi bahçesine, bir diğeri Fen Edebiyat Fakültesi bahçesine yapı malzemeleri (taşları) taşınarak maket şeklinde oturtulmuş durumdadır. Diğer çeşmeler o güzelim suları ile birlikte kayıp olmuştur.

Kadızade Mehmed (Muhammed) Efendi, döneminin ilim dünyasına hizmetleri olan büyük alimlerindendir. Erzurumlu olup annesi İspir kadısı ile evlendiği için babasına nisbetle Kadızade lakabıyla meşhur olmuştur[84]. İspir'de büyüdüğü için Mehmed İspiri diye de anılmıştır. Tahsilini Erzurum'da tamamlayıp Dersaadete gitmiş, devrinin meşhur alimlerinden Kazabadi Hocanın derslerine devam ederek ikinci icazetini almıştır. İstanbul'da ilim erbablarınca iltifat görmüştür.

Sultan III. Mustafa (1752–1774) zamanında, Kadızade Mehmed Efendiye Sultaniye medresesinin müderrisi olarak, eğitim-öğretim görevi verilir. Mehmed Efendi Medrese-i Sultaniyede tedris ile meşgul iken Erzurum Müftülüğüne atanarak on beş yıl müddetince bu görevi sürdürür. Sürekli resmi görevlerde bulunup, tasavvuf erbabından olmadığı için, tasavvuf önde gelenlerini ret konusunda ileri gider ve bu yüzden Şeyh İbrahim Hakkı onun bu övülmeyen tutumuna karşı reddiye kaleme alır.

"Birunundan nümayişler heman ayn-ı derunidir,
Anın içün kamet-i müfti Efendi eğri büğrüdir."

---

[84] Sait Uylaş. Erzurumlu Kadızâde Mehmed Efendi ve Kur'ân'a Dair Bir Risâlesi'nin Tanıtımı

Kadızâde Erzurumî fiziki olarak kambur, koca burunlu, yüzü benli ve büyük sarık kullanan birisidir[85]. İbrahim Hakkı bu hicvi ile Kadızâde‟nin görünüşünün çirkin olmasını, onun kalbinin kötü fikirlerle dolu olduğuna delil getirmektedir. Kadızâde Erzurumî'nin çevresindeki ulemadan farklarından birisi de Birgivî Mehmed Efendi (ö. 1573) ile başlayan "Kadızâdeliler" ekolüne bağlı olmasıdır[86].

Oğlu İbrahim Efendi de Erzurum müftülüğü görevini ifa etmiştir.

Eserlerini hem Arapça hem de Osmanlıca yazmıştır. Süleymaniye kütüphanesinde çoğu eserleri koruma altındadır. Tespit edilebilen ve çoğunluğu birkaç varaktan oluşan eserleri şunlardır[87].

Bahru'l-Fetava, Kıladetü'l Mercan fi Ahvali'l Cann, Şerhu ravzati'l-cenn, Risale fi ihtilafi'l ulema fi vukui'l-mu'arreb fil-Kur'an, Risaletü's-selamiyye, Risale fi'l va'd, Risale fi'l vaz', Risale-i fethiyye, Risale fi fark beyne hadis'il-ilahiye ve'l-kudsiyye, Risale mümeyyiz mezhebi'l maturidiyye 'anil mezahib'il gayriye, Kaşif-u hali'l-mevta ve'l-berzah, Risale fi z-zikr, Risale fi hasedi'l mezkur fi tarikat-ı Muhammediyye, Risale-i Melheme, Risaletü's-Sa'diyye, Risale fi's sa'ati'n nahsiyye ve's Sa'diyye, Risale fi beyani buyuti's-seb'ati's-Seyyare, Risale fi beyani sa'ati'l busb.

---

85 Muhammet Hanefi Suluoğlu. Kadızâde Erzurumî ve kâşif-u Hâli'l-mevtâ ve'l-Berzah Adlı Risalesi. Yüksek Lisans Tezi. Rize Üni. Rize. 2010

86 Birgivi Hakkında 'Evliyalar Şehri İzmir'e bkn. Sh.112-130

87 Bünyamin Çalık. Osmanlı Dönemine Ait Nukullu Fetvalardan 'Bahru'l Fetava'

Vasiyetnamesinde, insanların ölümü unutarak dünya hayatına aşırı meylettiklerini, lüks tüketim, aşırı harcama ve süslenmeye rağbeti artırdıklarını ve kanaatkarlık gibi bir erdemi unuttuklarını dile getirir[88].

Mehmed Efendi Erzurum müftüsü iken 1760 tarihinde Hakk'ın rahmetine kavuşur. Cumhuriyet Caddesinde Kuşkay binasının bulunduğu yerdeki Erzincankapı mezarlığına defn edilse de, daha sonraları buradan alınarak Tuzcu Mahallesi (Köyü) mezarlığına nakil edilir. Bu mezarlığa girişte mezarlığın kuzey-doğusunda Haşiizade Şeyh Hacı Ali Efendinin kabri şerifleri yanında yatmaktadır. Mezar şahidesi şöyledir.

El merhum ve mağfurun Le hu
Gadızade Mehmed
El müfti Erzurum'i
Rahmetullahi Aleyhi
1173 Sene
21 Ramazan

Büyük Maksut Efendi (v.1760) Süleymaniye'den gelerek Erzurum'a yerleşmiş, İbrahim Paşa medreselerinde müderrislik yapmıştır[89]. Mehmed Sakıp Efendinin hocasıdır. Mehmed Sakıp Efendi; Erzurum'da yetişen alimlerin en zekisi ve en teknik bilgi sahibi, Matematik ve fıkıhta çözülemeyen konuların çözümü için başvurulan bir kişi olarak görülür. Maksut Efendi'nin de ilimde herkesin hocası olarak kabul görmüş büyük alim olduğu nakledilir. Mehmed Nusret Efendi Tarihçe-i Erzurum adlı eserinde, Maksut Efendi'den bahis ederken "Kürt asıllı olup memleketinde tahsilden

---

[88] Nilüfer Ateş. Erzurumlu Kadızâde Efendi'nin Vasiyetnamesine Tahlili Bir Bakış
[89] Abdurrezzak Türk. Büyük Maksut Efendi

sonra Erzurum'a gelerek burada ihtiyar-ı ikamet etmiştir. Hayatının tamamını İbrahim Paşa medresesinde ders verme ve öğretimle geçirerek birçok faziletli insanlar yetiştirmiştir. Beyzavi üzerine yazdığı açıklama Osman Faik Efendi kütüphanesinde bir vakitler gözde idi beğenilendi. H.1174 (M.1760) Tarihinde vefat ile Erzincan kapı kabristanına defin olunmuştur."

Nakledilir ki, vefatı sırasında, bu günkü Cumhuriyet caddesindeki Kuşkay binasının bulunduğu yer ve çevresi eski Erzincankapı mezarlığı imiş. Bu günkü Asri mezarlıkta bulunan "Meşhurlar Suffesi" gibi Erzurum'un büyük alimleri burada medfunmuş. 1930 lu yıllarda şehir düzenlemesi adı altında burada bulunan kabirler kaldırılarak birçoğu Tuzcu köyüne nakil edilmiş. Bunlar arasında, Haşiizade Ali Efendinin kabri yanında Kadı zade Müftü Mehmed Efendinin ayakucundaki baş ve ayak taşları kırılmış olan mezarın Müderris Maksut Efendi'ye ait olduğu kaydedilir.

Günümüzde ismiyle anılan bir mahalle olmanın dışında, ancak şehrin imar faaliyetleri çerçevesinde ortadan kaldırılmış olan bir kabristandan söz edilir.

Mehmet Hazık Efendi (1690-1763), babası da ulemadan olan İspirli Ebubekir Efendinin oğludur. Erzurum'da dünyaya gelir, müftülük görevinde iken Hakk'a yürümüştür. Hz. peygamber'in soyundan geldiğinden Seyyid Mehmet adıyla da anılır. İbrahim Hakkı Hazretlerini yetiştiren ve ünü her tarafta duyulmuş bir müderristir. İbrahim Paşa ve Çifte Minareler Medresesi Müderrisliğini, 1756–1763 tarihleri arası Erzurum müftülüğü görevini de yürüten Mehmet Hazık Efendi, hem büyük bir alim, hem de büyük bir şairdir. Basılmış eserleri mevcuttur.

" Düşündükçe şu mazmunu teselli yap olur gönlüm.
Bana derdi veren, bir gün verir elbet derman"

Beyti onundur. Erzincankapı mezarlığında defnedilmiş, şehir içerisindeki mezarlıklar kaldırılırken, kabri Tuzcu köyüne nakil edilmiştir.

Şeyhler Camii kendi adıyla anılan Mahallededir. Tek kubbeli camilerdendir. Yanında Şeyhler Hamamı ve Darü's-Safa da denilen Şeyhler Medresesi bulunmaktadır. Harap durumdaki hamam 2014'te restore edilir. Vakıf kayıtlarına göre 1737-1766 yılları arasında inşa ettirilmiştir. Medrese kesme ve moloz taştan yapılmıştır. Giriş kapısı üzerindeki mermer dört satırlık kitabesinden Şeyh Mustafa Efendi tarafından 1760-1761 yılında yaptırıldığı öğrenilmektedir. Dikdörtgen medresenin doğu yönünde giriş kapısı bulunmaktadır. Dikdörtgen bir avlunun etrafında on iki hücresi yer alır. Bu hücrelerden ikisinin girişi doğu cephesinde, üçünün girişi de kuzey duvarındadır. Kuzeydoğudaki hücreye ise doğudaki hücrelerin içerisinden geçilerek girilmektedir. 1903 tarihli Maarif Salnamesine göre müderrisi Hamid Efendi olup 29 talebesi bulunmaktadır.

Erzurum'da Köse Ömer Mahallesinde bulunan **Köse Ömer Ağa Camii**, kitabesine göre 1771 yılında Ömer Ağa tarafından yaptırılır. Aynı yerde bulunan babasının yaptırmış olduğu eski mescit yıktırılarak yerine muntazam kesme taşlarla inşa edilen cami, önünde yedi ahşap sütuna oturan düz toprak dam örtülü basit bir yapıdır. Yapıldığında toprak damla kaplı olan cami daha sonraki tamirlerde çatı ile örtülür. Caminin minaresinde kaide üstünde bir güneş saati bulunmaktadır. 1903 tarihli Maarif Salnamesinde yer alan ve 14 talebesiyle Lala Paşa Mahallesindeki Lala Paşa Medresesinin banisi olarak Köse Ömer Ağa'nın ismi verilir.

Mahmut Paşa türbesi, Veyis Efendi Mahallesinde 23 Temmuz İlköğretim Okulu bahçesinin batı yakası yol üzeridir[90]. Okul bahçesi ve karşısındaki gecekonduların bulunduğu mevki, Eski Mahmut Paşa mezarlığıdır. Baldaken tarzı inşa edilmiş olan türbede iki kabir vardır. Burada yatanlar baba oğuldur. 1711 yılında ölen Doğubayazıt Emiri Abdulfettah Paşa ile 1767 yılında ölen Doğubayazıt hakimi Mahmut Paşa'dır. Bu türbe Mahmut Paşanın evlatları tarafından 1794 tarihinde yaptırılmıştır.

1795'te Osmanlı devleti madenlerinden sorumlu eski başbakanlardan dönemin Valisi Yusuf Ziya Paşa, halkın seyir ve gezi amacıyla şehir dışında bir katlı, salon ve üç odalı Nüzhetü'l Hadra unvanıyla isimlendirilmiş mükemmel ve gönül okşayıcı bir köşk, ön tarafında da çeşitli çiçeklerle süslü Ravzatü'l Hadra adıyla bir bahçe ve büyük bir havuz inşa ettirir. İlk onarım tarihi 1821'de M. Emin Rauf Paşa tarafından, ikinci onarım tarihi 1921'de Belediye Reisi Şerif Efendi tarafından, ilave havuzlarla genişletme ise 1957'de Belediye Reisi Edip Somunoğlu tarafından, kabinler, köşkün restoresi ve bahçe düzenlemesi ise 1986'da Belediye Başkanı Necati Güllülü tarafından yaptırılır[91].

XIX. Asır

XIX. yüzyılda şehrin askeri önemi daha da artar. Ancak askeri durum çok zayıftır. Bir savaş çıktığı takdirde şehri savunacak yeterli asker mevcut değildir. Yeniçeriler ise

[90] Öğrenciler 1964-1965 öğretim yılında Kazım Karabekir İlkokulu´nda geçici olarak öğretime başlar. 1965-1966 yılında Habipefendi Mh. Kars Kapı Caddesinde şu anki binasına taşınmış olup, 1997 yılında sekiz yıllık kesintisiz eğitime geçmesiyle okul adı ´´23 Temmuz İlköğretim Okulu´´ şeklinde değiştirilir.

[91] http://www.erzurumlu.net/

askerliklerini unutmuşlar, çiftçilikle uğraşmaktadır. Bu durumdan faydalanmak isteyen İran 30.000 kişilik bir ordu ile Erzurum üzerine yürür. Fakat orduda çıkan kolera salgını yüzünden barış istemek zorunda kalır. 28 Temmuz 1823'te imzalanan Erzurum Antlaşması ile savaş son bulur ve İran aldığı yerleri geri verir. İran saldırısı, Erzurum'da Müftü Salih Vak'ası olarak bilinen ve İran yanlısı bir grubun teşvikiyle ortaya çıkan olaylara yol açar. **Müftü Salih Efendi** (v.1820) Sarrafzadelerdendir. Birçok kişiye icazet vermiştir. 20 sene Abdurrahman Paşa'ya hizmet ettikten sonra Erzurum Müftüsü olur. 'Sefinetü'l Fetava' isimli eseri vardır. 1820'de İranlıların Erzurum'a hücumu esnasında meydana gelen bir fitne sonunda Murad Paşa Camii hariminde bir şaki tarafından şehit edilir[92]. Bu insanlar bu olaydan sonra bütün icazetnamelerde, telin edilmektedirler[93].

Ancak çıkan karışıklıklar bastırılır, asayiş yeniden sağlanır. Ayrıca Galib Paşa'nın valiliği sırasında yeniçeri teşkilatı herhangi

[92] 1821-1823 Osmanlı-İran (Kaçar) Savaşı, Osmanlı Devleti ile İran'daki Kaçar Hanedanı arasında 1821-1823 yılları arasında Irak ve Doğu Anadolu'da yapılmış olan bir dizi savaştır. 1813 yılındaki Gülistan Antlaşması ile Kuzey Azerbaycan ve Kafkaslar'da Ruslara büyük ölçüde toprak kaptıran İran'daki Kaçar Hanedanı, bu toprak kayıplarını Osmanlılar'dan toprak alarak telafi etmek istediği için, Avrupalıların da kışkırtmalarıyla Bağdat ve Şehrizor bölgelerine saldırılar düzenler. Sınır olaylarının ve saldırıların yoğunlaşması üzerine II. Mahmut, İran'a savaş ilan eder (1820). İran orduları, Osmanlı idaresinden memnun olmayan, Doğu Anadolu'daki bazı İran (Kaçar) yanlısı aşiretlerin de yardımıyla Doğu Beyazıt ve Bitlis'i aldıktan sonra Erzurum ve Diyarbakır'a doğru iki koldan ilerler. Savaş Osmanlılar'ın aleyhine devam ederken İran Ordusunda büyük bir kolera salgını başlar. İran Ordusu'nun ağır kayıplar vermesi üzerine Kaçar hükümdarı Feth Ali Şah barış ister ve Erzurum Antlaşması yapılır. Bu antlaşmayla İran ele geçirdiği yerleri geri vererek eski sınırlarına çekilmeyi kabul eder.

[93] «خذلهم الله الى يوم الحشر والجزاء»

bir olay çıkmaksızın kaldırılır. Fakat askeri bakımdan oldukça zayıflayan şehir Ruslar'ın tehdidi altına girer. General Paskevic kumandasındaki Rus ordusu 8 Temmuz 1829 günü Ermeniler'in gösterileri arasında şehre girer. Erzurum Osmanlı yönetimine geçtikten sonra ilk defa istilaya uğramış olmaktadır. Puşkin'in şehirdeki gözlemleri arasında dikkatini çeşmelerin bolluğu çeker[94]. "..Her yandan kaynaklar fışkırıyor, her yerde su kemerlerine rastlıyorsunuz. Erzurum'da çeşmeden bol bir şey yok. Herbirinin üstünde bir zincire bağlı teneke taslar asılı. İnançlı Müslümanlar bu taslardan su içiyor, Tanrıya şükürler ediyorlar.." Ruslar burayı harekat üssü haline getirmeye çalışırken imzalanan Edirne Antlaşması gereğince şehri geri vermek zorunda kalırlar. Üç aylık Rus işgali Erzurum'a büyük zararlar verir. Müslüman halkın bir kısmı başka yerlere göç ettiği gibi Ruslar çekilirken çoğu sanat erbabı olan Ermenileri de birlikte götürürler. Şehri yağmalayan ve pek çok nadide sanat eserini de beraberlerinde götüren Ruslar, İçkale'yi tahkim etmek üzere taş ihtiyacını gidermek için bazı cami, türbe ve binaları da yıkmışlardır.

Ruslar kayıtlara göre Doğu Anadolu bölgesinden 100.000'e yakın insanı kendi topraklarına göçürmeyi başarmıştır[95]. Osmanlı resmi kayıtlarına göre savaş sonrası Ruslar tarafından Erzurum'dan 4.230 hanede yaklaşık 21.150 Ermeni göçürülür. Erzurum ve çevresinden göçürülen bu Ermenilerin geriye dönüşlerini sağlama işi, Erzurum'da yaşayan dini liderlerce yürütülür. Bunların Osmanlı Hükümetine müracaatta bulunarak onların ülkelerine geri dönme isteklerini ifade edip kabulünü isterler. Bu yolla sayıları tam belirlenemeyen birçok Osmanlı vatandaşı Ermeni, Erzurum'a,

[94] A. Puşkin. Erzurum Yolculuğu ve Byelkin Öyküleri. Çev. Ataol Behramoğlu. Cumhuriyet Dünya Klasikleri Dizisi

[95] Besim Özcan. 1828-29 Osmanlı-Rus Harbi'nde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri

kendi evine döner. Yurda dönüşlerin Kırım Savaşı sırasında Rusların sıkı kontrollerinin hafiflemiş olması sebebiyle daha da arttığı ve bu hareketin 93 Harbi diye de bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus savaşına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Ne var ki, Erzurum'da meydana gelen 1890 ve 1895 Ermeni İsyanları iki toplum arasındaki ilişkileri olumsuz yönde etkilemiş, Erzurum Müslüman halkının Ermenilere karşı güveni azalmıştır[96].

Edirne Antlaşması ile Gürcistan üzerindeki hakimiyeti tanınan Rusya'ya karşı yegane savunma hattını oluşturan Erzurum'un önemi daha da artar. Bölgeyi iyi tanıyan Esad Muhlis Paşa, vezirlik rütbesiyle birlikte fevkalade zamanlarda Erzurum valilerine verilen şark seraskerliği unvanı da eklenerek Erzurum bey-lerbeyiliğine tayin edilir (1830). Altı yıl bu görevde kalan Esad Muhlis Paşa'nın gayretleriyle Erzurum'un yeniden imarı ve kalenin tahkimi gerçekleştirilir. Ayrıca, 1836'da zelzeleden yıkılan 32 cami, mescid, medrese, han ve hamam tamir edilir. 1835'de Erzurum'un 55 mahallesi ve 151 köyü bulunmaktadır. Şehir merkezinde toplam 10.767 erkek yaşamakta olup, bunun % 82 sini (8.781 kişi) Müslümanlar, % 18'ini de (1.986 kişi) gayrimüslimler oluşturmaktadır[97]. O yıl şehirdeki medreselerde öğrenim gören ve çeşitli zanaat kollarında faaliyet gösteren 342 yabancı (Erzurumlu olmayan) Müslüman erkek bulunmaktadır.

1839'da ilan edilen Tanzimat'ın uygulanması da şehirde karışıklıklara yol açar. İlk altı yıl uygulanmayan bu yeni nizamın 1845'te tatbikine başlanınca özellikle mali konular ve vergiler dolayısıyla çeşitli ayaklanmalar meydana gelir. Hükümet

---

[96] Zühre İsmailhakkıoğlu.1908–1914 Yılları Arasında Erzurum'daki Ermeniler. Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir Üniversitesi. Balıkesir. 2007

[97] Yunus Özger. Tanzimat Öncesi Erzurum Şehrinin Demografik Yapısı. (1251/1835 Tarihli Nüfus Yoklama Defterine Göre)

karışıklıkları bastırmak ve Tanzimat'ın uygulanmasını sağlamak için Esad Muhlis Paşa'yı ikinci defa Erzurum valiliğine tayin eder (1845). Esad Muhlis Paşa'nın bu valiliği sırasında Erzurum bir taraftan Tanzimat'ın uygulanmasından doğan karışıklıkları yaşarken diğer taraftan Osmanlı Devleti ile İran arasındaki anlaşmazlıkları çözmek için 1843'te başlayan konferansa ev sahipliği yapmaktadır. Bu sırada İran delegelerinin sebep olduğu bir ayaklanma paşayı uzun süre meşgul eder. Bundan başka Erzurum'un nüfuzlu ailelerinden Cennetzadeler'in yol açtığı karışıklıklarla da uğraşmak zorunda kalır. Nihayet Esad Muhlis Paşa, yabancıların faaliyetleri konusunda almış olduğu tedbirlerden rahatsız olan Rusya ve İngiltere'nin baskıları yüzünden azledilir (1846).

1844-45 yılında şehir nüfusunun yüzde 18'i gayrımüslim, yüzde 82'si Müslümanlardan oluşmaktadır[98] . 493 binadan yarıdan fazlası dükkan, 16 kahvehane, yedi han, beş fırın, yedi debbağhane, 88 menzil, 22 değirmen, 49 kirahane, dokuz vakıf mülkü, iki malikane hissesi, bir haffafhane, beş oda ve üç ahır idi.

1856 tarihli Islahat Fermanı hükümlerinin uygulanmasının da birtakım olaylara yol açtığı Erzurum'da büyük bir zelzele felaketi vuku bulur. 600 kişinin hayatını kaybettiği zelzelede 1462 ev, 867 dükkan tamamen yıkılır. 1200'den fazla ev oturulamayacak hale gelir. Yirmi altı cami ve mescidle altmış medrese ve mektep, altmış iki han ve hamam ya tamamen ya da kısmen tahrip olur. Erzurum'da ilk köklü tedbirlere 1864'ten sonra girişilir. Bu tarihte ilk defa telgraf hattı çekildiği gibi çevreyle irtibatı sağlayan yollar yapılır. Bunun hemen ardından Erzurum yeniden Rus tehdidiyle karşı karşıya gelir. 93 Harbi'nin çıkmasından sonra Ruslar

98 Haydar Çoruh. Temettüat Defterlerine Göre Erzurum Şehri (1844). Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üni. İstanbul. 1997

Anadolu'nun kilidi sayılan Erzurum'u ele geçirmek için harekete geçerler. 25.000 kişiye inen ordusu ile Erzurum Kalesi'ne çekilmek zorunda kalan Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Ruslar'ın 5 Kasım 1877'de yaptıkları teslim teklifini kabul etmeyerek mücadeleye hazırlanır. Başta Nene Hatun olmak üzere, Erzurum halkının büyük desteğiyle 8-9 Kasım gecesi Aziziye ve Mecidiye tabyalarında Ruslar'a karşı büyük bir zafer kazanılır[99]. Savaşla alınamayan şehir 31 Ocak 1878'deki Edirne Mütarekesi ile Ruslara teslim edilirse de 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile boşaltılır. Antlaşma gereğince Ruslar elviye-i selaseyi (Kars, Ardahan ve Batum) aldıkları için Rus sınırı Erzurum'un 100 km. yakınına getirilmiş olur. Antlaşmaya doğu vilayetlerinde Ermeniler lehine ıslahat yapılmasına dair hüküm konulması da Erzurum için felaketli günlerin başlangıcı olur.

Ermeniler Osmanlı Devleti'ni parçalamak isteyen büyük devletlerin siyasetlerine alet olarak Erzurum'u da içine alan muhtar bir Ermeni devleti kurma hayaline kapılırlar. 1880'lerden itibaren dış destekli tedhiş faaliyetlerine başlarlar. 20 Haziran 1890'da Ermeni Sansaryan Mektebi'nde silah araması yapan zabıtaya karşı ateş açılması şehirde büyük bir kargaşaya yol açar[100]. Bu durum daha sonraki dönemlerde tırmanarak sürer.

---

[99] Aziziye Tabyasında büyük bir anıt vardır. Kahraman Erzurum kadınlarını temsil eden **Nene Hâtun**'un kabri buradadır. Nene Hâtun Türk târihine "93 Harbi" diye geçen 1878 Türk-Rus savaşında destanlaşan kahraman, yiğit bir Türk kadınıdır. Sivişli köyündendir. 1857-1955 yılları arasında yaşamıştır.

[100] Osmanlı-Rus savaşlarından sonra gayrımüslim okullarına mali destek verilmemesi sonucu Mıgırdıç Sansaryan, kendi mali imkanlarıyla 1881'de bu okulun kurulmasını sağlar. Bu lise aynı zamanda bir öğretmen okulu işlevini de görmekte olup buradan mezun olanlar Erzurum ve çevresindeki Ermeni okullarında öğretmenlik yapmaktadır. Sansaryan

1829’daki Rus işgali Erzurum’un nüfusunda azalmaya yol açar. Özellikle Ermeniler’in büyük kısmı Ruslar’la birlikte şehri terkederler[101]. 1839’da surları hala ayakta olan ve etrafında hendekler bulunan Erzurum, bu ilk Rus istilasından sonra eski durumuna pek kavuşamaz. Kıtlık, pahalılık ve zelzele gibi tabii afetler ve kötü yönetim yüzünden nüfusu gittikçe azalır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında nüfusu 20-30.000 olarak tahmin edilen şehir 93 Harbi’nde ikinci defa Rus istilasına uğrayınca yeni bir sarsıntı geçirir. Cuinet’in 1890’da verdiği rakamlara göre ise toplam nüfus 38.906’dir. Bunun 26.564’ü müslüman, 10.919’u hıristiyan, altısı yahudi ve 1417’si ecnebi ve İranlı olarak kaydedilmiştir.

Cennetzade Abdullah Efendi kütüphanesi, Yukarı Mumcu Mahallesinde Cennetzade Abdullah Efendi tarafından 1834’te yaptırılmış olup 450 kitabı mevcuttur[102]. Erzurum kütüphaneleri, içerisinde, kayıtlı kitap olarak en çok kitap bu kütüphanede yer alır. Abdullah Edip Efendi’nin 1846 tarihli vakfiyesi bulunmakta olup günümüze ulaşmayan bir medresesi de bulunmaktadır.

Hamilton 1836’da gelmiş olduğu Erzurum’u iki sıra ve mazgallı duvarlar ile çevrili bir şehir olarak tasvir eder[103]. Kentin hemen ortasında iki sıra duvarlı ve oldukça harap halde bir iç kale

---

Yatılı Lisesi’ne bağlı bir de Sansaryan Sanayi Mektebi vardı. Sansaryan Lisesi öğretim kadrosunun büyük bir kısmı Almanya’da ve İngiltere’de eğitim görmüştü.

101 James Baillie Fraser. A Winter Journey from Constantinople to Tehran with Travels ThroughVarious Parts of Persia . Sh. 255 “..They were driven by the orders of prince (then Count) Paskevitch into Russian Armenia..” Fraser, Rusya’ya götürülen Ermenilerin tutulmayan vaadler sebebiyle büyük hayal kırıklıkları ve felaketler yaşadığını kaydeder.

102 Dündar Alikılıç. Geçmişten Günümüze Erzurum Kütüphaneleri

103 “....Some years ago a large collection of ancient armour, helmets, &c., was preserved here, but it was plundered by the Russians..” William J. Hamilton. Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia. Sh 178-182

bulunmaktadır. Şehrin en gözde yapısı Çifte Minareli diye adlandırılan, fakat harap bir halde bulunan binadır.

1844 yılı Temettüat defteri kayıtlarına göre, şehirde diyanet ve maarif alanında hizmet veren kurum ve kuruluşların yeterli miktarda olmadığı görülmektedir[104]. Bu durumun İran kaynaklı propagandalara şehri açık bırakmış olduğu, 1829 işgali ile Rusya'ya göçen esnafın bilahare dönmüş oldukları, fakat İran'a göçenlerin çoğunun geri dönmemiş olduklarının görülmesinden anlaşılmaktadır.

Abdulfettah Enisi Hazretlerinin (v.1845) kabri, Mahallebaşı – Gölbaşı semtleri arasında Gazi İlk Öğretim okulunun yanındadır. Milletvekili Muhyettin Aksak, Yakutiye Belediye başkanlığı döneminde çevre düzenlemesi yaparak türbeyi açığa çıkarmış, yok olmasını önlemiştir. Türbe kitabesi şöyledir.

" Hulusu kalp ile gel eyle ey can
Bulup yaptı anı hayrısı
Budur senden Hüdaya mahzü matlab
Budur nakdi sarfı gayret eden
Fehmi geldi tarihi lafzı üzere
Ziyaret Abdülfettahü el Enisi
Belirsüz olmuş iken bir nice sel
………. Raht binası
Bolulu Mustafa Ağa
Sene bin iki yüz altmış iki " M.1845

Kitabede yatanın Abdülfettah Enisi olduğu belirtilmekte olup, doğum ve ölüm tarihleri mevcut değildir. Ne var ki, burası da zamanla tahribattan nasibini alır. Kitabeden türbeyi Bolulu Mustafa Ağanın yaptırdığı veya tamir ettirdiği anlaşılıyor. Halk arasında bu

---

[104] Haydar Çoruh. Temettüat Defterlerine Göre Erzurum (1260/1844). Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üni. İstanbul. 1997

mübarek zatın Erzurum’a gelen İslam orduları mensuplarından ve Abdurrahman Gazi’nin silah arkadaşlarından olduğu, burada şehit düştüğü rivayet edilmektedir. Ayrıca yörede Arap Baba, Lal Baba diye de anılmaktadır.

Bir sıkıntısı olanlar üç hafta cuma günleri hiç kimseyle konuşmadan gelir, türbeyi ziyaret eder Fatihasını okur, duasını yapar, hiç kimseyle konuşmadan evine dönerse, sıkıntılarının Allah tarafından giderileceğine inanırlar.

XIX. yüzyıl mutasavvıflarından **Habib Baba (v.1847)** aslen Hindistanlıdır. Babası ile birlikte Bitlis’e gelip Uşşaki Ali Baba’ya talebe olur. Kısa zamanda yetişip kamil bir veli haline dönüşür ve hocasının emriyle önce Şam’a sonra Erzurum’a gelerek insanlara İslamiyeti anlatarak, dünya ve ahiret saadetine kavuşmaları için çalışmaya başlar. Habib Baba Hazretleri Erzurum’da çok sevilen, çok hürmet edilen bir zattır. Kerametleri aşikare ve herkesi şaşkına çevirecek türdendir. Tekkesi Yegenağa Mahallesindedir. Ne var ki, rüsum ulemasının hücumlarına da uğrar.

Anlatılır ki, bir keresinde dervişleriyle dergaha zikir yapmaya giderken yolda onları gören ulemadan bir zat, “Habip nereye yine ulumaya mı gidiyorsunuz”, der. Habib Baba Hazretleri de “evet yine ulumaya gidiyoruz”, diye cevap verir. Bu alim olan şahıs tasavvufu kabul etmez ve tasavvufa, tarikate itiraz edermiş. Habib Baba’ya onun için böyle davranır itiraz edermiş. Bir gün gelmiş bu alim zatın vefatı esnasında yakınları başına toplanmışlar. Herkes şehadet getirmesi için uğraşıyormuş. Kelime-i şehadeti sesli olarak getiriyorlarmış ki o da şehadet getirebilsin, ama ne yapsalar nafile. O alim zat köpeklerin yaptığı gibi ağzından sadece uluma sesi çıkarıyormuş. Bir zaman sonra bu zat biraz kendine gelmiş ve hemen durumu kavrayarak çocuklarına, “bana Habip Babayı çağırın”, demiş. Habib Baba Hazretleri gelince, hemen özür

dileyerek tövbe etmiş ve yardımcı olmasını istemiş. Habib Baba Hazretleri elini o alim zatın göğsüne koymuş. O zat orada bulunan nice şahısların şahitliğinde kelimeyi şehadet getirerek ruhunu Allah’a imanla teslim etmiş.

Çok cömert olan Habib Baba eline geçen parayı ihtiyaç sahiplerine dağıtır, kendine hiç ayırmazmış. Anlatılır ki, yaşadığı müddetçe bir geceyi bile, Allah’a ibadetle meşgul olmadan geçirmez. Her adımını ibadetle atar, her sözünde mutlaka Hakk’ı anar. Ney dinlemeyi çok sever, cezbe halinde iken Abdi ismindeki müridi kendisini ney üfleyerek ayıltır.

Türbesi Taş Mağazalar caddesinin sonuna doğru Gürcükapıya giderken yolun sağ tarafında yer alır. 1847 yılında vefat eden Habib Baba daha önce Timurtaş Paşa Türbesi diye bilinen türbeye defnedilir. Türbede Habib Baba’nınki dışında beş kabir daha vardır. Bunlardan birisi de eşi Hatice Hanım’ın kabiridir.

1841—1845 yılları arasında Erzurum valiliği yapan Hacı Halil Kamil Paşa, bu türbeyi ihya edip, kitabelerini yazdırır. 1844 yılında yazdırılan bu kitabede, bugünkü Türkçe ile, "İnsanları nefislerinin arzu ve isteklerinden kaynaklanan ihtiraslardan arındırarak bir araya toplayan, birleştiricilerin sultanı, ariflerin başı, ruhani himaye istenen kişilerin temsilcisi Timurtaş Baba’nın defnedilmesiyle; ruhları cezbeden, cennetten gelen bir kokuya kavuşan bu toprağın yer aldığı türbe ve civarında defnedilmiş bulunan Allah dostları ve şehitlerin yüksek ruhları için fatiha", istenmektedir. Türbenin güneye bakan penceresinin önündeki mezar Habip Baba’ya ait olup tarikat serpuşlu mezar taşına, Kamil Paşa 12 satır halinde Farsça bir kitabe yazdırır. "Marifet cihanı, tarikat piri, olgun mürşid, birlik sırrının da emini; Hazret-i Mevla’nın sırrını bilen; birlik ashabının başı, birlik ashabı

halkasının başında oturan zat… Yaşadığı müddetçe bir geceyi bile, ona ibadetle meşgul olmadan geçirmedi. Bir adım attıysa, mutlaka ibadete attı, bir söz söylediyse mutlaka Hakk'ı andı. Bu yokluk yurdundan usanıp da cennete yönelince Rıdvan'dan: "Merhaba, yücel" diye bir ses geldi. Gayb aleminden biri geldi de, tarihini okudu: Habib Baba tesbih ederek cennetler gül bahçesine geçip gitti."

Türbenin ayak taşında ise Ankaralı Ali Namık Efendi tarafından yazılmış bulunan, "Yediler eşkimle tahrir etti tarihin; Habib Baba yürüdü geçti zar-i kulb-i lahute", ibareleri bulunmaktadır.

Habip Baba türbesinin, hiçbir türbede rastlanmayan bir özelliği, türbenin ana caddeye bakan duvar köşelerinde, tunçtan yapılma üçer adet kandil askısı bulunmasıdır. Bu askılarda, dini bayramlar ve mübarek günlerde kandil asıldığı kaydedilir.

Yeğen Ağa Mahallesindeki iki katlı evde yaşamış olan Habib Baba'nın zaman içerisinde ilgisiz ve bakımsızlıktan yıkılan evine 2013'te Büyükşehir Belediyesi sahip çıkar. Belediye tarafından satın alınan ev Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı ile Etüt ve Projeler Daire Başkanlığı tarafından aslına sadık kalınarak restore ettirilir. Habib Baba'nın yaşadığı evin iç ve dış restorasyonu tamamlandıktan sonra tasavvuf kültür ve sanat merkezi olarak hizmete açılacağı bildirilir.

Timurtaş Baba'nın ise ölüm yılı belli değildir. Kendisinin büyük velilerden olduğu, kitabesinde, "Sultan-ı Müellifinden ve Kut-bul arifin-gavs-ül vasilin (Gerçeğe, marifete ermiş olan kamillerin başı) Timurtaş Baba Hazretlerinin -Medfun-i Hak-i ıtırnak oldukları türbe-i şerifleriyle hemcivarolan-Ehlullah ve sair şüheda ervah-ı şerifleri için fatiha. M.1844", yazılı olan ifadelerden anlaşılmaktadır.

Önceden bu türbenin adı Timurtaş Baba Türbesi olup Habib Baba'nın defninden sonra Habib Baba türbesi ismiyle anılmaya başlar. Türbenin üst taraflarına kandil asmak için yapılan halkalardan dolayı günümüzde birçok kimse bu türbeyi **Küpeli Baba** türbesi olarak da bilmektedir. Türbe eski tarihlerde devlet ricali ve halkla birlikte ziyaret edilen bir makberedir.

Nakşi tarikatının büyüklerinden **Şeyh Osman Efendi** (v.1867), Mekke'de, Beytullah yakınlarında 40 yıl ikamet eder. Şeyhi Abdullah Mekki'ye intisap ederek icazetini alır[105]. Ömrünün sonlarına doğru memleketi olan Erzurum'a gelir ve halkı irşada başlar.

Erzurum valisi Esat Paşa, Bu zata hürmeten bir cami ve bir medrese yaptırır. Medrese müderrisliği de yapan Şeyh Osman Efendi, ekseri vakitlerini inzivada geçirir. **Esat Paşa Şeyhi** olarak anılır. Esat Paşa Camii haziresindeki kabri, halk tarafından ziyaret edilir.

Nakledilir ki, yakın zamanlara kadar Esat Paşa Camiinin minaresi üzerinde bir lamba bulunmaktaymış. Şehrin orta yerinde yüksekçe bir tepede olduğundan özellikle akşam ve yatsı ezanlarını okumak için diğer camilerin müezzinleri bu minare üzerindeki lambanın yanmasını beklerlermiş.

Bediüzzaman Said Nursi Hazretlerinin 1908 yılında gelip otuz beş gün kaldığı Erzurum'da Cuma namazlarını bu camide kılmış olduğu, Mehmet Kırkıncı Hoca Efendi'nin de Cuma namazlarını devamlı bu camide kıldığı anlatılır.

Tarikat şeyhleri, alimler, askeri şahsiyetler gibi birçok zatın kabrinin bulunduğu cami haziresinde Erzurum'un yakın tarihindeki

---

[105] Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî Hazretlerinin halîfelerinden olan Abdullah, Erzincânî ve Mekkî nisbeleriyle tanınır. Doğum ve vefât târihleri bilinmemekte olup XIX. yüzyılda yaşamıştır.

önemli şahsiyetlerinden, Şapka İsyanında vurulan Kırbaşzade Fevzi Bey'in de kabri vardır.

Kitabesinden öğrenildiğine göre camii 1830'dan 1836 yılına kadar Erzurum'da yedi sene valilik yapan Esat Muhlis Paşa yaptırarak İkinci Sultan Mahmud'a teberrü eder. Mabet 1851'den 1852 yılına kadar 18 ay Erzurum valiliği yapan Zarif Mustafa Paşa zamanında harap olmuş haldedir. Bu Paşa Sultan Abdülmecid'e yazar ve Padişah 1852 yılında camii İstanbul'daki Nur-i Osmaniye camiini gıpta ettirecek bir halde tamir ettirir. Şair (Nur-i Osmaniye) ile bu caminin tekyesinde Nakşibendi tarikatının şeyhliğini ve mürşitliğini yapan Osman Efendiye telmihte bulunur.

Mabedin son cemaat yerinin sol kısmı Caferiye Camii gibi türbe haline konur. Burada iki mezar vardır. Birisi taşsızdır. İkincisi muntazam mermerden pehle taşıyla yapılmıştır. Üstünde tarikat serpuşu bulunan baş taşında şu kitabe okunur.

Hüv-el-Baki
Eyledi hem nam-i Zin-Nureyn terk-i masiva
Arif Billah-i aziz-i nakşbend-i gam-ver
Zikr ü fikri Hak idi mürşid-i mutlak idi
Kırk sene taat ile evkatı etmişti güzer
Pote-i takvada sim-asa vücudun kal'idup
Paye-i iksir olurdu hake itseydi nazar
Tekye-i dehr-i deniden tay idüp seccadesin
Hanikah-i kurb-i hakka gitti ol sahip siyer
Söyledim mu'cemle Gaip fevtinin tarihini
Cenneti Osman Efendi eyledi yahu makar
Fi 10 recep 1283 Nemekahu Mısri

Caminin banisi Esat Paşa hakkında anlatılır ki, yaşlı, kimsesiz, fakir bir kadın komşusundan yardım ister. Komşusu kadına kendisinin yardım edemeyeceğini söyleyerek, "Gel seni

Valiye götüreyim. Ona, şehrin zenginlerinden olan iki kardeşin anneleri olduğunu, çocuklarının sana bakmadıklarını söyle. Onların anneleri yıllar önce öldü. Vali mutlaka onlardan senin için yardım alır", der ve yaşlı kadını o gün şehrin valisi olan Esat Paşa'nın kapısına götürüp bırakır. Görevliler kadını Valinin huzuruna çıkarırlar. Kadın komşusunun öğrettiklerini valiye söyler. Esat Paşa çok asabi biridir. Kadını dinleyince, deyim yerindeyse köpürür ve hemen o iki kardeşi getirmeleri için zabitlerine emir verir.

Kardeşlerin iş yerlerine giden zabitler, birini orada bulur ve hemen Esat Paşanın huzuruna getirirler. Paşa hiddetle, "bre gafiller, bre zalimler niye ananıza bakmıyorsunuz" diyerek söze başlar ve tehditler savurur. Adam korkudan titremektedir. Ne diyeceğini bilemeden Paşanın karşısında iki büklüm boyun bükmektedir. Paşa epey bir fırça attıktan sonra, "Hemen anneni al evine götür, sık sık kontrol ettireceğim. Bu kadınının en ufak şikayeti olursa vay halinize" der. Adam öylesine korkmuştur ki en ufak itirazda bulunmadan yaşlı kadını sırtına alıp, evine doğru yollanır. O sırada diğer kardeş, kardeşinin zabitlerce valiliğe götürüldüğünü öğrenmiş, telaşla oda valiliğe doğru gitmekteyken kardeşinin sırtında bir yaşlı kadınla geldiğini görür ve, "Paşa bizi neden çağırtmış, o sırtındaki kadın da kim" diye sorar. Diğer kardeş, "Kim olacak Esat Paşa'dan bize bir ana çıktı" der ve durumu anlatır. Esat Paşanın gazabından da korktuklarından hiçbir itirazda bulunmadan ölene kadar bu yaşlı kadına anaları gibi bakarlar.

Asıl adı Ahmed Dursun olan **Nâtıkî** (1785-1863), Ardahan'ın Dedegül köyünde dünyaya gelir[106]. Babasının adı İshak

[106] Abdulkadir Erkal. Ahmed Dursun Nâtıkî'nin Mantık Bilimi İle İlgili Bir Şiiri Üzerine

bin Halil'dir. On beş yaşına kadar köyünde okumuş, sonra Kars'ta tahsiline devam edip Kars müftüsü Hacı Süleyman Efendi'den icazet almıştır. 1817 yılında 33 yaşında iken Erzurum'a gelen Nâtıkî, burada Lala Paşa Camiinde vaaz etmeye başlar ve Karslı Vaiz Dursun Efendi diye tanınır. Abdülmecid'e sunduğu iki eserinden dolayı kendisine maaş bağlanır ve Erzurum'a müftü tayin olunur. On bir sene müftülük yaptıktan sonra 1857'de azledilir. Azlinden sonra ölümüne kadar hayatını seyahatle geçiren Natıkî, tekrar Erzurum'a dönmüştür. Vefatıyla Erzurum'da Karskapı mezarlığına defnedilir**.**

Eserleri şunlardır. Divan, Mecma'ü-l Fevâid ve Ma'den'ü-l Ferâid, Kirâse-i Nâtıkâ- Terceme-i Nâtıkî, Nazm-ı Nâtıkî, Takrizât-ı Ebyât, Şerh-i Hediyyetü's-Sıbyan

Has Bulat Bek (v.1866), Dağıstan'ın Sanip köyünde Alhas'ın oğlu olarak Dövlet Düdar hanımdan dünyaya gelir. Hacı Hamurza, Hasbulat Bek, Musa Paşa, İdris, Anafko isimleriyle beş kardeştirler. Hasbulat Bek Şeyh İmam Şamil'in müridi ve silah arkadaşıdır. Şeyhi ile dağlarda özgürlük mücadelesi sırasında ağabeyisi Hacı Hamurza Beyi şehit verir. 1859 tarihinde Şeyh Şamil'in Ruslara teslim olmasıyla birlikte esaret yaşar. 1865 tarihinde 30 bin Çeçen ve diğer Müslüman Kafkasyalılarla birlikte, Osmanlı Devletinin kabulü üzerine Gümrü kapısından Anadolu'ya gelirler.

Hasbulat Bek esaretin ve mücadelenin yorgunluğu neticesinde, 1866 senesinde Hakk'ın Rahmetine kavuşur. Kardeşi Musa Paşa defin işlemlerini kendi eliyle yaparak Narmanlı Camii haziresinde toprağa verir.

Alhasoğlu Hasbulat Bekin mezar şahidesi şöyledir.

1 – El-merhum, El-mağfur (El-muhtaç) El-muhacir

2 – Hasbulat Bek bin Alhas

3 – Kunduh-zade gaferallahü (anha minha amin) lehü ma-tin
4 – Fi şehri-i Rebiyülevvel
5 – 12….83
6 – Haza muhaciri
7 – Dağıstan min – kabileti Tegey
H.1283 – M. 1867

Hacı Ahmet Efendi’nin (v.1870) kabri Ali Paşa Mahallesinde, Ali Paşa Camii bahçesine girişte sol taraftadır[107]. Burada üç mezar vardır. Bunlardan cami tarafında, baş taşı kavuğu hazine avcılarınca kırılmış, sonradan bir kavuk yapılıp monte edilmiş olan mezar, Hacı Ahmet Efendinin mezarıdır.

Hacı Ahmet Efendi Gürcü asıllıdır. Çocukluk çağlarında Yusufeli taraflarından Erzurum’a gelerek Sultaniye Medresesinde üstün derece ile tahsilini tamamlamış, icazetini almıştır[108]. Bundan sonra görevi Ali Paşa Medresesinde müderrislik ve vaizliktir. Ömrünün sonuna kadar verilen görevi ifa etmiş, alim ve mütefekkir

---

[107] Tarihçe-i Erzurum. Sh 117

[108] “Sultaniye Medresesi, Yakutiye ve Hatuniye medreselerinin yapıldığı yıllarda inşa edilmiştir. İlhanlı yapısıdır. İnşa tarzı diğer medreselere benzemez. Fakat bu durum yıkılıp tekrar yeni bir tarzda yapıldığındandır. III. Mustafa zamanında Kadızade'ye bu binanın tedrisi verilmiştir. 18 odası ve genişçe bir bahçesi bulunmaktadır. Ana kapıdan içeri girilince sağ tarafta bir mescit varsa da, kubbesi Samih Paşa zamanında yıkılmıştır. Medrese şu an haraptır.” Tarihçe-i Erzurum’dan medresenin 20. Asrın başında ancak kalıntıları olduğunu görürüz. Vaktiyle zengin bir kütüphanesi olduğu da nakledilen medrese bilahare harp esnasında yıktırılır. Diğer taraftan, Sultan Alâeddin Keykubad’ın Yassıçemen Muharebesinden sonra, Erzurum’da kaldığı müddetçe Kubadiye Sarayı ile beraber on yedi dershaneli bir medrese yaptırır. Bu medreseye geliri fazla olan bir vakıf bağışlayarak, vakfı evlatlarına bırakmıştır. (Hüseyin Efendi’nin eski tapu kuyudatı defterinde burası Sultaniye adı ile anılmaktadır.)

bir zattır.

Mezar Şahidesinde
Hüv-ül Hayy-ül- Baki
Haza kabr-ül-merhumi-vel-mağfur
El-muhtacü ila rahmet-il-Gafur
El-alim-il-Fazıl-il amil
El-Kamil-üstaz-ül-kül
Vaiz El-hac Ahmet Efendi
Ruhi şerifi içün El-Fatiha
Fi sene H. 1287, M.1870

Mehmet Nusret Efendi, Hacı Ahmet Efendiden şöyle bahseder. "*Ceddi alamız Hacı Hüseyin Efendinin icazetli talebelerindendir.. Zahit, muttaki bir zat idi. Devlet hazinesinden hiçbir şey kabul etmez, zenginlerden zekat dahi almazdı. Kendi tarlalarını eker biçer, hasılatıyla çoluk, çocuğunu geçindirirdi.*

"*Hacı Ahmet Efendi, Hicazda bulunduğu zaman, bir gece Haremi Şerifte düşünce halinde iken birkaç zatın oturup, büyüklerden birinin ölümü üzerine yerine kimin tayin olunacağını müzakere ettiklerini duyar. Konuşma sonunda Şam Müftüsü Şeyh Mustafa Efendinin manevi yönetici büyükler arasına dahil olduğunu işitince, bu zatı şeriflerin sohbetlerine katılmak istese de manevi bir hal yanlarına gitmeye engel olur. Az sonra kalkar giderler. Gönlünce düşünür ki bunlar Hazreti Kutuplar idi. Gizli manevi bir hal beni yanlarına bırakmadı. Fakat İnşallah dönüşte Şam Müftüsünü bulur, ondan feyiz alırım. Hac farizasını tamamlar, kafile ile Şam'a dönerler.*

Hoca Efendi Müftü hazretlerinin yüce hanelerine ziyarete giderse de, bir müddet evvel Müftü Efendinin cinnet getirdiğini söylerler. Ve bu haber Mekke'de cereyan eden müzakerenin bir manevi neticesi olduğuna kail olarak, çarşıda Müftü Efendiyi arar, bularak kendilerine himmetlerini rica eder. Ricaları üzerine,

ömrünün sonuna kadar Erzurum'da her gün ümmeti Muhammed'e vaaz etmelerini emir buyururlar. Memlekete vardıktan sonra emre uyarak Ali Paşa camiinde her gün vaaz ve nasihate devam ile bu görevi ölümüne kadar devam ettirmiştir."

Kara Kilise (Yakutiye Medresesi arkasında) Mahallesinde, Hacı Mehmed Efendi tarafından 1872 tarihinde yaptırılan Hacı Mehmed Efendi kütüphanesinde 273 adet kitap bulunmaktaydı[109].

Hacı Halil Efendi (v.1877) Erzurum'da 35 sene Feyziyye Medresesinde tedriste bulunur. Birçok zata icazetname verir. Vukufu sebebiyle bir çok meselede kitaba başvurma ihtiyacı duymadığı nakledilir. Hükümeti, eşrafı, memleketi tenkid etmekten geri durmaz. 93 harbinde İlmiye Taburuna kumandanlık eder. 94'te hastalıktan vefat eder ve Gez Mahallesi Mezarlığına defnedilir[110].

Feyzullah Efendi'nin kabri (v.1888), Tebrizkapısı'nda Leblebici yokuşunu çıkışta sağ tarafta, Kılkıl sokak Kırım evlerin güney cephesindedir. Çevresi basit taş duvarla çevrilidir. Burası eski Sıvırcık Mezarlığı olarak değerlendirilse de, Kayserilioğlu Mezarlığı hudutları içerisindedir. Mezar soyguncularının tahribatına uğramasına rağmen sağlam kalmıştır.

Mezar Şahidesi şöyledir.
Merhum ve Mağfur kıdvet
Ül-ülema-is-salihin sabiken
Müftiyi Erzurum Feyzullah Efe
Ruh i içün el-Fatiha H. 1306, M.1888

Musa Paşa (1818-1889) Hasbulat Bey'in küçük kardeşidir. 1818 yılında Sanip köyünde dünyaya gelir. Asilzade bir ailenin evladıdır. Ruslar tarafından emanet alınarak askeri okula götürülür

---

109 Dündar Alikılıç. Geçmişten günümüze Erzurum Kütüphaneleri

110 Bu mezarlık günümüze ulaşmayan mezarlıklardandır. Bugünkü 23 Temmuz İlköğretim Okulunun yerinde bulunuyordu.

ve ikinci sınıf bir Müslüman subay olarak yetiştirilir. Musa Paşa Rus ordusunda generalliğe kadar yükselir, Kafkas komutanlığı ve Çeçen eyaletinin askeri, mülki idareciliğine getirilir.

Çeçenistan'daki halkın düşmüş olduğu baskı ve zulümlere engel olamayınca 1863'te bu görevinden istifa eder.

Rusya Kafkasya'yı boşaltarak Ermeni ve Gürcüleri yerleştirme kararı almıştır. Yerlilere ölüm veya göç yolları görülür. Musa Paşa zayiatın fazla olmaması için bu görevi üstlenir. Rus ve Osmanlı yetkilileriyle görüşür, durumu halleder. 30 bin muhaciri ülkemize getirir. Kendisi de Rus üniformasını çıkarır, Osmanlı tebasına girer. Osmanlı mirlivası olur. Musa Paşa olarak orduda görev üstlenir. 4. Ordu emrinde çalışır. Erzurum'da Ruslara karşı mücadele verir.

Musa Paşa 93 harbinde önemli görevler alır. Erzurum'u savunur. Burada Ruslara zayiat verdirir, içeriye de haber göndererek isyanlar çıkartır. Rusların hain ilan ettiği, mutlaka yakalanmasını ve kurşuna dizilmesini gerekli gördüğü iki kişiden biri Musa Paşa, diğeri ise aslen Borçalılı bir Karapapak olan ve bu savaşta süvarileriyle Rusları huzursuz eden büyük cengaver Mihrali Bey'dir[111].

Musa Paşa Erzurum'un müdafaası ve savaş içindeki hizmetlerinden dolayı, Muhtar Paşa'nın takdirini kazanır. İşte bu sebeple Muhtar Paşa İstanbul'a gitmeden önce Mirliva Musa Paşanın ferik rütbesini hak ettiğini ve söz konusu rütbenin ona verilmesini sağlar. 4. Ordunun kurmay subayıdır. Erzurum gibi büyük bir şehrin muhafazası ona verilmiştir. Bu vazifedeyken 8 Haziran 1889'da Hakk'ın rahmetine kavuşur.

---

[111] Borçalı, Gürcistan'ın Kvemo Kartli bölgesinde yer alan tarihi bir yerin adıdır. Adına türküler döşenen, Sultan Abdulhamid'in "benim yularsız arslanım" dediği Mihr Ali Bey, Yemen çöllerinden geri dönmeyen bir kahramandır.

Kabri Narmanlı Camii kıblesinde, ağabeyisi Hasbulat Beyin yakınındadır.

Erzurum’da dünyaya gelen **Solakzade Ahmet Tevfik Efendi** (1816-1893)’nin, büyük alimlerden ve Esat Paşa Şeyhi (Nakşibendi halifesi) müntesiplerinden olduğu söylenir. Büyük müftü merhum Sadık Efendi’nin dedesidir. Dört yaşında Kuran-ı kerim okumaya ve medrese tahsiline başlar. İbrahim Paşa Medresesine müderris olur ve aynı zamanda İbrahim Paşa Camiinde senelerce vaaz ve nasihati ile halkı irşat eder. Kürsü şeyhidir ve zenginlerden ihsan kabul etmez, kendi kazancı ile hayatını idame ettirir, edepli, kibar, alçak gönüllü hoş sohbet, hep halkın arasında olmaktan hoşlanan bir halk adamıdır. Tarihçe-i Erzurum müellifi Mehmed Nusret Efendi (1930), bu zattan bahsederken, "Onu ilk defa gören kemal-i heybetinden ürperirdi, sohbetine katılan ise saatlerce sohbetinden ayrılmak istemezdi. Bu iki fazilet Cenab-ı Peygamberden ulema-yı hassına mütevares olan ahlak-ı aliye-yi maneviyedendir.", der. Bu aileye Solakzade denilmesinin sebebini ise Müftü Sadık Efendi şöyle açıklar. "Dedem Ahmed Tevfik Efendi’nin babası Hacı Lütfullah Ağa (1821) yarımkan Arap atı besler ve beslediği bu atlarla Erzurum ve çevresinin geleneksel atlı sporlarından cirit oyunlarına katılırmış. Cirit sopasını sol eliyle tutup attığından kendisine solak, çocuklarına da solak’ın oğlu anlamına Solakzade denilmiştir.” 1934 tarihinde çıkarılan soyadı kanunundan sonra Solakbay soyadı alınır.

Ahmet Tevfik Efendi geç evlenir. Bunun için şöyle bir hikaye nakil edilir. Çok yağmurlu bir günün gecesinde Erzincankapı’da olan evine giderken önünü büyük bir su birikintisi keser. Efendi hazretleri bir türlü yol bulup geçemez. O esnada oradan geçen bir sarhoş, durumu fark eder. Hoca Efendiyi sırtına alıp geçirmek ister. Her ne kadar istemese de, Hoca Efendi

sarhoşun ısrarlarına dayanamayıp, sırtına binmeye mecbur kalır. Su birikintisinin ortasına gelindiğinde, sarhoş der ki, “Hocam ya babama yedi Fatiha okursun, ya da seni su ortasına bırakırım.” Hoca Efendi ellerini kaldırarak Fatihaları okur, karşı tarafa geçirilir. Elini öpen sarhoş uzaklaşır gider. Bu durumla şaşkınlığa düşen Ahmet Efendi, “evladın sarhoşu bile babaya sahip ise, ben nice dururum” der. Evlenmeye karar verir. Münasip birisini bulur, evlenir.” Bu evlilikten, Müftü Solakzade Sadık Efendi’nin babası ve uzun yıllar Erzurum Müftülüğü yapan Abdulhamit Efendi dünyaya teşrif eder.

Solakzade Ahmet Efendi, Ölümünden bir iki gün evvel yanına muayene için gelen doktora Fuzuli’nin şu beytini okuyarak, hastalığından kurtulamayacağını işaret eder.

“ Çare-i bi hudemi sordum mualicden dedi
Derd, derd-i aşk ise mümkin değil sıhhat sana “

Kabri Erzincankapı mezarlığından, Asri Mezarlığa nakil edilmiştir.

Anlatılır ki, **Hacı Muhammed Baba (v.1896),** gece ve gündüzünü ibadet ve zikirle geçirirmiş, hadisle meşgul olurmuş. Karşılaştığı kişilere hep hadis okur, ziyaretine giden misafirine üzüm ikram eder, kimseden hediye kabul etmezmiş. Nefsini hakir görüp, insanlar arasına karışmayı pek sevmez, şüpheli şeylerden kaçınırmış. Süleymaniye Müftüsünün oğlu olan Hacı Muhammed Baba Süleymaniye’de başladığı ilim tahsiline Bağdat’da devam eder. Oradan Erzurum’a gelip yerleşir. Esat Paşa Medresesinde kendine ait odasında yüz on bir yaşında vefat ederek Esat Paşa Camii haziresine defin edilir.

Hacı Ali Avni (v.1897) Efendinin mezarı Tebrizkapısında Gürcü Mehmet Paşa Camii bahçesine girişte sağ taraftadır. Hemşin’den Erzurum’a gelerek İbrahim Paşa Medresesinde,

Solakzade Ahmet Tevfik Efendinin talebesi olur, ondan icazet alır. Erzurum medreselerinde müderrislik yaptıktan sonra, Ömer Fazıl Efendi'nin ardından Erzurum Müftüsü olur. Fıkıh ve Feraizle meşgul bir zat olup pek yüksek bir ahlaka sahiptir. Hayatı boyunca karıncayı bile incitmemiş olduğu nakledilir. Gece gündüz zikir ile meşguldür. Nakşi Küfrevi şeyhi Mehmet Efendi'ye intisap etmişlerdir. On dört sene Erzurum Müftülüğünde bulunarak 1897 tarihinde ahirete intikal eder.
Mezar Şahidesinde:
El – Baki Hu Vallah
Ulema-i Menciden?
Gürci Mehmet Paşa
Camii şerifi vaizi
Erzurum Müftüsü iken
İrtihali naim eden
Hemşinli Hacı Ali Avni Efendinin
Ruhi içün fatiha H. 1315 (1897)

1877'de Trabzon Erzurum, 1884'te merkez yol çalışmaları yapılır. 1889'da idadi açılır[112]. 1895-96 yılından itibaren tam teşekküllü olarak kurulan yedi senelik idadi 1913 yılına kadar devam etmiş, bu yıldan itibaren 12 yıllık Sultaniye çevri1miştir. I. Dünya Savaşı sırasında hastahane olarak kullanılmıştır. Erzurum'un Ruslar tarafından işgali neticesinde kapanır. Erzurum Merkez Askeri Maraşal Çakmak Hastahanesi 1897'de inşa edilir. İnas Rüşdiyesi 1898'de açılır.

1860'larda kurulan belediyenin kurumlaşması zaman alır. Gelirleri yoktur fakat yapılacak işler çoktur. 1882'de Kalede bulunan Tepsi Minareye Avrupa'dan getirtilen büyük çanlı saat

[112] Şevki Duymaz. II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri. Doktora Tezi. S.D. Üni. Isparta. 2003

konulmuştur. Kaldırımlar, yollar yapılır. 1889'da Belediyenin parasıyla hükümet konağı inşa edilir. Burası Cumhuriyetin ilanından sonra otel olarak kullanılacaktır. Halkın yakacak ihtiyacının karşılanması teşebbüsünde bulunulur. 1904'te Gureba Hastanesi ve Sanayi Mektebi açılır. 1906'da yeni bir hapisane yaptırılır. Alt yapı çalışmaları daha çok halk sağlığını tehdit eden unsurları ortadan kaldırmaya yöneliktir. Nazım Paşa 1902 tarihli bir raporunda da Erzurum'da halk sağlığını tehdit eden en önemli unsurların; şehrin temizliğine bakılmaması, suyollarının düzgün olmaması ve gerekli lağım sisteminin yeterli olmaması gibi durumlardan kaynaklandığını belirtmiştir. 1910 tarihli bir belgede geçen şu ifadeler şehirdeki sağlık koşullarını izah etmesi bakımından önemli olmakla birlikte, belediyenin yapacak daha çok işi olduğunu da ortaya koymaktadır. "*..Erzurum'da lağım yoktur. Pislikler açıktan akmaktadır. Suyolları tamamen bozuktur. Pis sular, içme sularını pisletmektedir. Ahali yakacak yerine hayvan gübresi kullanmaktadır. Bunu hazırlamak için bütün yaz boyunca gübre toplamakla meşgul olmaktadır. Tanzifât resmi alınmadığı için süprüntüler kaldırılamamaktadır. Yüz otuz yedi yerde mezbeleler bulunmakta ve çöpler buralara atılmaktadır. Bu mezbelelerin her birinde en az bin araba ile kaldırılamayacak derece fazla pislik ve çöp yığılmıştır. Evlerde abdesthane bulunmamaktadır. İnsanlar sokaklarda bu ihtiyacını gidermektedir..*"

XX. Asır

Sultan II. Abdülhamid döneminin sonlarına doğru tutulmuş ve teferruatlı olan bir defterde, Erzurum Sancağı Merkezi'nde

bulunan 42 adet vakfın isimleri şunlardır[113]. Kırkçeşme Suyunun Zimmet Ambarı, Lala Mustafa Paşa Vakfı, Mumcuyı Ulya Mahallinde Cami-İ Şerif Vakfı, Şeyhlerden Azize Hanım Vakfı, Yesarizade Mustafa Efendi Vakfı, Yusuf Ziya Paşa Vakfı, Hacı Mustafa Efendi Vakfı, Cennetzadelerden Hatice Hanım Vakfı, Ahmediye Vakfı, Hatuniye Vakfı, Yakutiye Vakfı, Mehdi Abbas Nam-ı diğer Emir Şeyh Vakfı, Özbek Vakfı, Ahmediye Dairesi Vakfı, Tacirzade Hacı Mehmet Efendi Vakfı, Mansurizade Mustafa Efendi Vakfı, Hacı Mennanzade Hacı İbrahim Vakfı, Tosunzade Mustafa Efendi Vakfı, Hacı Dede Ağa Vakfı, Cedid Mahallesinde Hacı İsmail Efendi Vakfı, Boyahane Cami-İ Şerifi Vakfı, Hatuniye Medreseleri Vakfı, Hacı Ahmet Efendi Vakfı, Sultan Melik Vakfı, Gürcü Mehmet Paşa Vakfı, Ova Kazasında Topal Çavuş Vakfı, Hacı Cafer Efendi Cami-i Şerifi Vakfı, Mazlum Osman Ağa Vakfı, Ali Paşa Vakfı, Ümmühan Hatun Vakfı, Hacı Hamza Vakfı, Alemdar Hacı Muhammet Efendi Vakfı, Zağracı Ali Ağa Vakfı, Piruzzade Hacı Muhammet Efendi Vakfı, Dört Beş Muhammet Vakfı, Caferiye Cami-i Şerifinin Vakfı, Erzurum Ovasında Ümidim Baba Cami-i Şerifi Vakfı, Gazi Sinan Paşa Vakfı, İbrahim Paşa Vakfı, Abdurrahman Gazi Vakfı, Ebu İshak Kazruni Vakfı, Pir Ali Baba Vakfı.

Mehi Hoca Efendi (v.1900), İbrahim Paşa Medresesi müderrisi olan Ahmet Tevfik Efendi'nin derslerine devam eder ve icazetini alır. Haramdan sakınan takva sahibi bir zattır. Hiç evlenmemiş, bütün ömrü boyunca dünya nimetlerinden elini çekmiş, Allah'a bağlanmıştır. Anlatılır ki, Nakşi tarikatına bağlı olup, kış aylarında kendi medresesinde talebe okutur, yazın vakitlerini sahralarda tefekkürle geçirir. Halk keramet ehli

[113] Yakup Karataş. Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdarî ve Demografik Yapı). Doktora tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 2010

olduğunu söyler.
“ Herkim ki sübyana öğrete Kur’an
Müfti, müderris hep ona kurban.”

Mehi Hoca Efendi’nin Kırmacı Mahallesi Mahmudiye sokaktaki, Mahmudiye Camii karşısında bulunan medresesi ve aynı zamanda kendi evi olan mekanı türbesi olur.

Erzurum’da 1901’de Adliye Binası, 1902’de Sıbyan ve Sanayi Mektepleri 1903’te Nümune Hastanesi açılır.

1902-1906 tarihleri arasında Erzurum Valiliği görevini yürüten Mustafa Nazım Bey’in Vilayet genelinde yapılan çalışmalara dair hazırlamış olduğu rapor, Vilayet merkezinin, bağlı yerleşimlerle ve diğer vilayetlerle irtibatını sağlayan yol durumlarından vilayetin eğitim durumuna, sağlık durumundan ticari yapısına kadar çok çeşitli alanlardaki vaziyetini ortaya koyar[114]. Vilayetin bu dönemdeki en büyük problemi yokluk ve fakirliktir. Bunların yanında asayişsizlik de çok büyük bir sorundur. Özellikle hayvan hırsızlığı, arazi tecavüzü, cinayet ve kanun tanımazlık, ihtikar, stokçuluk vilayetin genelinde oldukça yaygındır. Defter-i Hakani kayıtlarının düzensizliği dolayısıyla arazilerin sınırları çoğu zaman sağlıklı bir şekilde tayin edilememekte, bu da toprak sahipleri arasında anlaşmazlığa sebep olmaktadır. Zabıta kuvvetlerinin eksikliği ve yetersizliği dolayısıyla mütegallibenin halkı ezdiği vilayette, tütün ve silah kaçakçılığı da görülmektedir. Kırsal alanlarda su yüzünden çıkan huzursuzluklar da vilayette görülen sıkıntılardandır. Erzurum Trabzon ve Trabzon Erzincan yolunun mal ve tarım ürünlerinin nakliyatı için yetersiz olması, Erzurum Bayezıd yolunun yok

---

[114] Erkan Cevizliler- Ali Servet Öncü. Erzurum Valisi Mustafa Nazım Bey’in Vilayetteki Çalışmalarına Dair Raporu (1905)

hükmünde olması ve diğer bütün yolların ve nakil vasıtalarının yetersizliği, mahsulün bol olduğu senelerde yeterince ihracat yapılamadığı için aşırı fiyat düşüklüğüne, mahsulün kıt olduğu senelerde de ithalat olmadığı için fiyat artışına sebep olmaktadır. Tarım arazilerinin çorak ve gübresiz olduğu, ormanların yetersiz olduğu vilayetteki en büyük problemlerden birisi de eğitim faaliyetlerinin yetersizliğidir. Raporda, şehirde harap ve kullanılmaz bir halde bulunan Akmescit isimli caminin yeniden ibadet edilebilmek üzere tamir ve bir köşesinde kütüphane tesis edilmekte olduğu da dile getirilmiştir. Şehir merkezinde harap bir vaziyette bulunup Karakilise (bilahare Karaköse) adıyla bilinen cami, hayırsever halktan toplanan 16500 kuruşla ve Taşmescit Camii'nin harap olmuş minaresi yine halktan toplanan 3200 kuruşla yeniden inşa edilir. Abdurrahman Ağa Camii de halkın vermiş olduğu yardımlarla 4500 kuruş harcanarak tamir edilmiştir. Yapılan hizmetlerle bu camiler ibadete açılmış ve Osmanlı padişahına dualar tekrar olunmuştur.

Erzurum, Ermeni komitacılarının olduğu kadar II. Abdülhamid muhaliflerinin de toplandığı bir yer olur. Bunların hükümet aleyhine faaliyette bulunmaları üzerine Erzurum'da yeni karışıklıklar çıkar. Büyük bir ayaklanma için hem İttihat ve Terakki Cemiyeti hem de Adem-i Merkeziyet Cemiyeti faaliyet içine girerler. Ermenilerin de desteğiyle hükümete karşı kuvvetli bir muhalif cephe oluşur. Hükümetin 4 Ağustos 1903'te çıkardığı hayvanat ve şahsi vergi kanununun halk arasında meydana getirdiği hoşnutsuzluk bu cemiyetlerin de rolü ile isyana dönüşür[115]. Vali, Erzurum Müftüsünden halkı yatıştırmasını isterse

[115] Ağır vergiler ve ekonomik sebeplerden dolayı Mart 1906'da Erzurum'da meydana gelen halk ayaklanmasında (**Hayvanat-ı Ehliye Vergisi İsyanı)**, halkın isteklerini yerine getiremeyen ve telgraf görüşmelerini kendi evine bağlatarak kontrolü altına alan Mustafa Nazım

de, müftü buna yanaşmayarak, vergilerin zaten İslam'a da aykırı ve ayaklanmanın meşru olduğunu belirterek, siyasal otoriteyi çiğner ve halka katılır[116]. Olaylar süresince, Erzurum'daki askeri birlikler, üstlerinin ve Vali'nin emirlerine uymazlar ve dolayısıyla, isyanı bastırmak için hiçbir girişimde bulunmazlar. Protesto gösterilerinin sürdüğü on gün boyunca şehrin kontrolü bütünüyle halkın eline geçer ve devlet otoritesi fiili olarak ortadan kalkar.

20 Mart 1907'de bazı mali düzenlemeler yapılarak isyan bastırılmaya çalışılırsa da olayların ardı arkası kesilmez. Sonunda Abdülvehhab Paşa'nın valiliğe getirilmesinden az sonra isyan hareketi askeri birliklerce bastırılır. Asiler 25 Kasım 1907'de mahkemeye çıkarılır. 10 Şubat 1908'de sona eren davalarda, sanıklardan doksan kişi mahkeme önüne çıkarılır; sekiz kişiye idam, onsekiz kişiye müebbed hapis cezası verilir.

Erzurum Vilayetinde görülen 1892 senesi kuraklığının izleri 1893, 1894'de ve 1906 senesi kuraklığının etkisi ise 1907, 1908 ve 1909 senelerinde devam eder[117]. Devlet tarafından yapılan zahire yardımlarının yanı sıra kıtlık ve yokluk içerisinde bulunan bir kısım bölge insanı için istihdam tedbirleri alınır. Bu maksatla, Nafia Nezaretince yol inşasında birçok mağdur ailenin fertleri çalıştırılarak maişetlerinin temin edilmesi yoluna gidilir. Silâhaltına alınarak sevki kararlaştırılan redif askerlerinin perişan olmaması için kıtlık ve kuraklık geçinceye kadar evlerinde

---

Bey (1862-1909), Erzurum halkının tepkisiyle karşılaşmış, memur ve askerlerin de desteğini alan halk İstanbul'dan valinin görevinin sonlandırılmasını istemeye başlamıştır. Bunun üzerine, olayın ciddiyetini ve doğurabileceği sonuçları gören Sultan II. Abdulhamid, Mustafa Nazım Bey'i azlederek yerine Nisan 1906'da Diyarbakır Valisi Atabey'i atar.

[116] Aykut Kansu. 1906-1907 Vergi Ayaklanmaları: 1908 Devrimi'ne Giriş

[117] Abdülkadir Gül. Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık (Erzurum Vilayeti Örneği: 1892–1893 ve 1906–1908 Yılları)

kalmalarına müsaade edilir. Afet dönemlerinde eğitim ve öğretim faaliyetlerinde de aksamalar görülmüş, bunun üzerine vilayet dâhilinde mağdur olan talebelerin eğitimlerinin devamı için geçici olarak başka vilayetlere gönderilmişlerdir. Ziraat Bankası'ndan kredi kullanan ahalinin borçları geniş zaman dilimine yayılarak tahsil yoluna gidilmiştir. Kıtlık musibetine uğrayan ahalinin ihtiyaçlarını hafifletmek için bastırılan piyango biletlerinin vilayet ve mutasarrıflıklara dağıtılıp satılmasıyla hâsıl olacak *"iane"* akçesinin vilayetlerdeki komisyonlar vasıtasıyla muhtaçlara tevzi ve taksimi yapılmıştır. Kuraklık, kıtlık ve pahalılık dolayısıyla Müslim ve Gayr-i Müslim ahalinin vergi oranları düşürülmüş ve borçları ötelenmiştir. Bu dönemlerde yağmur duasına çıkılmış ve Ankara'dan bölgede görülen çekirge istilasına karşı Sığırcık Suyu getirilip dua edilmiştir. *"1886 senesinde Erzurum Vilayeti'nde çekirgenin kaldırılması için Ankara'dan Sığırcık Suyu götürülerek dua edilmesi için Sığırcık Suyu Şeyhi Hüseyin'den yardım alınmıştır."*

Es-seyit Abdurrahman **Haki Baba** Nakşibendi tarikatı halifelerindendir[118]. 1907 senesinde Allah'ın Rahmetine kavuşarak, Esat Paşa Camii haziresine defn edilmiştir[119].

Abdürrezzak Ali Efendi (1842-1907) Erzurum'da dünyaya gelir[120]. Babası Erzurum Nakib-ul-eşrafından olup, seyyidlerden Gadayizade Muhammed Efendidir. İlimde çok kuvvetli

[118] Hanoğlu, Erzurum hazireleriyle ilgili tez çalışmasında fotoğraflamış olduğu Haki Baba'nın mezarındaki ayak taşının sekiz ay aradan sonra tekrar ziyaretinde yerinde olmadığını kaydeder. Agt. Sh.119

[119] Esat Paşa Camii haziresinde Abdullah Paşa, Kaptan Mehmet Paşa, Mustafa Paşa, Seyyid Abdurrahman Baba, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin torunu Ebubekir Efendi, Kırbaş Fevzi Bey ve Nakşibendi şeyhlerinden Hacı Salih Efendi'nin kabirleri yer alır (Mezar boş olup köylüleri tarafından Çöğender'e kaçırılmıştır).

[120] Abdürrezzâk Ali Efendi. Evliyalar Ansiklopedisi

olduğundan, İlmi mahlasını kullanmaktadır. Abdürrezzak Efendi tahsil çağına gelince, ilk önce ağabeyi Muhammed Efendi'den okumaya başlar. 14 yaşından itibaren babası Muhammed Efendi'nin manevi terbiyesi altına girer. Aynı zamanda medreselerde okunan ilimleri de bitirerek İbrahim Paşa Medresesi müderrislerinden Solakzade Ahmed Tevfik Efendi'den icazet alır. Tahsilini tamamladıktan sonra Ahmediyye Medresesinde ders okutmaya başlar. Abdürrezzak Ali Efendi, Tasavvuf yolunda da ilerlemek için bir mürşid-i kamilin talebesi olmak ister ve Şeyh Hakkı Erzurum'a gelince onun sohbetlerine devam eder. Şeyh Hakkı hazretlerinin vefatına kadar hizmetinde bulunur. Sonra tekrar talebe yetiştirmeye başlar. Tefsir ilminde çok derin alimdir. Ruhu'l Beyan Tefsiri'ni birkaç defa baştan sona talebelerine okutur. Babasının vefatından sonra Nakib-ul-eşraf olur. Erzurum'da ikamet eder, üç-dört senede bir Ramazan ayında İstanbul'a gider. Çeşitli camilerde vaaz ve nasihatlarda bulunur. Sümbül Sinan Efendinin manevi işareti ile kendisine ayrılan odada elli sene kalır ve ibadetle meşgul olur. Sözleri çok tesirlidir. Dinleyenler huzur bulmaktadır. Kimseye halifelik vermez. Erzurum'da vefat eder. Ali Efendinin Halal ve Haram Risalesi, Musavat-ı Aded-i Hurufat, Manzume-i Nüfus-ı Seb'a adlı eserleri yanında bir de Divan'ı vardır. Hiçbirisi matbu değildir. Abdürrezzak Ali Efendi buyurmaktadır ki:

"Kalbi Allahü tealanın sevgisi ile diri olanın ölümü hayattır. Kalbi nefsin arzuları ile ölmüş olanın hayatı ölüdür." "Ölüm, ölmeden önce ölünüz, sırrına eren aşıklara rahmet, devlet, seadet, izzettir."

Abdürrezzak Ali Efendi, Allahü tealanın aşkı ile çok güzel şiirler söylemiştir. Bunlardan birisi:

Cemalullaha olan aşık heva ile sivadan geç
Karışma fi'l-i Hakka ey gönül çun-u-çiradan geç.

Bekadan neş'edar ol bade-i tevhid ile ey dil
Gönülden hazır ol Hakk'a heman mülk-i fenadan geç.
Libas-ı fahri neyler came-i aşk aşıka kafi
Aba-yı aşkı gey İlmi bütün daru devadan geç.
Ey gönül erbab-ı caha etme arz-ı ihtiyaç
Bab-ı Hak meftuh iken gayra ne lazım iltica

Taşkesenli Şeyhleri'nin ilki Erzurum havalisinde ilim ve irfanı ile tanınan **Şeyh Ahmet Efendi** (1848-1909) babası Molla Mahmut Efendi'nin yerleştiği Hacılar Köyü'nde dünyaya gelir. Alim ve fazıl bir aile silsilesinden gelen dedesi Molla Abdurrahman ve ulu dedesi Molla Musa, yaşadığı dönemlerde çevresinde çok sevilen ve takdir edilen zatlardandır. Küçük yaşlarda iken ilme yönelen Şeyh Ahmet Efendi, muhtelif medreselerde tahsil görüp mezun olduktan sonra, bulunduğu yerin en büyük alimlerinden olan Molla Ahmet Kuki Hazretlerinden fıkıh, kelam, hadis, tefsir ve mantık üzerine ilk icazetini alır. Kendisi de bir kaç tane mucaz (icazetli) yetiştirdikten sonra Bitlis'ten Bağdat'a kadar herkesin baş eğdiği ve sevip saydığı Şeyh Halit-i Evreki'yi ziyaret ederek yanında bir süre kalır ve bu süre içerisinde bu zattan fen bilimleri (astronomi, jeoloji, cebir ve hendese) okuyarak ikinci icazetini alır.

Şeyh Ahmet Efendi, Şeyh Halit-i Evreki Hazretlerinin yanında ders alırken ününü çok duyduğu Seyyid Abdulkadiri Geylani Hz.'nin torunu olan Seyyid Sıbğetullahi Arvasi Hazretlerini (v.1870) Bitlis Hizan'da ziyaret ederek, manevi yönden yetişmek üzere bu zata teslim olmuştur. Bu zattan irşad dersleri alan Şeyh Ahmet Efendi, Seyyid Sıbğetullahi Arvasi Hazretlerinin vefatından sonra halifesi olan Şeyh Abdurrahmani Taği'ye (1831-1886) teslim olur. İrşadını bu zatın yanında tamamlayarak halifelik görevini alan Şeyh Ahmet Efendi, mürşidi tarafından irşadda bulunması için Erzurum'a görevlendirilir.

Babası ve dedeleri gibi o da irşad görevi için mekan değiştirme usulüne uymuş ve Erzurum'un Sultanmelik Mahallesi Üç Kümbetler mevkiinde manevi dostları tarafından yaptırılan eve yerleşerek, bu evde talebe yetiştirmeye başlamıştır. Şeyh Ahmet Efendi, yaz aylarında Erzurum'a yaklaşık 45 km. uzaklıkta olan Taşkesen Köyü'nde ikamet edip talebelerini burada okutmaya devam eder. Amcası oğlu ve halifesi olan Şeyh İbrahim Efendi'yi Taşkesen'de ikamet ettirir ve böylece Erzurumlular tarafından Taşkesenli şöhretiyle meşhur olarak Taşkesen'den yükselecek olan altın silsilenin temellerini atar. Erzurum'da yürüttüğü irşad faaliyetleri sonucunda 78 mezun hoca ve dört büyük halife yetiştiren Taşkesenli Şeyh Ahmet Efendi hayatı boyunca kendisini tasavvufa vermiş ve halk tarafından bu yönü ile tanınmıştır. Şöhretin her türlüsünden hayatının her döneminde şiddetle kaçınır.

Taşkesenli Şeyh Ahmet Efendi'nin Sultan Abdülhamit'le hiç görüşmedikleri halde Abdülhamit Han tarafından tanındığı şu olay ile nakledilir. Erzurum'un Pasinler ilçesi Tuylar Köyü'nden bir zat, Sultan Abdülhamit Han'ın ikamet ettiği Yıldız Sarayı'nda diğer bir arkadaşıyla nöbet tutarken, Abdülhamit Han bir ara balkona çıkar ve bunları yanına çağırır. Balkonun yanına gittiklerinde Sultan diğer nöbetçiyi hiç konuşturmadan bir miktar para atar ve hamama gitmesini söyler. (Bilahare anlaşılır ki bu asker gusül etme imkanı bulamadan nöbete gelmiştir.) Erzurumluya dönerek "Siz tarikat ehlisiniz, mürşidiniz kimdir ?" diye sorar. Erzurumlu "Taşkesenli Şeyh Ahmet Efendi" diye cevap verince, Abdülhamit Han, "Evet o zatla tanışıyoruz", der ve içeri girer. Biraz sonra elinde bir Kur'an-ı Kerim'le gelerek Erzurumluya "Ben bu Kur'an-ı Kerim'i sana hediye ediyorum. Sen de götürür şeyhin olan kardeşime verirsen memnun olurum.", der. Erzurumlu bir müddet sonra memleketine döndüğünde şeyhinin huzuruna varır; Şeyh Ahmet Efendi onu görünce, "Emaneti getirdin mi ?" diye sorar. Erzurumlu da hediye

edilen Kur'an-ı Kerim'i Şeyh Ahmet Efendi'ye teslim eder. Günümüze kadar büyük bir titizlikle korunan bu Kur'an-ı Kerim, hala aile kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Daha sonra 31 Mart vakası neticesinde de Sultan Abdülhamit Han'ın tahttan indirilmesi vuku bulur. Erzurum'da çok sayıda talebe yetiştiren Şeyh Ahmet Efendi 61 yaşında iken 24 Mart 1909 yılında Erzurum'da vefat eder. Şeyh Ahmet Efendi'nin vefatından birkaç dakika önce gözlerini açarak, "Yazık oldu Sultan Abdülhamit'e, yazık oldu" demiş olduğu nakledilir. Halen Erzurum Merkezdeki Taşkesenli Camii bahçesinde bulunan türbesi halk tarafından ziyaret edilmektedir. Şeyh Ahmet Efendi'nin yetiştirdiği halife ve mezun hocalardan bazıları şunlardır. Şeyh Ziyaettin Efendi, Şeyh İbrahim Efendi, Erzurum Serçeme köyünden Tabur İmamı Muhammed Nuri Efendi, Diyarbakır Liceli Molla Ömer Efendi ve Kağızmanlı Molla Hasan Efendi.

Teftiş raporları ve valinin mütalaaları 1910 yılında Erzurum genelinde eğitimde büyük sorunların yaşandığını göstermektedir[121]. Vilayette nüfusa oranla oldukça az miktarda okul bulunmaktadır. Bu okulların ise çoğu kendi binasından mahrum, gerek sıhhi şartlar gerekse araç gereç bakımından eğitim öğretime elverişsizdir. Özellikle kırsal bölgede okul neredeyse bulunmamaktadır. Binadan daha elzem mesele, öğretmen sıkıntısıdır.

Erzurumlunun Hacı Haşıl Efendisi **Haşii-zade Şeyh Hacı Ali Efendi** (1840-1910), ulemadan Hacı Hüseyin Efendi'nin oğludur. 1840 yılında Erzurum'da dünyaya gelir. Kadiri tekkesi şeyhidir. Genç yaşlarında dervişlik yolunu tutarak nefsiyle mücadeleye koyulmuş bir Hak aşığıdır. Hacı Haşıl Efendi ilk medrese öğrenimini amcası Ahmet Efendinin yanında almış olup daha sonra Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinin küçük evladı

---

[121] Gençoğlu Mustafa. Erzurum Vilâyeti Maârif Teftişleri (1910

Şeyh Hacı Muhammed Şakir Efendinin önce talebesi olur, sonra ona intisap eder ve müridi olur. Daha sonra Hacı Haşıl Efendi Şeyh Hacı Muhammed Şakir Efendi'nin vefatıyla Kadiri tekkesinin postuna oturmuş ve sayıları bilinmeyen müritleri ve öğrencileri olmuştur. Nakledilir ki, şeyhine olan sevgi ve bağlılığından adeta onun bir parçası haline gelir. Şeyhi ile oturur, şeyhi ile bakar, şeyhi ile söyler. Onun yolunun aşığıdır. Marifetname'yi yanından ayırmaz, bulunduğu ortamlarda hep onu okutur. Yanına gelenlerin hal ve ahvallerini anlar, onlara yasaklardan korunmaları için kurtuluş yollarını anlatır.

Haşii-zade Hacı Ali Efendi edep timsalidir. Şeyhinin türbesi orada olduğu için, ömründe bir defa olsun, ayaklarını Hasankale'ye doğru uzatmaz. Sarhoş, Müslim, gayrimüslim demeden rastladığı herkesi irşat etmeye çalışmış, yerdeki bir karıncanın dahi incinmesine müsaade etmemiştir. Birinci Cihan harbinin zuhur edeceğini yirmi yıl önceden müritlerine haber verdiği söylenir.

Vefatıyla Erzincankapı mezarlığına defin edilir. (Bilal veya Maksut Efendi mezarlığı. Bu günkü Kız Meslek Lisesi, askeri lojmanlar, ordu evi ve ordu pazarı mevkii). Bilahare şehir düzenlemesi sebebiyle müritlerince Tuzcu (Dutçu) köyüne nakil edilir. Hacı Haşıl Efendiden sonra posta oturan Haşii Zade Hacı Ebubekir Efendi, amcasının oğludur.

Yetim Hoca'nın (1867-1912) asıl adı Mustafa Zihni olup aslen Rize'lidir. Beş yaşlarında babası vefat edince, dayısı Hacı Mehmet Efendi onu himayesine alarak Erzurum'a getirir. Tahsilini dayısının yardımı ile sürdürür. Baba yüzü görmeden büyüdüğü için yetim lakabı verilir. Erzurum'da tahsilini tamamlar, müderrislik icazeti alır. Rüşdiye Mektebinde hocalık yapar, daha sonra Çürüklük Kabristanının yanındaki medresesine çekilerek özel ders

vermeye başlar[122].

Resmi olarak, müderrislik teklif edilmiş olsa da, o bunu kabul etmez. Üstelik okuttuğu talebelerinden hiçbir suretle ücret almaz. Geçimini ticaretle uğraşarak sağlar.

Erzurum müftüsü, büyük alim Sakıp Efendi (Danışman), Maksut Efendi Hoca, Fatih Müderrislerinden Hoca Nazım Efendi, Hacı Şevketleri, Büyük devlet adamı Edirne müdafii Mehmet Şükrü Paşa, Van valisi Tahir Paşa onun talebelerinden sadece bir kısmıdır.

Kabri şerifi şimdiki Yeğen Ağa iş merkezinin yeri olan, eski Çürüklük mezarlığından Asri Mezarlığa nakil olur. Mezarlığa girişte, sağ parselde medfundur.

Erzurum müftüsü Solakzade **Muhammed Hamid Efendi** (v. 1913) İbrahim Paşa Medresesinde fahri müderris olan babası Tevfik Efendi'nin 1895'te vefatı üzerine aynı medresenin müderrisliğine getirilir. Hamid Efendi aynı zamanda Erzurum Müftülüğü'nde bulunmaktadır. Vefatı üzerine Erzurum Müftülüğüne oğlu Sadık Efendi getirilir.

Kadı Fahreddin Davud (İmam Davud) ve **Zahide Hanım** Kabristanı, Kars kapısı Çifte Kardeşler Camii'nin ön tarafında, cadde üzerindedir. Burası Çifte Kardeşler Mezarlığı olarak da

---

122 Bit Pazarı'nın bulunduğu yer önceleri Çürüklük Mezarlığı olup, Mezarlığın kaldırılması ile birlikte burası bir müddet park olarak kalır. 1958 yılında belediye başkanı Edip Somunoğlu tarafından çarşıya dönüştürülür. Halk arasında "Bit Meydanı" olarak bilinen bu çarşının asıl ismi ise Söğütlü Çarşı'dır. Mezarlığa saygıdan dolayı meydanın ortasında havuz yapılmış, etrafı da ağaçlandırılarak buraya nefes aldırılmıştır. Meydanın eski yeri mezarlık olduğu için, ölülerin ruhuna her yıl kurban kesilmesi geleneği de sürdürülürdü. Mezarların naklinden sonra oluşturulan Bit Pazarı uzun müddet işlev yaptıktan sonra yerine Yeğenağa Pasajı yapılır, ama çarşıda Bit Pazarı'nın o hareketli günlerinden hiç eser kalmaz.

bilinir. Bu iki mezarda yatanlar kardeş değil karı-kocadır. Bu kardeşlik, mezar taşlarının birbirine benzemesindendir. **1913** senesinde ölen Melekzade Kadı Fahreddin Davud, Erzurum'da imametlik ve kadılık yapmış alim, dini emirlere sımsıkı bağlı, bütün düşüncesi bu emirlerin yerine getirilmesi olan bir zattır. Zahide hanım kocasından 22 yıl önce 1891 yılında ölmüş olup, Kadı İbrahim'in kızıdır. Burası şehrin en eski ziyaretgahlarındandır. Halk akıl hastalarını, sinir buhranı geçirenleri, çeşitli hastalıkları olanları buraya getirerek kurbanlar keser, sadakalar dağıtır, kendilerinden şefaat yoluyla Allah'tan şifa niyaz ederlerdi.

Yukarı Habibefendi Mahallesinin üst tarafında bulunan Çifte Kardeşler türbesine nazardan korunmak için gidildiği görülür[123].

Şeyh Ziyaeddin Efendi. (1878-1914) Taşkesenli Şeyh Ahmet Efendinin oğludur. Babasının Caferiye Medresesi müderrisliği döneminde, onun yanında yetişir. Genç yaşta icazet alarak müderris olur. Caferiye Medresesinde ders okuturken, diğer yandan babasının yanında irşat dersleri alan Şeyh Ziyaeddin Efendi'ye 25 yaşlarında mürşitlik izni verilir.

Daima ilim ve tasavvufla meşgul olmuş, çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Kendisi aynı zamanda şairdir. Çevrede okunan çok sayıda şiirleri vardır. Vatan müdafaasına talebeleriyle katılmış, askere moral dersleri vermiştir. 1914 Osmanlı–Rus harbinde Sarıkamış cephesinde, talebeleri başında iken, hastalanmış Erzurum'a dönmüş, kısa bir süre sonra 36 yaşında 19 Aralık 1914'te Hakk'a kavuşmuştur. Kabri, Taşkesenli Şeyh Ahmet Camii haziresinde, babasının kabri yanındadır.

[123] Ezgi BOLÇAY. Erzurum'da Doğum Öncesi, Doğum Sonrası ve Çocukluk Dönemiyle Alâkalı Gelenekler

13 Aralık 1914'te Erzurum'a gelen bir doktorun hatıralarından anlıyoruz ki, "Ruslar Hasankale'ye kadar gelip dayanmış olmasına rağmen kimsede bir korku ve endişe görülmüyor; bu insanlar, 93'te dedelerinin, ninelerinin yaptığı eşsiz kahramanlığı tekrar edeceklerini belli ediyorlardı"[124]. 17 Şubat 1915'te savaşın şiddeti ve tifüsün etkisini görmekteyiz. "Erzurum'da yüz kadar doktor öldüğünü, hatta Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa'nın da tifüsten vefat ettiğini üzüntüyle duydum. Harpte verdiğimiz kayıp yetmiyormuş gibi şimdi de tifüs ile Hummay-i Râcia (kene veya bitten bulaşan ateşli hastalık) el ele vermiş, korkunç ölüm tırpanıyla milleti kırıp geçiriyordu.. Birçok bina, hastane hâline konmuş, en değerli hekimler bunların başlarına getirilmişti. Yatak adedinin on bine çıkarılması için büyük gayret gösteriliyordu".

Ketencizade Mehmet Rüşdi Efendi (1834-1916) Erzurum'da dünyaya gelir. Babası Bekir Efendidir. Ailesi keten bezi ticaretiyle uğraştığından, Ketencizade namıyla tanınır. Döneminin kurra hafızlarındandır[125]. Erzurum medreselerinde eğitim görür, icazetini alır ve uzun yıllar Ulu Cami İmam Hatipliğini yapar. Nakşibendi şeyhi Mevlana Halit Bağdadi'nin Erzurum'daki ilk halifelerinden olan Tortumlu Hacı Feyzullah Efendi'nin mürididir. Şeyhine bağlılık ve hayranlığını aşağıdaki dizelerle dile getirmiştir.

" Rüştü Veşta ezelden bu şeyhin hayranıyım.
Miskinim biçareyim amma kulu kurbanıyım.
Kapısında kelbiyim hem bende-i fermanıyım.
Ruyuma bassın gelenler hak ile yeksanıyım.
Bekreyak dilersen sende Feyzullah'tan

---

124 Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları. Derleyen (E)Prof.Tbp.Kd.Alb.Metin Özata. Ankara Genelkurmay Basımevi. 2009

125 Kur'ân'ı, Yedi Kırâet ve On Rivayet dâhilinde okuyan üstad hafızlar.

Gel talep kıl kutb-i şeyh Feyzullah'tan.

Ketencizade Mehmet Rüşdi Efendi Hac için Hicaz'a, oradan da İstanbul'a gider. Erzurum'un Rus işgaline uğradığı günlerde memleketine geri döner. Bilgin, hattat, mutasavvıf, hafız, düşünür ve şair bir şahsiyettir. Mevlidi ve Divanı vardır. Şehirde, birçok tarihi yer ve şahsiyetlerin kitabelerinde el emeği bulunmaktadır.

Ketencizade vefatında Yetim Hoca'nın medfun bulunduğu Çürüklük mezarlığına defin edilir. Bilahare şehir düzenlemesi yapılırken Yetim Hoca ile birlikte oradan alınarak Asri mezarlığın girişte sağdan ikinci parseline nakil edilir.

Herkese kitabe yazan Ketencizade'nin mezar taşında, günümüz yazım usulüyle sadece,

Ketencizade
Hacı Hafız Muhammed Rüştü Efendi
Ruhuna Fatiha D. 1834 Ö.1916

bilgileri yer almaktadır.

Bazı yazarlarca, Abdülhamid yönetimine karşı ilk baş kaldırış ve II. Meşrutiyet'i ilan teşebbüslerinin başlangıcı sayılan isyan hareketi Erzurum'u sarstığı gibi, Jön Türkler'in takip ettiği yanlış politikalar yüzünden şehir Ermeni tedhiş örgütlerinin de merkezi haline gelir. Taşnak-sutyun adlı Ermeni tedhiş örgütü merkezini Erzurum'a nakleder ve I. Dünya Savaşı'ndan önce genel kongresini de burada yapar. Kongrede alınan gizli karara göre Ermeniler, harp başladıktan sonra Ruslar'a yardım ederler. Osmanlı hükümeti çıkardığı tehcir kanunu gereği, harp sırasında Ruslarla iş birliği yapan Ermenileri Temmuz 1915'ten itibaren Erzurum dışına zorunlu göçe tabi tutar. Ancak Ruslar savaşın başından itibaren başlıca hedef seçtikleri Erzurum'a Ermenilerin de

yardımıyla 16 Şubat 1916'da girerler[126]. "Maalesef biz onlara Erzurum'u, sıcak karargâhları, sağlam kışlaları, hastaneleri, nadir erzak ile dolu ambarları, birçok cephane deposunu, bir sürü masum halkı ve 93'te Rusları şehre sokmayan ihtiyar kahramanları da bırakarak kaçıp gidiyorduk[127]."

Çanakkale Cephesinde büyük prestij kaybına uğramış olan İngiltere ve Fransa'da Erzurum'un düşüşü büyük bir zafer olarak algılanıp sevinçle karşılanır[128]. Üçüncü defa Rus işgaline uğrayan Erzurum'un Müslüman halkının büyük çoğunluğu ordu ile birlikte çekilerek Anadolu içlerine göç eder.

Bölgedeki yolların önemli bir kısmı Rus idaresi döneminde yapılır[129]. Bunların başında bölgeyi Kafkasya'ya bağlayan Kars-Sarıkamış-Erzurum demiryolu gelmektedir. Bölgeyi Anadolu'dan ziyade Kafkasya'ya bağlayan bu hat, Ankara-Sivas demiryolunun 1939'da Erzurum'a, 1960'larda ise Sarıkamış'a ulaşmasına kadar kullanılır[130].

---

[126] Rus ordusu, 18 Subat 1916'da Muş, 3 Mart'ta Bitlis, 8 Mart'ta Rize, 18 Nisan'da Trabzon, 25 Temmuz'da Erzincan'ı ele geçirir.

[127] Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları. Derleyen (E) Prof.Tbp.Kd.Alb.Metin Özata. Sh.111

[128] Mehmet Sait Dilek. Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşünün Batı Kamuoyundaki yankıları

[129] Murat Küçükuğurlu. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Kars-Erzurum Yöresi Alevi-Türkmenleri Ve Esat Uras'ın Bir Raporu

[130] Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Nisan 1900 tarihli bir anlaşmayla, Karadeniz sahillerinde ve Erzurum ile Erzincan'a doğru yapılacak demiryollarının Rusya dışında herhangi bir yabancı sermayeye yaptırılmayacağına dair söz verilmiştir. Rusya'nın Erzurum civarında demiryolu yapmasına izin verilmesi ise, Osmanlı'nın bölgeyi kendi elleriyle Rusya'ya teslim etmesi anlamına gelecektir. II. Meşrutiyet devrinde doğuya demiryolu yapımı konusu ciddi olarak ele alınır. Fakat yine birtakım dış dengeler ve iç siyasi gelişmeler bu hattın yapımına izin vermez. Ayrıca Doğu Anadolu'ya yapılacak demiryolu yatırımının ekonomik getiri bakımından ölü bir yatırım olacağı yönünde de kuvvetli

Türk ordusu Erzurum'dan çekilirken cephaneliklerin yok edilmesi planı dahilinde Harputkapısı'ndaki içerisinde çok miktarda kara barut bulunan bir cephaneliğin patlatılması sonucu şehirde büyük hasar meydana gelir. Patlamanın etkisiyle civardaki birkaç ev yıkılmış ve hatta fırlayan taşlar Çırçır mahallesine kadar ulaşarak insanların yaralanmalarına sebep olmuştur. Çifte Minareli Medrese, Kale Mescidi, Taş Ambarlar, İstanbul Kapı ve Kars Kapı'da bulunan cephaneliklerin de bu plan çerçevesinde yok edilmesi planlanmıştır. Ne var ki, yapılan bu ilk denemenin istenmeyen sonuçlar doğurması ve halkın tarihi eserlerin havaya uçurulması fikrine karşı çıkması neticesinde bu fikirden daha sonra vazgeçilir. Çifte Minareli Medrese ve Kale Mescidi dönemin Meclis-i İdare Başkatibi Hüseyin Çamaşırcı ve Marancı Tevfik Efendi tarafından yapılan organizasyonla boşaltılır. Türk ordusu tarafından cephanelik olarak kullanılan Çifte Minareli Medrese'ye ve Kale Mescidi'ne, Erzurum'a giren Rus kuvvetleri tarafından el konulur ve bu tarihi yapılar, Ulu Cami ile birlikte yine cephanelik olarak kullanılır.

İşgal günlerinde şehirdeki dini teşekküller Ruslar tarafından korunur ve teşvik edilir[131]. Halkın dini vecibelerini yerine getirmesine hiçbir şekilde karışılmadığı gibi aksine özellikle Cuma namazı vakitlerinde çarşılarda ve sokaklarda dolaşan, kahvehanelerde oturan Erzurum halkı ellerinde kırbaç ve sopalar bulunan Rus polisleri tarafından zorla camilere sevk edilir. Ramazan ayında sahur ve iftar topları yine Ruslar tarafından atılır. Rusların halkın dini inançlarına gösterdikleri bu müsamaha Erzurum halkı içerisinde Rus generallerinin ve papazlarının gizli Müslüman olduklarına dair söylentilerin yayılmasına yol açar.

---

bir kanaat vardır. "Gürkan Fırat Saylan-Murat Küçükuğurlu. Şimendiferin Erzurum Yolculuğu"

[131] Alparslan KOTAN. Erzurum'un Kara Günleri

Bununla birlikte, dini inançlara saygı gösteren ve hatta ibadet için halkı zorlayan Ruslar tarafından Erzurum'da başarısızlıkla neticelenen misyonerlik çalışmalarında da bulunulur. Bu amaçla birkaç yüz kişilik genç papaz kafilesi Erzurum'a getirilerek Erzurum halkına Hristiyanlık propagandası yapılır. Ne var ki, genç papazların propaganda çalışmaları bir süre sonra Erzurum halkı için alay ve eğlence konusu haline gelir ve papazlar Rusya'ya geri çağrılır.

Rusya'da 1917'de çıkan ihtilal Erzurum için kurtuluşun başlangıcı olur. Ruslar bir plan dahilinde Doğu Anadolu'dan çekildikleri halde Ermeniler çeteler oluşturarak Erzurum ve çevresinde silahlı faaliyetlerini sürdürürler[132]. Bilhassa Rus ordusu kumandanlarından Ermeni komitacı Antranik'in yönettiği çete Erzurum şehrinde büyük katliama girişir[133]. Müslümanlar toplu halde imha edildikleri gibi şehir de yakılıp yıkılır, adeta ıssız bir köy haline gelir. Nihayet Kazım Karabekir Paşa kumandasındaki Türk birlikleri harekete geçerek 12 Mart 1918'de Erzurum'u Ermenilerden kurtarırlar. Şehirde yeniden düzen kurulunca başka yerlere göç etmiş olan Erzurumlular yavaş yavaş geri dönerler.

I. Dünya Savaşı'nı sona erdiren Mondros Mütarekesi Erzurum'da Ermeni meselesini tekrar gündeme getirir.

---

[132] Olayların birinci derecede tanıklarından birisi de Erzurum 2 nci Ermeni-Rus Kale Topçu Alay Komutanı Yarbay Tverdohlebof'tur. 1917 yılı sonlarında ve 1918 yılının ilk aylarında Erzurum ve Erzincan'daki Ermeni terörüne bizzat tanık olan Rus Yarbay Tverdohlebof'un gördüklerini ve yaşadıklarını aktardığı belgeler de tarihe tanıklık etmek üzere 'Gördüklerim Yaşadıklarım' isimli kitapta yayımlanmaktadır.

[133] Ermeni gerilla lideri, Rus Ordusunda Ermeni gönüllülerinden oluşan birliklerden birinin komutanı Andranik Toros Ozanyan (1865-1927), Amerika'da öldü. Naaşı önce Fransa'ya, 1990'da da Erivan'a getirildi.

Mütarekenin 24. maddesi, herhangi bir karışıklık çıkması halinde Erzurum'un da dahil olduğu altı vilayette İtilaf devletlerine işgal hakkı tanımaktadır. Doğu Anadolu'da Ermeni devleti kurulması tehlikesi karşısında şehirde aydınlar tarafından İstihlas-ı Vatan adıyla gizli bir cemiyet kurulur. Kasım 1918'de tesis edilen Vilayat-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliyye Cemiyeti'nin Mart 1919'da Erzurum şubesi açılır. İstihlas-ı Vatan cemiyetine son verilerek üyeleri bu yeni cemiyette görev alırlar. 13 Mart 1919'da XV. Kolordu kumandanlığına getirilen Kazım Karabekir Paşa'nın 3 Mayıs 1919'da Erzurum'a gelmesinden sonra cemiyet çalışmalarını hızlandırır. Bu sırada 3 Temmuz 1919'da Mustafa Kemal Paşa III. Ordu müfettişi olarak Erzurum'a gelir. Hazırlanan kongre ile Erzurum yeni milli devletin kuruluşunda önemli bir rol oynar.

Ahmet Refik 9 Mayıs 1918'de Kafkas Hatıralarında şunları kaydeder[134]**.** **"**Erzurum, bir harabe gibi. Camiler, ambar vazifesi görmekle kurtulabilmiş. Bunların da istisnası var: Lala Mustafa Paşa Camii. Mimar Sinan'ın bu güzide eseri, bütün süslemelerinden mahrum. Pencerelerinin etrafını süsleyen renkli çiniler bile sökülmüş. Erzurum'un bu kısmı tamamen harap. Hükûmet dairesi, resmî binalar dumandan simsiyah kesilmiş, korkunç bir iskelet hâlinde, dört duvardan başka hiçbir şey değil. Kilise meydanı civarı, İslâm mahalleleri yıkılmış ve yakılmış. Lise binası tiyatroya çevrilmiş. Çarşı içlerinde Ruslardan kalma, üzerlerinde Rusça yazılar, sinema yerleri var. Çeşmelerin hemen hepsine numaralar konmuş. İçilecek ve içilmeyecek sular ayrılmış.. Erzurum, Ruslar tarafından mühim bir askerî harekât üssü olarak kullanılmış. Şehre pek çok ticaret malı getirilmiş. Rus subayları,

[134] Ahmed Refik. Kafkas Yollarında Hâtıralar ve Tahassüsler. Millî Eğitim Bakanlığı. Türk Edebiyatı Dizisi.İstanbul 2001

aileleriyle birlikte Erzurum’a yerleşmişler. Eğlenceler, tiyatrolar, sinemalar, hiçbir şey eksik değil. Rusların çekilmesi üzerine, şehir tamamen Ermenilerin elinde kalmış. İşte bütün zulümler, yangınlar ve facialar o zaman başlamış. Yalnız Erzurum sokaklarında toplanan İslâm na’şı, dört bini geçiyor. Evlere doldurulup yakılanlar, yol yaptırmak bahanesiyle uzaklara götürülüp öldürülenler, bu hesaba dahil değil.”

Rus işgali döneminde Osmanlı Hariciye Nezaretinden İngiliz Yüksek Komiserliği’ne gönderilen bir yazıya göre Rus istilası ve Ermeni çetelerinin tecavüzlerinden kaçmak suretiyle Erzurum, Trabzon Van Bitlis ve Erzincan bölgelerinden göç eden halkın bir milyondan fazla olduğu belirtilmiş, göç sırasında hayatını kaybedenlerin sayısı ise 701.166 olarak gösterilmiştir[135]. Sadece Erzurum’dan göç edenlerin sayısı ise, 1 Şubat 1919 yılında bölgede yapılan bir inceleme sonucunda 448.607 kişi olduğu tespit edilmiştir. Diğer taraftan 1915-1916 kışındaki Rus Taarruzunda (Muş, Bitlis, Erzurum ve Doğu Karadeniz’in İşgali) Türk Ordusu’ndan Ruslara esir düşen yaklaşık 15.000 asker bulunmaktadır[136].

Tanpınar, şehre ikinci gelişinde hayal kırıklığına uğrar[137] . Atatürk 30 Eylül’de deprem vesilesiyle gelmiş olduğu Erzurum’da, geleceğin edebiyatçısı olan henüz 23 yaşındaki Tanpınar’la

---

135 Mevlüt Yüksel. I.Dünya Savaşında Erzurum’un İlk İşgal Günleri
136 Cemil Kutlu. I.Dünya Savaşında Rusya’daki Türk Esirleri
137 “O zamanın Erzurum'u, on yıl sonra 1923'te gördüğüm Erzurum'dan çok başkaydı. Her türlü kıyafette bir kalabalığın çarşı pazarını doldurduğu, saraç, kuyumcu, bakırcı dükkânlarıyla senede o kadar malın girip çıktığı hanlarıyla, ambarlarıyla, eşraf ve âyânı, esnafı, otuz sekiz medresesi, elli dört camisiyle, İran transitin beslediği refahlı ve mâmur Erzurum'la on yıl sonra gördüğüm harap şehir arasında kolay kolay münasebet tasavvur edilemezdi.” Beş Şehir.

konuşması sırasında medreselerin kapanması ve bunun halk üzerindeki tesirlerini sorar[138] . Sanatçı Tanpınar, "Medrese survivance halinde bir müessese idi. Hayatta hiçbir müspet fonksiyonu yoktu. Kapatılmasının herhangi bir aksülamel doğuracağını zannetmiyorum", diye cevap verir. Siyasetçi Atatürk ise, "Aman bu gibi şeyler belli olmaz. O kadar emin olmayın!", der[139] .

Anlatılır ki, 24 Kasım 1925'te hükümet hafiyeleri başlangıçta cami önlerinde kandırdıkları bir avuç insanla yola çıkarlar[140] . Arkalarına taktıkları saf, cahil adamlarla yolları üstündeki Cedit, Narmanlı, Emir Şeyh, Gürcü Mehmet Paşa, Cennetzade[141], İbrahim Paşa Camilerine uğramak suretiyle, "Şapka gavur kisvesidir, Müslüman'a gerekmez, kafir memur istemeyiz", avazeleriye Müftü Solakzade Sadık Efendi'yi de aralarına almak isteseler de, Müftü Efendi kapıyı dışarıdakilerin suratlarına hışımla örtüp evine kapanır. Bu arada Pırtın imamı Abdülmecid'in bu kopuk takımına katılıp, kalabalığı coşturacak ilahilere, tekbirlere zimamdarlık ettiği birçok kişiden rivayet edilir. Hoca Abdülmecit gibi başka şehir hocalarını da kalabalık arasında gören esnaf,

---

[138] Muharrem Dayanç. Atatürk'ün "Sonbahar Seyahatleri", "Erzurum Depremi" ve Ahmet Hamdi Tanpınar

[139] Evliyalar Şehri Rize'den, Atatürk'ün henüz iki hafta önce 17 Eylül'de Rize'de bulunduğu sırada Rize Müftüsü Mehmet Hulusi Efendi (Alemdar) ve Pazar müftülerinin medreselerin yeniden açılmasını isteyen bir dilekçeyi kendisine vermiş olduklarını öğreniriz.

[140] M. Çetin Baydar. Erzurum Şapka Hadisesinin 83.Yıldönümü

[141] Aşağı Yonca Mahallesinde bulunan Cennetzade Camisini Erzurumlu İsmail Efendi l785-l786 yılında yaptırmıştır. Cami kesme taştan kare planlı ve tek kubbelidir. Kubbe dıştan oldukça yüksek iki katlı bir kasnak üzerine oturmuştur. Üzerindeki ilavelerle hafif sivri konik bir görünümdedir. Son cemaat yeri dört taş sütunun taşıdığı üç kubbeli bölüm halindedir. Yanındaki minaresi taş kaide üzerine yuvarlak gövdeli, tuğladan ve tek şerefelidir.

yürüyen kafileleri gördükçe peştemallarını kıvırıp kuşaklarına sokar, kalabalığa katılır. Kafile Tebriz Kapısına doğru yukarı çıkarken, Gullebi Akif Ağa dükkanının önüne çıkmış, bağırıp çağırarak geçenleri bir zaman seyretmiş, rivayet o ki, zaman zaman da onları azarlamış. Sokaklardan toplanan kalabalık hükümet binasının önüne geldikten sonra bu sefer, "Vali çıksın sözümüz var", diye bağırmaya başlar. Vali Zühtü Bey çıkmadığı gibi vilayetten bunlara cevap veren de olmaz[142]. Ardından Vali konağına yönelen kalabalık, orada da bir süre eser, savurur. Yeniden Hükümet Konağına yönelen kalabalık o hiddetle binanın camlarını kırar, kapılar pencereler taşlanır. Bu sırada asker meydana getirilerek mevzilendirilmiştir. Akabinde silahların patlamasıyla yere serilen üç kişi dışında, kalabalık anında dağılır. Ve böylece Erzurum İsyanı sona erer.

Sarıkamış'ta hazırda bekleyen dokuzuncu kolordu fırkasının yirmi dört saat geçmeden Erzurum'a intikal etmesi, alelacele örfi idarenin ilan edilip meclise tasdik ettirilmesi, Erzurum'daki tertibin takip eden kısmıdır. Üçüncü günün gecesinden başlamak üzere şehrin çarşılarına idam sehpalarının kurulması da asıl niyetin ne olduğunu gösterir.

Örfi idare ilan edildiği gün, "akşam namazından başlayıp ertesi gün, gün doğuncaya kadar kimse evinden çıkmayacak, çıkanlar ihtarsız vurulacak", denir. Bu yasak birkaç hafta böyle

---

[142] Mehmet Zühtü Durukan (1888-1964), Mülkiye mezunudur. Saruhan Sancağı Maiyet Memurluğu, İzmir Gül Bahçe Nahiyesi Müdürlüğü, Seferihisar, Ödemiş Kaymakamlıkları, Van İli Polis Müdürlüğü, 3. Sınıf Mülkiye Müfettişliği, Erzincan Mutasarrıflığı, Van, Erzurum Valilikleri, Türk Dil Kurumu Üyeliği, TBMM III. Dönem (Ara Seçim) Konya, IV., V., VI. ve VII. Dönem Samsun milletvekilliği ve Adana valiliği yapmıştır. Beyaz-Yeşil Şeritli İstiklal Madalyası sahibidir. Evli ve üç çocuk babasıdır.

gider. Erzurum Camileri haftalarca yatsı ile sabah namazlarında kapalı kalır. Şehir halkı sokağa adım atamaz ama, gece yarısı polisler jandarmalar gelip evlerden adam toplamaktadır. Alıp götürülenler, ya fotoğrafçılara yakalanmış garibanlar, yahut hadise evvelinde camilerde, evlerde yapılan toplantılara dahil oldukları ihbar edilenlerdir.

Erzurum'da günlerce adam asılır. Bu muhakemelerin ne zabıtları ortaya çıkar, ne de örfi idare mahkemesi heyet-i hakimesinın adı sanı bilinir. Nihayet Aralığın altıncı günü akşamı Ankara İstiklal Mahkemesi Heyeti Erzurum'a teşrif eder. Heyet geceyi geçirip ertesi gün otomobillerine binip döner. Güya kaldıkları gece dosyaları tedkik etmiş, hadisenin müşevviki İttihatçıların Ankara'ya sevkine karar vermişler, ehemmiyetsiz olanları da Örfi İdare hakimlerine bırakmışlardır.

Mahkeme Reisi ve azaları verdikleri beyanatlarda Pırtın İmamı Abdulmecit'ten hep "gavur imam yahut şeytan imam" diye bahsederler. Çok sayıda kadın alıp boşaması, Ermenilere hafiyelik yapıp kürek cezası alması, bilahare afla mahpustan kurtulması, 1906 Erzurum ayaklanmasında isyancılar arasında bulunması, ona atfedilen bozuk sicil mahiyetinde telaffuz edilen hususlardır.

Gullebi Akif Ağa Şapka Hadisesinde asılanlar arasında şehrin en çok tanınmış şahsiyetidir. Varlıklıdır. Atı, arabası, konağı, dillere destan faytonu, yaylalarda besletip İstanbul'a aralıksız sevk ettiği hayvan sürüleri vardır. Son çeyrek asırda Erzurum'da yaşanmış hadiselerin hep içinde olmuş, Erzurum'u işgal eden Rus ordusunun zabitleri onun beşbin Osmanlı altınına Ermeni mimar Bogos Efendiye yaptırdığı konağını karargah edinmiştir. Ermeniler Erzurum'dan çekilirken yaptıkları katliamda Akif ağanın iki kardeşini şehit etmiş olsalar da sonradan çıkan dedikodularda Akif Ağa'ya bir çok menfi isnatlar yüklenmiştir.

Gullebi Akif Ağa zenginliğinin verdiği imkanlarla asriliğe yakın duran, yaşamasını seven, dünyevi temayülleri olan biridir. Mutaassıp bir Müslüman hüviyeti ile şapkaya muhalefet etmesi akla uyar bir iş değildir. Onun isyan etti bahanesiyle asılması, Vali Zühtü ile Tatar Hasan Paşa arasında sır olarak kalmış meçhul mülahazaların neticesi olarak telakki edilir.

Pırtın imamı Abdulmecit ile Hızarcı İsmail'i Gürcü Kapısında, Akif Ağa'yı ise Tebriz Kapısında aynı günde asarlar.

Hızarcı İsmail, Hoca Muhammed'in üç babayiğit oğlunun ortancasıdır. Bu delikanlılar, inşaatlar önüne kurdukları tezgahlarında hızar biçerek geçinmektedir. Umumi harpte üçü birden asker olur. Küçük kardeş Köprü köyünde şehit düşer. Hızarcı İsmail kahramanlığı madalya ile tescilli bir delikanlıdır. Anlatılır ki, Rus hududa vurduğunda bunların devriyesi Kötek'te sargışa düşmüş. Zabitleri, "bir yiğit yokmudur, sargışı yarıp olup bitenleri karargaha ulaştıracak", diye aranırmış. İsmail "kumandanım atını verirsen ben giderim" demiş. Dediğini de yapmış atın dört ayağını keçe bağlayıp gece karanlığında savuşarak, Urusun bütün hudut taburlarını esir ettiği haberini karargaha ulaştırmış. Ne var ki, Erzurum istirdat olduktan sonra, bu ve benzeri yiğitlerin birçoğu zayi olup gider. İş kapısı yoktur. Ekmek aslanın ağzındadır. Bu eskinin savaşçı yiğidi, kendine benzer kişileri peydahlayıp, bu sefer serkeşlikle, barbarlıkla geçinip gider olmuştur. İsmail'in 'efoş' diye kendi gibi sergerde bir arkadaşı vardır. Bunların ayakları, karakollardan, mahkemelerden kesilmez. Şapka Hadisesinde Tatar Hasan Paşanın el altından kışkırttıkları muhtemeldir ki İsmail ve benzeri şehir sergerdeleridir. Halk Fırkasının muteberanından ve aynı zamanda ağavat takımından biri, Vali Zühtü'ye akıl verip dermiş ki "Bu hızarcı İsmail asılmazsa bu isyan durmaz".

Hadisenin dördüncü yahut beşinci gününün seherinde İsmail'i Gürcü kapısında asarlar. İnfazı seyredenlerin anlattığına göre, jandarmalar Pırtın imamı ile Hızarcı İsmail'i meydanda kurulu darağaçların önüne beraber getirirler. Pırtın imamının başında hoca sarığı, İsmail de ise kalpak vardır. Vazifeliler son arzunuz nedir diye idamlıklara sual eyleyince Pırtın imamı sukût eder. Hızarcı İsmail "Arzum, abdest alıp iki rekat namaz kılmaktır" der. Memurlar aralarında müşavere edip "Haydi, istediğini yap", diye izin verirler. İsmail etraftan kendilerini seyredenlere bakar. Gözüne arkadaşı Efo dadaş ilişir. "Ula Efo! gel bana abdest aldır" diye seslenir. Abdestini arkadaşının yardımı ile alıp, arkasından Gürcü kapı Camisi'ne girerek iki rekat namazını kılar. Sonra da sehpaya çıkıp kellesini celladın yağlı urganına uzatır.

Hükümetin idam ettiği şahıslar arasında en fazla itham ettiği kişilerden biri, Nakşibendi halifelerinden seksenini aşkın Gaciroğlu Osman Efendi'dir. Şeyh Şamil'in yurdundan gelen muhacirlerden olan Osman Efendi, Karaköse Camiinde vaaz ederdi. Kabilesiyle Dağıstan'dan Trabzon'a, oradan İspir'e hicret etmiş, bilahare Erzurum'da ailecek yerleşmişlerdi. Anlatılır ki, inkılaplara gelecek mukavemetin dergahlardan, şeyhlerden, hocalardan kuvvet alacağını hesaplayan devlet adamları şapkaya mukavemet edenlere dair takibatı, onlar hakkında önceden tutulmuş olan kayıtlarla hep mezkur zümre üzerine teksif ederler.

Ethem Usta bir esnaf şeyhi mesabesindedir. Manav Hacı Ali de Erzurum hanlarının, kapanlarının hürmete şayan esnafının önünde gelmektedir. Muhtemeldir ki Cuma günü için hazırlığı yapılan asıl mitingin tedarikini çarşı esnafı görmektedir. Hafiyeler, işin içinde kim varsa tek tek tespit etmişlerdi. Asılanların isim listesi tedkik edilince, söz konusu esnaf desteği ortaya çıkmaktadır. Kevelciler başında asılan fırıncı Halil Efendi, Taş Ambarların önünde asılan çulfa Mahmut Nedim Efendi, tütüncü Karga

Memmet, demirciler Şeyhi Şevki, Eşlekçi Kamil, manav Hacı Arif, şalcı Şöhret Kadın. Nihayet Bakkal Kazım Ağa'nın oğlu İsmail. Bu listeye iyi sesli Hafız ile Bayburtlu amele İsmail de ilave edilir.

Fırıncı Halil Efendi Erzurum'un geri alınışında şehrin ihtiyacı olan, ekmeklik tohumluğu, Kayseri'den, Yozgat'tan getirip, fırıncılığı şehirde yeniden dirilten adamdır. Hayırsever Halil Efendi kimsede paranın olmadığı zamanda, ufak tefek eşyayı rehine alıp nice haneye un vermiş, evlere ekmek dağıtmıştır. Muhafaza-ı Mukaddesat Cemiyetinin baş destekçilerindendir.

Ehramcılar çarşısı esnafından Çulfa Mahmut Efendi esnafın okuyup yazan takımındandır. Evinden çıkan yüzlerce kitabı, bitpazarında haraç mezat satılır. Bu sanatkar adamı oruç ağız asarlar. Hadisenin ikinci yahut üçüncü günü evinde iftar saatini beklerken polisler gelir. "Mahmut Efendi biraz karakola geleceksin", derler. O gece Taş Ambarlar'ın önünde asılır.[143]

Şalcı Şöhret kadın ise yetim balalarına bakmak için şal örüp, bit pazarında açtığı sergisinde satmaktadır. Hadise günü Kadınlar Hamamında yıkanırken gelip haber verirler ki, "senin oğlanlar hükümeti taşa tutuyor git onlara sahip ol." Kadın bohçasını kapıp hamamdan fırlar. Hükümetin önüne geldiğinde asker bir sıra, zabitler bir başka sıra kalabalığı seyreder dururmuş. Şöhret Kadın, oğullarını kalabalığın arasında göremeyince onları alıp götürdüklerini sanıp köpürmüş, bohçasından nalını çıkarıp zabitlere fırlatmış. Bu arada şapkalarına falan da sövmüş. İkinci

---

[143] Yeni Kapı'da, bugün Taş Ambarlar olarak bilinen ve Askeriye tarafından erzak ve levazım ambarı olarak kullanılmış olan yerdir. XIX. Yüzyıl yapısıdır. Hükümet Konağı'na çok yakın olan ve 1854 Kırım Savaşı'ndan sonra Fosfor Mustafa Paşa tarafından yaptırılan **Taş Ambarlar** (Ambâr-ı Kebîr), Sultan II. Abdülhamid döneminde varlığını sürdürmüş önemli askeri yapılardan biridir. 2013'te Belediyeye devredilen yapının kültürel faaliyetlere tahsisi düşünülmektedir.

gün başına geçirilen bir un çuvalı içinde sehpaya çıkarılıp idam edilir.

Şalcı Şöhret Kadın'ın idamını gizleyen zamanın hükümetini, yıllar sonra, Çetin Altan'ın şehadeti apansız yakalayacaktır[144]. "Hasan Paşa'nın torunuyum. Dedem Erzurum'da ilk kadını, Şal Hatun'u, idam etmiştir maalesef. Orada 15 kişi şapkaya karşıyız diye yürüyor. O kadın da idam edilirken, ben zaten hatun kişiyim, nereden şapka giyeyim diyor. Bu üzücü bir şey."

Erzurum'da Şapka Dehşetinin öğüttüğü iki önemli sima olan Hacı Galip Efendi ile Kırbaşların Fevzi Bey'e de yine hükümet belgeleri temastan kaçınır. Bu zatlar hakkında ahalinin takdiri çok yüksektir, hatıraları arkalarından destanlar söylenerek, efsaneler anlatılarak taziz edilir. Hakkında anlatılan menkıbelerden biri, idam edildiği günün ertesinde, güzel sesi ile sabah ezanı okuduğu şeklindedir. Hatta bu sesi duyup sokağa fırlayanlar, bu ezan sesinin Tebriz Kapısı meydanındaki idam sehpasından geldiğini, Hacı Galip Efendi'nin sehpada ellerini kaldırarak bu ezanı okuduğunu gözleriyle gördüklerini söylemişlerdir.

Erzurum Rus işgalindeyken hele Ermeni tasallutu başladığında şehirdeki dadaşları teşkilatlandırıp, Erzurum'un cenubi Mahallelerinde Ermenilerle sokak savaşı yapmışlar, buraları katliamdan kurtarmışlardır. Ne var ki, Kırbaşların Fevzi Bey Ermenilerle boğuştuğu Mahallenin başında Şapka Hadisesi denen oyunu düzenleyenler tarafından kurşunlanıp şehit edilir.

Naaşını götürüp Vani Efendi Camisinin musallasına atarlar, kimseyi yanına bırakmadıkları için saatlerce öyle kalır. En son fırka mütebaranından Müceldili Canip Bey Vali Zühtü'ye gidip defin izni ister. Valinin cevabı dört tane parmağını kaldırıp işaret

[144] Çetin Altan (d. 1927, İstanbul), Türk yazar, gazeteci, köşe yazarı, oyun yazarı ve eski milletvekilidir.

etmek şeklinde olur.

“Bir sen, bir hoca, iki de hamal’a izin verdim, alın götürün” demek istemektedir. Çaresiz bu emre riayet edilip şehidin üstüne bir avuç toprak saçılabilir.

Olaylar başladığında Fevzi Bey, başını alıp köyüne gider. Hacı Galip ise o vakitler Erzurum’un bir manada idare edildiği yer olan, şehir kulübü mahiyetindeki Müstantik Mektebine koşar. Oradaki dostlarından güya hak hukuk istimdat edecektir. Onlar adeta ağız birliği ederek, “Galip Hoca kaç”, derler. O ise, “Kaçacak bir işim olmadı, niye kaçayım”, diye ayak direr. Burada ders veren ve çoğu Erzurum eşrafından olan hukukçular mütemadiyen tekrarlamaktadır. “Galib Hoca savuş” Mübarek adam denileni yapmaz. Gidip Vali Zühtü’ye teslim olur. Denilir ki, Hacı Galib Efendi’nin Vali Zühtü’nün gayzını toplamasının sebebi Muallim Mektebi Hüsn-i hat muallimliğinden şapka giymemek için istifa etmesidir. Memurlara şapka giyme mükellefiyeti getirilince mektepten ayrılmış, Tebriz Kapısındaki bezaz dükkanından gelecek kazançla geçinme yolunu tutmuştur. Bu dükkanı Rus işgali zamanından beri işletmektedir. Dükkan bir kurtuluş karargahı gibi çalışır, buradaki sohbetlerin ucu, döner dolaşır Erzurum’un bir gün yeniden İslam yurdu olacağına gelir dayanır. Hacı Galib Efendinin biraz keramet, biraz hadisata olan hakimiyeti ile 1917 güzünde bu dükkanda söylediği Erzurum destanı, kısa sürede şehirdeki Türk sekenesinin ezberine geçmiştir.

Bahar eyyamının ahengi çağı
Alem-i İslamın yandı çerağı
Göründü askerin şanlı bayrağı
Dağlar bağlar döndü yine gülzare
Nasrun minallahi ve fethün karib
Sırrı zuhur etti ey kavm-i necip
Erzurum Moskofa olmadı nasip

Çaresiz kalınca düştü firara

Onu asmadan önce birkaç gün hapiste tutarlar, pazarlıklar yapıldığı, daha sonra dillerde dolaşır durur. Vali Zühtü "Şehir senin atacağın adıma bakar, al şu şapkayı giy, buradan çık, istersen seni köylerden birine hoca tayin ederim, orada sarığını sarıp, latanı giyersin", diyecek olur. Hacı Galip "mesele bu hale gelince artık, yapamam" diye mukabele eder. Onu da Tophane'nin önünde asarlar.

Fevzi Bey, şapka hadisesi patlak verir vermez köyüne savuşunca, buna birkaç gün Vali Zühtü ses etmez. Ne olursa idamların başladığı gece, yani hadisenin üç gün sonrası olur. Ankara'dan lüzumlu selahiyetler o gece gelip Tatar Hasan Paşa ile Vali Zühtü'nün eline verilmiş olmalı ki birden idamlar başlar. Sonra sağa sola savuşanların arkasına düşüp toplamaya koyulurlar. Bu hengamede Kırbaşların Fevzi Bey'in de arkasına jandarma müfrezelerini takmışlardır. Fevzi Bey her geceyi komşu köylerden birinde geçirir ve bu müfrezeden saklanır. Fevzi Bey İttihatçı değildir ama, onlarla birlikte bulunduğu hareketleri çoktur. Köyden köye kaçarken ele geçirilecek olursa, vurulacağını bildiğinden gelip hükümete, Erzurum'da teslim olur. Hükümet binasının arka kapısına çıkarılıp orada kurşuna dizilir. Sonra da cenazesi alınıp az ilerde, otuz altı odalı konağının karşısındaki Vani Efendi Camii musallasına bırakılır[145]. Anlatılır ki, çarşılarda astıkları insanları

---

[145] Vani Mehmed Efendi, aslen Vanlı olmasına rağmen uzun yıllar Erzurum'da yaşar ve burada sadece talebe yetiştirmekle kalmayıp, aynı zamanda vaizlik görevlerinde de bulunur. İlmi, hitabeti ve vaazlarıyla, Şeyh-ül İslamlık'a kadar yükselir. Bursa yakınlarındaki Kestel köyüne gönderilen Vani Efendi, İstanbul'da boğazda kendi adıyla anılan Vaniköy'de bir cami ve medrese yaptırdığı gibi, Bursa Kestel'de de, büyük bir cami ve mektep inşa ettirir. Uzun yıllar talebe yetiştirdiği Erzurum'u da unutmayan Vani Mehmed Efendi, burada da Vani Efendi

akşama kadar teşhir eder, sonra da tek atlı çöp arabalarını darağaçta sallanan cesedin altına yanaştırır, daldan salkım keser gibi yağlı urganı kesip mevtayı arabanın içine düşürürlerdi. Sonra da Gez Mahallesi hendeklerine götürüp korlardı. Bu muameleden tek istisna Fevzi Bey olur. Eşraftan biri fırkadaki itibarını kullanarak saatlerdir musallada bekleyen cesedi hükümetten alabilir. Geçici bir mezar eşip hadise yatışıncaya kadar burada tutulduktan sonra dostları onu Esat Paşa haziresinde medfun olan şeyhi Hacı Mehmet Baba'nın yanına defnederler.

Savcı Eğinli İbrahim Ethem tutuklanan çok sayıda masumu makul gerekçelerle kurtarır. "Aziz Müslümanlar ben hayatta iki şeye karışmam. Biri devletin işi diğeri de Allah'ın işi." diyen Müftü Solakzade kurtulur.

Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti eski Erzurum mebusları Raif Hoca ve Yeşilzade Salih Hoca tarafından 1921'de kurulmuştur[146]. Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti anti-komünist bir hareket olarak doğmuştur. İster içeride, ister dışarıda olsun, bütün Bolşevik cereyanlara karşıdır. Bolşevik eğilimli hareket 1921 Mart'ında Erzurum'da susturulunca, Muhafaza-i Mukaddesat; Padişah ve Saltanatın hukuku meseleleriyle uğraşmaya başlayacaktır. Cemiyet üyeleri Şapka İsyanı dolayısıyla İstiklal Mahkemelerinde yargılanmışlardır.

Reisi Hoca Raif Efendi ile anılan Muhafaza-i Mukaddesat

Camii'ni yaptırır. 1685'te hayata gözlerini yuman Vani Efendi, Bursa'nın Kestel ilçesindeki, Vani Efendi Camii haziresinde toprağa verilir. Vanî Mehmed Efendi, birçok kıymetli eser kaleme aldı. Arâis-ül-Kur'ân, Hülâsât-üt-Tefâsîr, Risâle-i Mebde' vel-Me'âd, A'mâl-ül-Yevm vel-Leyl adlı eserleri yanında devlet büyüklerine gönderdiği nasîhat mektuplarını ihtivâ eden bir de münşeâtı vardır.

[146] Erdal Aydoğan-Asaf Özkan. Erzurum Muhâfaza-i Mukaddesât Ve Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti

Cemiyeti’nin Raif Efendi’nin mebus seçilmesinden sonra uzunca bir süre herhangi bir faaliyetine rastlanmaz. Cemiyetin isminin tekrar kamuoyu gündemine gelmesi, 1925 yılında Şapka Kanunu münasebetiyle Erzurum’da çıkan olaylarla birlikte olur.

24 Kasım’da Erzurum’da da Gavur İmam isminde bir hoca ile Hoca Osman’ın önayak olduğu olaylar üzerine Hükümet, 25 Kasım 1925’te Erzurum’da bir ay süreyle örfi idare ilan eder[147]. Bu olaylar üzerine Ali (Çetinkaya) Bey başkanlığındaki Ankara İstiklal Mahkemesi, 6 Aralık 1925’te Erzurum’a gelir ve konu hakkında ön araştırmalar yapılmıştır. Heyetin Erzurum’da yaptığı ilk incelemeler sonucunda vardığı kanaate göre olayların çıkmasında Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti’nin etkisi vardır.

Diğer taraftan sanıklar arasında bulunup yargılanması Sıkıyönetim Mahkemeleri’nin yetkileri dışında olan Erzurum eşrafından 13 sanık ise Ankara İstiklal Mahkemesi’ne sevk edilir. Mahkeme, 31 Ocak 1926’da Erzurum sanıklarını yargılamaya başlar. Yapılan duruşmalar boyunca dikkati çeken nokta, Mahkeme Heyeti’nin huzurlarına getirilen bütün sanıklara Erzurum Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti ile ilişkilerine dair sorular sorulmasıdır.

Yargılama sürecinde Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti’nin olaylarla organik bir bağı olmadığı yönünde kanaat oluşur ve 3 Şubat 1926’da yapılan son duruşmada Mahkeme nihai kararını vererek, yargılanan sanıkların bir kısmının olaylara karıştığını tespitle değişik cezalara çarptırır. Bunlardan İsmail Hakkı Nalbantoğlu (1936) cemiyet üyesi olduğu gerekçesiyle 1925-1926’da yargılanıp yedi yıl hapse mahkum olur[148]. Erzurum

[147] Açıklamalı Yönetim Zamandizini. 1919 – 1928. CİLT - II
[148] Yücel Çil. Erzurum Kongresine Katılan Delegelerin Otobiyografileri. Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 2003

Hadisesi dolayısıyla yapılan İstiklal Mahkemeleri yargılamalarında adı geçmesine rağmen, bu tarihlerde Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'nin varlığını ve faaliyetlerini devam ettirdiği konusunda elde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Tuzcu Mahallesi (Köyü) mezarlığındaYunus Emre'nin kabri yanında bir tek mezarda iki kişinin medfun olduğu görülür. Mezar taşının bir yüzünde Hacı Galip Efendi'ye, diğer yüzünde **Gacırzade Hacı Osman Efendi** (v.1925)'ye ait kitabeler bulunur. Hacı Osman Efendinin kitabesinde:

Huve el hayyu el Baki
Tarikatı Kadiriye
Ve Nakşibendi ye
Halifesinden Gacıroğlu
Hacı Osman Efendi
Ruhuna el Fatiha
M.1925

Aile Dağıstan muhaciridir. Kafkasların karışık dönemlerinde Çar I. Nikola'nın baskıları ve fermanı üzerine, Kafkasya boşaltılacaktır. Halkın bir kısmı mücadeleden bir bölümü de göç etmekten yanadır. Göçle gelen kabileler arasında Kacırzade kabilesi de Anadolu'ya giriş yaptıktan sonra, Hüsam bin Abbas ve oğlu Hacı Osman Efendi ile Trabzon'a yerleşir. Bu ikisi Trabzon'da medfundur. Bilahare Hacı Osman Efendinin oğulları Mehmet, Ahmet Rauf, Muştak, Osman, Hakkı, Hafız Efendiler İspir'e oradan da, Mehmet, Osman, Hakkı Efendiler Erzurum'da Karaköse Mahallesine, Ahmet Rauf Efendi Kuloğlu Mahallesine yerleşirler.

Mehmet Efendi Yakutiye Medresesi müderrisliğini ifa ederken, kardeşinin ismini vermiş olduğu oğlu Hacı Osman Efendiyi yanında yetiştirip icazetini verir. Vakıf kurup bahçe

içerisinde sekiz odalı medrese, çeşme ve yanında cami inşa ettirir. Medrese sorumluluğunu Osman Efendi yürütür.

Karaköse Camii, dam örtülü bir camidir. Son cemaat yeri yoktur. Minaresi tahtadandır. Kapısının üstündeki taşa şu kitabe yazılmıştır.

Sahibül hayrat vel hasenat
Hadimi şeri mübin Kacırzade
Ahmet Rauf'un ruhuna Fatiha
Sene H.1322 (M.1904)

Kitabeye göre mabet, Kacırzade Ahmet Rauf'un ruhunu taziz için tamir edilmiştir. Kacırzade Osman Efendinin oğlu Hacı Mehmet Efendi Karakilise Mahallesinde yaptırdığı medrese ve içindeki çeşme için vakıflar umum müdürlüğü (Fihristi Evkafı Erzurum) defterinin 1325 numarasında bu vakfın tedavül kaydı vardır. Ahmet Rauf, Müderris Mehmet Efendinin küçük kardeşidir.

Hacı Osman Efendinin yaşı sekseni aşmış, Karaköse camiinde vaaz vermekte diğer vakitlerini ise cami içindeki özel yerinde erbaine çekilmektedir. Yaşlılık günlerini böyle geçirirken Şapka Hadisesi vuku bulur. Halk bu karışıklıklarda durumla ilgili görüş sorduklarında "Ulu'l emre itaat" der, ancak "Bu işte kerahet vardır, bu keraheti münasip bir şekilde emir sahiplerine tebliğ etmek gerekir", ilavesinde bulunurmuş. Denilir ki, bu ifade onun ferman bahanesi olmuş. Arandığı sıralarda Karaköse Camiinde itikafda imiş. Bulunamayınca oğlu Nurettin Efendi götürülür. Senin yerine oğlun cezanı çekecek denilince, gidip vali Zühtü beye teslim olur. Kendisini idam sehpasına götüren müfreze komutanına "Madem katlime ferman var, beni asmayın kaçmaya teşebbüs edeyim arkamdan kurşunlayıp öldürün", der. İstek kabul görmeyince, iki rekat namaz kılmak için izin ister. Müsaade edilir. İkinci rekatta secdeden kalkmayınca, korkudan takati kesildi diye

bakıldığında ruhunu teslim etmiş olduğu görülür. Vaziyet yetkili makamlara iletildiğinde, "ölüsünü asın ki halka ibret olsun", emri gelir. Aşağı Mumcu Mahallesinde verilen emir yerine getirilir. O esnada gökyüzünü bir kuş sürüsünün kapladığı anlatılır.

Üç gün bekletildikten sonra bir çöp arabası ile Tebrizkapıdan Hacı Galip Efendi alındıktan sonra, Aşağı Mumcudan da Hacı Osman Efendinin naaşı yağlı urganı kesilerek arabaya bırakılır. Anlatıldığına göre, arabada iki mevta birbirine sarmaş dolaş olmuş vaziyettedir. Bu durum değiştirilmeden ikisi birlikte Gez mezarlığına defin edilir. Oğlu Nurettin Efendi de o dönemler Kurşunlu Medresesinde sekiz yıl mahkum olarak tutulur. Şehir düzenlemesinde bu mezarlıklar kaldırılırken, cenaze sahipleri İslami usulle mezarı açarlar. İki mevtanın hala bozulmamış olduğu görülür. Aynı durumu muhafaza ederek buradan Tuzcu (köyü) mezarlığında tek kabre yine birlikte defin edilir.

Gacıroğlu ailesinin elinde Mehmet Efendinin matbu ve el yazması eserleri muhafaza altındadır

Hacı Ali Galip Efendi (1882-1925) Erzurum'da dünyaya gelmiştir. Döneminin mahkeme başkatiplerinden Mütevekkilzade Abdullah Efendinin oğludur. Küçük yaşta yetim kalır. Ablası ve eniştesinin velayeti altında İptida, Rüştiye, İdadi ve Sultaniyi bitirir. Bu sıralarda Kadiri Tarikatı şeyhi Hacı İbrahim Baba'ya intisap eder, onun terbiyesi altına girer. Anlatılır ki, daha 12 yaşında iken bu şeyhe intisab eder, hatta bu sebeple mektebe dahi gitmek istemez. Tahsilinin yarım kalmasını istemeyen eniştesi kaymakam Maksud Efendi, İbrahim Haki Hazretlerinden yardım ister. O da Ali Galib'i evine gönderir. Ancak sabah namazına kalkınca onun, evin dış kapısının eşiğine başını koyup o şekilde uyuduğunu görür. Bu hadiseden sonra bu küçük müridine hem şeyh hem de manevi bir baba olan Hacı İbrahim Baba'nın hiç

evladı olmadığından Galip Efendi'yi birlikte Hacc'a götürür. Şeyhinin tavsiyeleri üzerine Medine'de dört sene kalarak zahiri ve batıni ilimlerde kendini yetiştirmeye devam eder.

Hacı Ali Galib Efendi Medine'de ilim tahsili ile meşgul iken, hac farizasını yerine getirmek için Medine'ye uğrayan Erzurumlu hacılar konuk oldukları hemşerileri Hacı Ali Galib Efendi'den çok memnun olarak ayrılmaktadırlar. Döndüklerinde Hacı İbrahim Baba'ya "O senin neyindir?" diye sorarlar. "Ruhi" mahlasıyla şiirler söyleyen şeyhi İbrahim Baba da; onu şu dörtlükleriyle över.

Hazret-i Adem'den bize hedaya,
Şeriat babının ferdanesidir.
"Elest" bezminde vardık secdeye,
Tarikat ehlinin merdanesidir.

Bilahare Bağdat ve İstanbul'daki Ayasofya Medreselerinde birer buçuk sene olmak üzere üç sene daha ilim ve irfan tahsil eder. Mütevekkilzade Hacı Ali Galip Efendi aynı zamanda mürettep divan sahibidir. Şiirlerini Talip mahlası ile yazmıştır[149].

"Zail oldu perde-i cismim kemal-i şevk ile,
Söylerim Talib ene'l-Hakk 'alemin Mansuruyem"

Şeyhi İbrahim Haki'nin işareti üzerine İstanbul'dan Erzurum'a geri döner. Erzurum Muallim Mektebinde Hüsnü hat dersleri verir[150]. Kırk yaşlarında evlenerek Ahmet Ebü'l-Vefa ile

---

[149] Hüseyin Güllüce. Mütevekkilzade Hacı Ali Galip Efendi ve Divanı ve Şiirlerindeki Kur'ani Temalar

[150] Erzurum'da ilk defa Muallim Mektebi 1900 tarihinde şimdiki Muallim Mektebi binasında açılır. Bu mektebi idare eden İdadi Farisi muallimi Ahmet Yetimoğlu ve Reşit Ciminli'dir. 1903'de şimdiki vilayet matbaasına naklolur (Bu bina şimdiki kız ortaokulunun yanındadır.), orada bir sınıflı olarak 1905'e kadar devam eder. Bu mektebi idare eden Bulgaristan muhacirlerinden Mudanyalı Niyazi Bey isminde bir hocadır.

Ebu’s-Sefa adlarında iki oğlu olur. 1925 senesinde bu görevinden istifa edip Erzurum eşrafından Hoca Hüseyin Efendi ile birlikte bir manifatura dükkanı açar. Galip Efendi 1925 tarihindeki Şapka Hadisesinde kırk üç yaşında iken asılarak mazlumen şehit edilir. Aslında şehirde çıkan isyanı haber alınca, “Eyvah Erzurum oyuna geldi.”, diyerek kalabalığın ve isyanın önüne geçmek istese de, nasihatlerini ve sözünü kimseye geçiremez.

Kırbaşların Fevzi Bey ile Hacı Galip Efendi’nin, Erzurumlunun gözünü korkutmak için seçilmiş oldukları düşünülür.

Tutukluluk anlarında yanına gidip gelen arkadaşına vasiyeti “İki ay sonra bir oğlum olacak, ismini Sefa koysunlar”, olur. İstiklal mahkemesinin geleceği günlere yakın Tophanenin önünde asılır. Hakkında anlatılan menkıbelerden biri idam edildiği günün ertesinde, güzel sesi ile sabah ezanı okuduğu şeklindedir. Hatta bu sesi duyup sokağa fırlayanlar, bu ezan sesinin Tebrizkapısı meydanındaki idam sehpasından geldiğini, Hacı Galip Efendinin sehpada ellerini kaldırarak bu ezanı okuduğunu gördüklerini anlatırlar.

Kabri şerifleri Tuzcu Mahallesi (Köyü) mezarlığında Yunus-Tabtuk Emre mezarlarının kuzey tarafı, Kırklar imamının başucundadır. Hacı Hoca Kacıroğlu Osman Efendi ile aynı mezarda koyun koyuna yatmaktadırlar. Mezar kitabesinde:

1906 tarihinde muallim mektebi iki sınıfa çıkarılmış ve mektepte müdürlük eden Darülmuallimin âliye mezunlarından Rüştü Efendi 1909 tarihine kadar bu vazifeyi yapmış ve bu müddet içinde 19 mezun vermiştir. 1. Dünya Savaşı içindeki işgal yıllarında kapalı kalır, 1918 yılındaki kurtuluştan sonra da yer değiştirerek bugünkü Şair Nef´i İIlköğretim Okulu´nun binasına taşınır. Bina 1979-1980 öğretim yılında Erzurum Kız Lisesi´ne tahsis edilir.

Huve el Hayyum el Baki
Tarikatı Kadiriye
Hulefasından
Hacı Galip Efendi
Ruhuna el Fatiha
Sene 1925

Hacı İbrahim Baba'nın (v.1930) kabri şerifi, Kırmacı Mahallesi Halit Paşa caddesi mezarlık sokaktaki kendi adını taşıyan Hacı İbrahim Baba Camii bahçesindedir. Bahçede üç adet kabir mevcuttur. Demir parmaklıklar içerisinde baş taşı Kadiri tarikatı külahlı mezarda Hacı Baba medfundur.

Mezar kitabesi ve tarihi
Huvel Hayyul Baki
El-merhum, el- mağfur
Tariki Kadiri
Halifesinden
Erzurumlu El-Hac
İbrahim Babanın
Ruhi için el-Fatiha
Sene: H. 1348, M. 1930

Kitabesinden görüldüğü üzere Hacı İbrahim Baba Erzurumludur. Şeyh Ahmet Efendinin oğlu ve aynı zamanda Erzurum'un varlıklı ailelerindendir. Genç yaşta iken tarikat yolunu seçmiş, Bağdat'a giderek orada hizmet veren Kadiri Tarikatının meşhur şeyhlerinden Abdurrahman Mahzi Hazretlerine bağlanıp uzun bir süre şeyhinin terbiyesi altında kalmıştır. Şeyhi, Hacı İbrahim Babanın her yönüyle yetiştiğini artık Erzurum'a dönmesini ve ömrünün sonuna kadar irşatla meşgul olmasını istemesi üzerine, Erzurum'a gelerek ömrünün sonuna kadar almış olduğu emri yerine getirmiştir.

Hacı İbrahim Baba elindeki servetini hayır yolunda dağıtır. Dolayısıyla fakir görünümündedir. Sırtında sadece bir cübbesi vardır. Karşılaştığı, görüştüğü her insana peynir şekeri ikram edermiş. Şekerleri kesesi olmayan cebinden çıkarıp verdiği söylenir. Hacı Babanın çokça kerametinden bahis edilir.

Hacı İbrahim baba 40 yaşında evlenir. Talip olduğu Hanife hanımın dört erkek kardeşi vardır. Hacı Baba biraz yaşlı ve fakir diye kız kardeşlerini vermek istemezler. Kardeşlerden Ahmet Hacı Babanın mürididir. Hacı İbrahim Baba bu haberi alır ama sükut eder. Bir kış günüdür. Dergahta sohbet esnasında sobaya odun atılması istenir. Odunları getirmeye, kızın kardeşi ve Hacı Babanın müridi olan Ahmet kalkıp bu görevi yapmak ister. Odunluğa gittiğinde, odunların külçe altın halinde olduklarını görür. Biraz düşündükten sonra işin esrarını anlar. Hacı İbrahim Babaya gelerek kardeşlerini vermek istediklerini söyler. Böylece izdivaç gerçekleşir. Hacı İbrahim Baba bir defa evlenmiştir. Çocuğu olmaz. Yanlarına bir kız çocuğunu evlatlık alarak onu yetiştirirler. Vakti geldiğinde hanımı evlatlığını evlendirir. Hacı İbrahim Babanın cübbesi bu evlatlığında kalır. Cübbe Çöğender İmamı Hacı Salih Efendinin oğlu Fakirullah Efendiye armağan edilir. Derler ki, cübbe Fakirullah Efendinin muhafazasındadır.

Hacı İbrahim Babanın müritlerine tembihi şöyledir. “Her gün sadaka verin. Hep veren el olun. Her meşru yerde kendinizi iyi bir şekilde gösterin. Allah’ın vermiş olduğu nimetleri kul olarak onun için gösterin. Namazınızı aksatmayın. Dilinizden zikri düşürmeyin. Allah’ın emirlerinden kopmayın, yasaklarından kaçının. Devamlı çalışın ve kanaatkar olun.”

Anlatılır ki, Erzurum esnafından bir dostu Hacı İbrahim Babaya vaktin kutbunu sorar. Dostuna verdiği cevap, “Yarın ikindi

ezanından sonra namazını kılıp defin edeceğiz. O zaman öğrenirsin", olur. Ertesi gün Hacı İbrahim Baba dünyasını değiştirir. İkindiden sonra cenaze namazı kılınır.

Şehir düzenlemesi adı altında o yöredeki mezarlıklar kaldırılırken Hacı İbrahim Babanın da mezarı kaldırılmak istenir. Dozer mezara yaklaştığında bozulduğu, operatörünün hastalandığı anlatılır. Bunun üzerine onun mezarı onarılarak yanı başına da Hacı İbrahim Baba adına bir camii yaptırılır[151].

Hacı İbrahim Babanın Alvarlı Muhammet Lütfü Efendi ve Çöğender imamı Hacı Salih Efendilerle de derin muhabbetlerinin olduğu anlatılmaktadır. Şairdir. Ruhi mahlası ile tasavvufi şiirleri halk arasında dile getirilmektedir. Kabri, ziyaretçisi eksik olmayan ziyaretgahlardandır.

Aynı bahçede, Hacı İbrahim Babanın yanında 09.04.1979 tarihinde vefat eden zevcesi Hanife Hanım, baş uç tarafında Hacı İbrahim Baba hazretlerine hürmeten bu camii şerifi yaptıran (1965) Hacı Ömer oğullarından ve 1981 tarihinde vefat eden Hacı Canip Özden medfundur.

Abdulgani Efendi (1876-1939), eskiden Narman ilçesine bağlı iken şimdi Oltu'ya bağlanmış olan Çamlıbel köyünde dünyaya gelir. Mustafa Ağanın oğludur. Tahsil çağı geldiğinde babası Kurşunlu medreselerine kaydını yaptırır. Tahsilini orada tamamlayarak Müderris Hacı Süleyman Efendiden icazetini alır.

Rufai tarikatı şeyhi Sanamerli Hacı Ahmet Baba, Kurşunlu medreselerini bir ziyaretinde, köy camii için has bir imam

---

[151] Hüseyin Güllüce. Mütevekkilzade Hacı Ali Galip Efendi ve Divanı ve Şiirlerindeki Kur'ani Temalar

talebinde bulunur. Müderris Hacı Süleyman Efendi, Abdulgani Efendiyi çağırarak bu görevi ona vermek istediğinde, kendisinin medreselerde kalıp hocalık yapmak istediğini belirtir. Hocası Süleyman Efendi, "git orada istediğine ulaşırsın.", der. Bu söz üzerine kabul eder, Sanamer'e gelir. Bir süre sonra Hacı Ahmet Babaya intisap eder. Dergahın feyziyle pişer, şeyhinin halifesi olur. Sır katipliğini de yürütür. Hacı Ahmet Babanın vefatından sonra verilmiş olan halifelik görevini ömrünün sonuna kadar sürdürür.

Sanamer'den Erzurum'a gelerek ova köylerinde (Çiftlik, Öznü v.s) fahri imamlık yaparak talebe yetiştirir. Sohbetlerinde Allah, Peygamber ve Kuran sevgisini anlatarak halkı aydınlatır. Abdulgani Efendi büyük bir şairdir. Zikri mahlasıyla yüzlerce şiir ve gazelleri vardır. Ayrıca kendi el yazması Yasinu'l-Kübra ve Salik-i Rufai'ye Nasihatler adlı iki eseri bulunmaktadır.

Abdulgani Efendi 1939 yılında 63 yaşında iken dünyasını değiştirir. Kabri Erzurum merkez köylerinden Beypınarı (Öznü) köyü mezarlığında olup baş taşı kavuklu kamber taşından özenerek yapılmış güzel bir mezardır. Burası da ziyaretçisi eksik olmayan, ziyaretgahlardandır. Mezar şahidesinin dış yüzünde,
Hüvel hayyül baki
Lailahe İllallah
Muhammedür Resulullah
El Merhumür- Mağfur
Narman Ardos köyünden
Tarikatı Rufai hülefasından
Öznü imamı Şeyh Abdulgani
Efendinin Ruhi için El Fatiha
H.1358, M. 1939
Şahidenin iç kısmında,
Münzibi biçareyim derdime derman ey Hüda

Sen Keremler kanisin etme Lütfünden Cüda
Geçti dünya geldi uhra
Oldu can tenden cüda
Kıl şefaat desti ol ya Muhammed Ahmeda
Tez dergahına geldi bu Zikri katmer geda
M. 1939
Şahide yan taşda,
Dilimde tevhidin yarab
Bi Hemdillah bu insana
Bu cismin üryanım turi
Yol oldu Vuslatı yara

Yazılıdır.

Erzurumlu Topçuzade Osman Şevki Efendinin oğlu **Ağa Efendi**'nin (v.1939) asıl adı Mustafa'dır. Yöre insanı onu Ağa Efendi namıyla tanımaktadır. Erzurum medreselerinde Arapça, Fıkıh, Tefsir, Hadis, Kelam derslerini tahsil ederek icazet alır. Alim, fazıl ve kamil bir zattır. Ağa Efendi, Hacı Feyzullah Efendinin halifelerinden Tortum'un Pehlivanlı köyünde medfun Nakşi Şeyhi Hacı Mehmed Efendi, diğer adıyla Şeyh Hacı Muhammed Necati Efendi Hazretlerine intisap edip ona bağlanır. Şeyhine hürmeten ziyaretlerine giderken Erzurum'dan Tortuma bir kaç kez yaya yürüyerek gittiği söylenir.

Hiç evlenmeyip, bekar olarak yaşamıştır. Bütün dünyevi ilgilerden vaz geçip kendini Allah'a bağlamış olduğu nakledilir. Boş konuşma ve yararsız görüşmelerden kaçınır, medresede kitap tahlili yaparak, namaz ve rükünlerini, sünnet ve edeplerini anlatan kitapları okuyup halkı irşatla meşgul olur. Günü ibadetle ve halka nasihat ederek Bir'e ve birliğe davetle geçirir, yanına gelenlerin

hallerini anlar, sıkıntılarını halleder. Dini bilmenin ve dine bağlı yaşamanın en büyük rahatlık olduğunu öğütler.

Ağa Efendi son hastalık dönemlerinde, sevdiği talebelerinin, "Bizleri nere bırakıp gidersin", sözlerine karşılık, "Siz ve Erzurum sahipsiz değilsiniz. Alvarlı Muhammed Lütfü Efendi ve kardeşi Vehbi Efendiler var, onlar sizlere sahip olur", der.

Vefatıyla Harputkapısının dış tarafı, İmam Hatip Lisesi ve güney taraflarından Kiremitlik tabya eteklerine kadar olan o günkü ismi Yarımca yolu mezarlığına defin edilir. 1960'larda buraların Atatürk Üniversitesi için istimlaki sonucu, kabri oradan alınarak Asri mezarlığa nakil edilir.

1940 yılında Erzurum Gazetesinin yayınları arasında muhtarların görevleri sıralanırken, "Üfürükçüleri haber vermek, kapatılan tekke ve türbelere mensup olanlardan ayin yapanları yakalamak" da bir madde olarak yer alır[152].

Maksut Efendi Hoca (1866-1943) Erzurum'un Veyis Efendi Mahallesinde dünyaya gelir. Medrese eğitimini Müderris Mustafa Zihni Efendinin yanında tamamlar ve icazetini alır. Habib Efendi Sıvırcık Camii İmam hatipliğini de yürütür[153]. Adil, alim, tevazu sahibi biridir. Erzurum Sultan Melik Mahallesi, Üç Kümbetler mevkiinde mukim, Şeyh Abdurramani Taği

---

[152] Alparslan ERYILMAZ. 1940 Yılı "Erzurum Gazetesi" Ekseninde Erzurum. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üni., İstanbul. 2010

[153] Tebrizkapı'da diğer ismi Mehdi Efendi Camii olan Sıvırcık Camii'nin 1795 tarihinde inşa edilmiş kubbesi olmayan latif görünüşlü bir yapıdır. Banisi, kitabesine göre, Hacı Mahmut Efendi'dir. Depremle harap olan caminin 1897 tarihinde Alemdarzade Derviş Ali Hacı biraderlerin yeniledikleri görülür.

halifelerinden, Şeyh Ahmet Efendi'nin (Taşkesenli) derslerine de devam eder, onun müntesibi ve halifesi olur. Hatmeler yaptırır.

Alvarlı Efe hazretleri onu bir alim olarak tanımış, şahsına methiye yazarak duygularını belirtmiştir.
"İlm u amel lillah idi,
Bu ümmete fillah idi
Sayi rızaullah idi
Maksut Efendi Hocamız"

Vasiyeti, kendi ismiyle anılan Mahalledeki tarlasına defin edilmesidir. O sene kış ağır geçtiğinden, Mahmut Paşa mezarlığına defin edilir. Kar kalkıp ortalık açıldıktan sonra, vasiyeti üzerine çıkarılıp bu günkü medfun olduğu yere götürülür. Görgü şahitleri kefeninin bile sararmadığını söyler.

2012'de Palandöken Belediyesi tarafından türbesinin çevre düzenlemesi yapılır.

İsmail Hakkı Efendi, (Esatize-i Ulemadan Ve Meşayih-i Sa'diyye'den Erzurumlu İsmail Hakkı) 1862'de Erzurum'da Sultan Melek Mahallesi'nde dünyaya gelir[154]. Erzurum müftülerinden Hacı Ali Efendi'nin oğludur. İlköğreniminden sonra, bir süre Erzurum-Gürcü Mehmet Paşa Camii'nde dini öğrenim görür. Daha sonra öğrenimini İstanbul'da sürdürür. Fatih Dersiamlarından Ahmet Hamdi Efendi'den 1880'de müderrislik icazeti alır. Erzurum'un tanınmış ulemasından Solakzade Ahmet Tevfik ve Karslı Küçük Ahmet Efendi'lerden Feraiz okuyarak 1884'te ayrıca bir icazetname daha alır. Öğrenimi sonrasında Erzurum-Kağızmani Medresesi'nde ders okutmaya başlar. 1911'de öğrencilerine icazet vermeye muvaffak olur. Başarılı hizmetlerinden dolayı, 1906'da

---

[154] http://www.eskieserler.com/

İzmir Paye-i Mücerredi kendisine tevcih olunur. Kağızmani Medresesi'ndeki hocalığının yanı sıra, Erzurum Bidayet ve İstinaf Mahkemeleri üyeliklerinde de bulunur. Milli Mücadele'nin başlamasıyla, milli harekat yanında yer alır. Ankara Fetvası'nı "Esatize-i ulemadan ve meşayih-i Sa'diyye'den Erzurumlu İsmail Hakkı" isim ve unvanıyla tasdik eder.

Tabur İmamı olarak anılan **Hasan Uludağ** Efendi (1879-1952)'nin babası Mehmet Efendi annesi Emine Hanımdır[155]. Hasan önce sıbyan mektebinde sonra Esat Paşa yokuşunda bulunan Merkez Rüştiyesinde okur. Bu arada Caferiye Camii İmamı ve İbrahim Paşa Camii hatibi Kurra Hafız Mustafa Niyazi Hoca Efendiden ders alır. Bilahare Mustafa Zihni Efendi (Yetim Hoca)'den Arapça ve tecvit dersleri alarak yetişen Hasan Efendi Kurra Hafız olur.

Yetim Hoca Medresesi Kavaflar çarşısında Memiş Ağa hanında idi. Mustafa Yetim Efendi talebelerine Arapça, Farsça öğretmekte, ayrıca, fıkıh, hadis dini ilimler dersleri de yapmaktadır. Genç Hasan bu yıllarda Yetim Hocanın Rahle-i Tedrisinden geçer, böylece Kuran okumasını pekiştirir.

1904 yılında Erzurum Askeri Hastanesinde göreve başlar. Balkan Harbine ve Birinci Dünya Harbine katılır. 1920 yılında evlendikten sonra Kars Müstahkem Mevki Topçu alay imamlığına yüzbaşı rütbesiyle atanır, daha sonra terfi ederek Alay Müftülüğüne getirilir. Bu zaman içinde bulunduğu kıtalarda askerlere konferanslar biçiminde din dersleri anlatır. Kars'ı ziyaret eden Atatürk'ün de hoca efendinin kıldırdığı Cuma namazına iştirak etmiş olduğu nakledilir. 30 yıl görev yaptıktan sonra 1934

[155] Abdurrahman Zeynal. Tabur İmamı Hasan Uludağ Hoca

yılında emekli olur. Görevi gereği gittiği Sarıkamış, Sivas ve Edirne illerinde talebelere kuran okutmayı devam ettirir.

Erzurum'un işgalinden sonra Hasankale'de günümüzde İbrahim Hakkı Hazretleri Camisinin bulunduğu yerdeki Kethüda Mescidinde kalarak talebe okutur ve Ramazan ayında teravih kıldırır. Daha sonra Hasankale'nin ileri gelenlerinden Bayoğlu ailesi evlerini hocaya tahsis edince orada kalmaya başlar.

18 yıl bu görevde hizmet eden Hasan Efendi soyadı kanunu çıkınca Uludağ soy adını alarak "İkinci Dünya Savaşı" öncesinde emekli olup Mehdi Abbas Kümbetinin karşısında bulunan baba evine yerleşir. Burada Kuran okutmaya ve hafızlara ve diğer talebelerine tecvit ve kıraat dersleri vermeye başlar. Vefatına kadar bu görevini sürdürür.

1938-1952 yılları arasında Emir Şeyh Camisinin bitişiğindeki evinde sayıları onlarca olan hafıza kıraat dersi verir, iyi Kuran okumalarını öğretir. Bu arada Tabur İmamı Hasan Uludağ'ın ünü sınırları aşmış Arabistan'dan bile öğrenciler gelip o zor şartlarda Hasan Efendiden kıraat öğrenmişlerdir.

Yetiştirdiği talebeler arasında, Hırtızlı Hafız Hoca Efendi Hafız Yusuf Dicleli, Hafız Nazif Şehitoğlu, Hafız Nusret Gedik, Hafız Nihat Oltulu, Narmanlı Cami İmamı Abdullah Hoca, Diyanet İşleri eski reisi Mehmet Nuri Yılmaz, Naim Hoca, Dursun Ali Hoca, Oltulu Hafız Nihat, Bayoğlu Sıtkı Bey vardı.

Nakledilir ki, Hasan Hoca Efendinin Alvarlı Muhammet Lütfi Efendi, Müftü Solakzade, Sakıp Danışman ile derin muhabbetleri vardı.

Hasan Efendi Hoca'ya ders için gelen hafızların, Euzu besmele ve subhaneke için günlerce gidip geldikleri, Hafız Yusuf Dicleli ve Hafız Nusret Gedik tarafından ifade edilmektedir.

Salih Efe Hazretleri şöyle bir hatırasını nakletmektedir. "Bir gün dost meclisinde Müftü Solakzade Efendiye hitaben; Efendi Hazretleri , bir sure okusam da tecvitte, gramerde bir hatam varmı baksanız dedim. Müftü Solakzade Efendi; "Aman Efendim Hasan Hoca burada. Okuyun da hoca Efendi de dinlesin. O burada iken bize söz düşmez" dedi. Okuduğum Fatiha suresini dinlediler ve Hasan Hoca Efendi; "Yedi yerde yanlış vardı" Efe Hazretleri dediler. Zaten okuduğum sure de yedi ayetlik bir sure idi".

Hasan Efendi kıyafetine önem verir, sokağa ütüsüz pantolon giymeden çıkmazdı. Arapça ve Farsça bilen altı çocuk babası, İstiklal Madalyası sahibi olan Hasan Efendinin vefat ettiğini duyan Solakzade Müftü Efendi, Hasan Efendi Hoca'nın başında sabaha kadar beklemiş ve, “bir mezar da kitapları için kazın, çünkü o kitapları ondan başkası okuyup, anlatamaz”, demiş. Kitapları Atatürk Üniversitesi Kütüphanesine bağışlanır. Hasan Efendi Erzurum Asri Mezarlığı'nda defnedilmiştir.

Taşkesenli Şeyh Mehmed Sırrı Efendi (1895-1954), Şeyh Ahmet Efendinin küçük oğludur. 1895 yılında Erzurum’un Caferiye Mahallesinde dünyaya gelir. Medrese tahsiline küçük yaşta ağabeysi Ziyaeddin Efendinin yanında başlar ve Kuran, fıkıh, kelam, hadis ve tefsir gibi ilimleri alır. Ağabeysinin genç yaşta vefatı üzerine derslerine Müftügil lakabıyla bilinen Tortum Müftüsü Barlı Mehmet Efendide devam ederek Mantık ve Farsça dersleri yanı sıra diğer dersleri de tamamlayarak icazetini alır. İslami ilimlerde derin bir vukufiyete ulaşan Sırrı Efendi, irşat

ilmini babasının halifesi olan Şeyh İbrahim Efendiden almış ve onun halifesi olmuştur.

Birinci Dünya savaşında 18 yaşındadır. Ağabeyisi Şeyh Ziyaeddin Efendi ile birlikte Doğu cephesine giderek askere moral dersleri verir. Şeyh Ziyaeddin Efendinin hastalanması üzerine birlikte Erzurum'a döner, zor şartlar altında tahsiline devam etmeye çalışır. 1925 yılındaki Şapka Hadisesinden dolayı gözetim altında tutulur. Bilahare serbest bırakılarak, Erzurum merkezi dışında ikamete zorlanır. Sırrı Efendi, babası Şeyh Ahmet Efendinin yaz aylarında ara sıra gidip ikamet ettiği ve yazlığının bulunduğu Toparlak köyüne yerleşerek bu zor şartlar altında yüklenmiş olduğu görevi sürdürmeye çalışır.

Aynı dönemde Toparlak köyünde öğretmen olarak bulunan Iğdasorlu Hacı Kamil Efendinin yanına giderek talebeye Kuranı Kerim derslerini de okutmasını ister. Yasak olmasına rağmen Öğretmen Bey bu isteği kabul eder, uygulamaya geçirir. O dönem Nebi Hanlarında askeri kışla vardır. Birileri askeri birliğe giderek ihbarda bulunur. Durumun istihbaratını yapan komutan yanına birkaç asker alarak okula ani baskın yapar, sınıftan içeri girer herkesin önünde Kuran vardır. Ama bir şey göremezler ve çıkıp giderler. Sırrı Efendinin yazlığı okulun yan tarafındadır. Öğretmen heyecanla dışarı çıktığında, Sırrı Efendiyi yazlığının önünde oturur görür. Şeyh Sırrı Efendi öğretmeni yanına çağırarak ona, herkes baktığını görmek ister ama bazı şeyler vardır ki, bakıldığı halde görülmez der. Anlatılır ki, bu durumu yaşayan öğretmen Kamil Efendi, Şeyh Efendiye intisap edip ondan dersler almaya başlar ve yanında yetişir.

Erzurum merkez camilerinden Caferiye, Kadana[156] ve diğer camilerde merkez vaazlığı yaparak halkı dini yönden aydınlatmağa çalışır. Taşkesen silsilesinin hayatını kürsülerde geçiren büyük alimlerinden biridir. Bu arada talebe yetiştirmeyi de ihmal etmemiş, oğlu Abdurrahman Efendi, oğlu Mazhar Efendi, Iğdasorlu[157] Hacı Kamil Efendi (Toparlak köyü öğretmeni) ve Molla Sait Efendi gibi şahsiyetleri okutup yetiştirir. 7 Temmuz 1954 tarihinde rahatsızlanarak Rahmeti Rahmana kavuşur. Kabri, Taşkesenli aile mezarlığındadır. Kıble tarafında oğlu Fetullah Efendi diğer tarafında oğlu Ömer Efendi ile birlikte yatmaktadırlar.

Mezar şahidesi Baş taşında:
Huvel Hayyul Baki
Allahumme nevir mergade
Hazer-ragiden Nakşi bendi
Vel Kamil-ul mükemmilül encumendiyi
Mevlana Hazreti eş şeyh
Muhammet Sırrıyi Efendi
İbnil kutbil muhakkikir-rabbani
Mevlana hazreti eş şeyh
Ahmedi Taşkeseniyi
Bi nuril Kerimetis-Sebül Mesani
El Fatiha Sene: H.1370 (M.1954)

Ayakucundaki taşında:
Ulema i izam
Ve meşayihi

---

[156] Mahallebaşı semtindeki Kadana Camii inşa tarihi olan 1751 yılında çeşmesinden akan sularının da getirilmiş olması gerekir. Cami, İsmail Efendi'nin babası Kadanazâde İsmail Efendi tarafından yaptırılmıştır.
[157] Iğdasor il merkezine 20 km. mesafede bulunan Arıbahçe köyünün Ermeniler zamanından gelen eski ismidir.

Kiramdan
Meşhur Taşkesenlizade
Hacı Sırrı Efendinin
Ruhi için Fatiha
D.T. 1311 (M.1895)
Vefatı. 7.71954 yazılıdır.

eş-şeyh Şahabettin Taşkesenli Efendi (1898-1956), Erzurum'un Sultanmelik Mahallesi'nde dünyaya gelir. Babası Taşkesenli Şeyh Ziyaettin Efendi, dedesi de Şeyh Ahmet Efendi'dir. Gerek baba ve gerekse anne tarafı hep ilim ve irfanla iştigal etmiş olan zatlardır. İlk tahsiline babasının yanında başlayan Şeyh Şahabettin Efendi, daha sonra medrese tahsiline Tortum Müftüsü Mehmet Bey veya Büyük Müftü olarak tanınan aynı zamanda halasının kocası ve babasının talebesi olan Muhammed Sıddık Efendi'nin yanında Arapça ve Farsça okuyarak devam eder. Aynı zattan kelam, mantık, hadis ve tefsir derslerinden icazet alır. Dedelerinin maruz kaldığı akibete o da uğrar. Rus ve Ermenilerin Erzurum'u işgalinden ve daha sonra da Şapka İsyanından etkilenen ailesi ile birlikte Erzurum'un dışında ikamete zorlanır. Bunun üzerine Pasinler'in Ketvan[158] ve Kurnuç köylerinde uzun süre imamlık görevi yapar. Bu yıllarda maddi ve manevi sıkıntılar içinde vazifesini yürüten Şeyh Şahabettin Efendi, aynı zamanda çevre köylerde irşad faaliyetleri yürütür. Bu köylerde ve çevresinde büyük bir saygınlık kazanan Şeyh Şahabettin Efendi, fıkhi meseleleri izah etmekle de ün kazanır.

---

[158] İlçeye dokuz km. mesafede bulunan Ketvan'ın günümüzdeki ismi Yastıktepe'dir. 1820'de İbrahim Ağa'nın bina eylediği mescide minber vazı ile cuma ve bayram namazları kılınmak için izin talebinde bulunulur. Kurnuç ise, ilçeye 10 km. mesafede bulunan Büyükdere'nin eski ismidir.

Şeyh Şahabettin Efendi talebe okuturken baş gösteren Ermeni zulümlerine karşı çıkmak için Pasinler'in köylerini gezer, halkı cihada davet eder ve Ermeniler'le savaşır. Gazi ünvanını alan Şeyh Şahabettin Efendi, 11 Ocak 1956'da Erzurum'da vefat etmiş ve Şeyh Ahmet Efendi'nin Taşkesenli Camii bahçesinde bulunan türbesi yanına defnedilmiştir. Hayatını ilme ve irşada vakfeden Şeyh Şahabettin Efendi, Horasan Müftüsü olarak meşhur olan küçük kardeşi Şeyh Muhammed Sıddık Efendi ve Nakşibendi Halifesi Yüzören[159] köyü imamı Muhammed Efendi gibi büyük zatları yetiştirir.

Solakzade Müftü Sadık Efendi (1881-1960), zengin ve kültürlü bir ailenin çocuğu olarak Erzurum'da dünyaya gelir[160] . Babası ulemadan Erzurum müftüsü Muhammed Hamid Efendi (v.1913)'dir. Muhammed Sadık Efendi'nin esas hocaları dedesi Ahmet Tevfik Efendi ile babasıdır. Sadık Efendi, 1910 yılında Erzurum Müftü müsevvidliğine tayin edilir. 1913 yılında Erzurum Müftüsü Hamid Efendi vefat edince, babasının yerine Erzurum Müftülüğüne getirilir. Sadık Efendi, müftülük görevinin yanında babasının ölümüyle boşalan İbrahim Paşa Medresesi müderrisliğini de üzerine alır. Yine bu sıralarda Erzurum'daki Mekteb-i İdadi ve Mekteb-i Rüştiye'de din dersleri verir. 16 Şubat 1916 yılında Ruslar Erzurum'u işgal edince, Müftü Sadık Efendi de Erzurum'dan göç eder. Bir müddet Kayseri'de kalır. Daha sonra Konya'ya geçer. Orada kaldığı sırada Konya Müftülüğü teklif edilir. Tayin işlemlerine başlanacağı esnada gördüğü bir rüya üzerine bu tayinden vazgeçer. Müftü Sadık Efendi ailesi ile

---

[159] Eski ismi Yüzviran olan Yüzören, Horasan ilçesine 12 km. mesafede bulunan eski bir Ermeni köyüdür. Bilahare köye Kürt aşiretleri yerleştirilir.

[160] Selahattin Kıyıcı. Solakbay, Muhammed Sadık. TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt 37

sürdürdüğü bu göç yolculuğunun sonunda İstanbul’a kadar uzanır. Daru’l-Hilafe’de dersler verir[161], ilim çevreleri ile temasta bulunur. Bir yıl on dört gün süren hicret yolculuğundan ve çok sıkıntılı geçen günlerden sonra, Rusların Doğu Anadolu’dan çekilmeleri üzerine 1917 yılının son günlerinde Erzurum’a döner. Şehir yakılıp yıkılmış, adeta bir harabeye dönmüş, savaştan önce 70.000 nüfusa sahip olan Erzurum, savaş sonrası 8.500 nüfusa düşmüştür. Müftü Sadık Efendi çok zor şartlar altında hayatını sürdürmeye çalışırken, diğer taraftan vahşi Ermeni çeteleriyle amansızca mücadele etmeye başlar. Sadık Efendi ve bir grup vatanperver Erzurumlu, dini ve insani bütün haklarını korumak için harekete geçerler. 3 Mart 1919’da Erzurum’da Vilayat-ı Şarkiyye ve Müdafayı Hukuk-u Milliyye Cemiyetini kurarlar. O zaman Erzurum’da bulunan 15. Kolordu’nun silahlarını da galip devletler teslim almak için Erzurum’a gelmişlerdir. Kolordunun başında Kazım Karabekir Paşa bulunmaktadır. Kazım Karabekir Paşa, bu heyeti mütemadiyen oyalar ve silahları teslim etmek istemez. Müftü Sadık Efendi, Kazım Karabekir ile işbirliği yaparak bu konuda halkın Karabekir Paşa’ya yardımcı olmalarını sağlar. 7 Haziran 1920 tarihinde Kazım Karabekir Paşa, Şark Cephesi Komutanı olarak Erzurum’a gelmiştir. Müftü Sadık Efendi Kazım Karabekir Paşa’nın yine yanında yer alır. Erzurum’un en büyük binalarından olan tarihi Ulu Camii boşaltarak ordunun emrine verir. 11 Haziran 1920’de Müdafa-i Hukuk Cemiyeti merkezi tarafından yayınlanan ve halkı, orduyu desteklemeye çağıran tarihi beyannameden binlercesinin en ücra köylere kadar dağıtılmasını sağlar. Aynı tarihte verdiği bir fetva ile, "Düşmanla savaşan ordumuza yardımın

---

[161] Hilafetin merkezi olmak dolayısiyle İstanbul'a Daru'l-hilâfe denirdi. Bazı paralarda da kullanılmıştır. Meşrutiyetten sonra İstanbul medreselerine Darül-hilafe medreseleri denmiştir. Bu tâbir Hilafetin ilgasından sonra terk olunmuştur.

farz", olduğunu halka duyurur. Ordunun yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarını karşılamak üzere komiteler kurar ve toplanan malzemelerin cepheye ulaşmasını sağlar. Müftü Sadık Efendi, bu yoğun çalışmaları yanında ilmi çalışmalarını da ihmal etmez. Erzurum'da mevcut ve faaliyetlerini sürdüren çeşitli medreselerde ders verirken, modern bir programla hizmete açtıkları "Erzurum Daru'l- Hilafe"de dersler verir ve idarecilikte bulunur. Cumhuriyet'in ilanından sonra, Rus işgali ve Ermeni mezalimi sonucu harabe haline gelen Erzurum'un cami, mescid ve medreselerinin imarıyla uğraşır. Cami ve mescidleri gayesi dışında kullanmak isteyenlerle amansız mücadele eder. Bazı tarihi eserlerin yok olmasını önlemeye çalışır.

Erzurum'da hala devam ettirilmeye çalışılan 'Bin Bir Hatim' geleneği Pir Ali Baba adında salih bir zat tarafından başlatılmış, Birinci Cihan Savaşı ve Milli Mücadele yıllarında kesintiye uğramıştır. 'Bin Bir Hatim' faaliyetleri Müftü Sadık Efendi'nin girişimi ile 1937 yılında yeniden canlandırılır.

Sadık Efendi'nin feraiz konusunda basılmamış 'Muhezzebu'l- Metalib fi'l-Feraiz', coğrafya konusunda, 'Dini Yönden Coğrafya' adlı eserleriyle mantıkla ilgili, 'Tasavvurat ve Tasdikat' üzerine bir şerhinin olduğu söylenmektedir.

Merhum Ali Ulvi Kurucu Bey'in Sadık Efendi için yazdığı mersiyenin son beyitleri şöyledir:

Serhat şehri cihana imanda örnek olsun
Hep ağlayan gönüller tekmil imanla dolsun
Tarihe devr açarken fatihlerin hayatı
Arş-ı hüdayı sarsar bir alimin vefatı

eş-şeyh Muhammed Sıddık Taşkeseni (1914-1985), Şeyh Ziyaettin Efendinin oğlu ve Şeyh Ahmet Efendinin torunu olan, Muhammet Sıddık Efendi Erzurum'un Sultan Melik Mahallesinde

dünyaya gelir. İki aylık iken yetim kalan Sıddık Efendi, ağabeyi Şehabettin Efendinin nezaretinde büyür ve onun talebesi olur. Arapça, Fıkıh, Hadis, Tefsir, Kelam, Mantık ve Farsça okuyarak icazetini ağabeyisinden alır. Medrese ilmi devam ederken ilk ve ortaokulu da Erzurum'da okuyarak bitirir.

1952–1954 yılları arasında Tekman ilçesi müftülüğünde, 1954–1960 yılları arası Horasan müftülüğünde bulunur. 1960 sonrası Erzurum merkez vaizliğine atanan Hoca Efendi Erzurum'da Horasan Müftüsü namıyla anılır. 1960 İhtilalinde altı ay Sivas'ta tutuklu kalan Sıddık Efendi tahliye olduktan sonra Erzurum merkez vaizliği devam eder. Bu sıralarda Bitlis'te Abdurrahman-i Tağî Hazretlerinin torunlarından Şeyh Taha Efendiye giderek manevi irşat dersleri alır. Onun halifesi olur.

Şeyh Muhammet Sıddık Efendi, Erzurum'un çeşitli camilerinde vaazlarıyla halkı aydınlatırken, bir yandan da Derviş Ağa Camiinin yanındaki evinde talebe okutur, hatmeler yaptırır ve yüzlerce kişinin ruhen aydınlanmasına vesile olur. Talebeleri, yeğeni Taşkesenli Şeyh Zeki Efendi, Tortum eski Müftüsü Hafız Yahya (Sevindik) Efendi, Karayazılı Eşref (Ağgül) Hoca Efendi, Pasinlerin Kevank köyünden[162] Hafız Şuayıp Hoca Efendi gibi şahsiyetlerdir. Muhammet Sıddık Efendi, babası gibi şair ruhlu olup nüktedandır. Bazı söz ve gazellerinden kısa örnekler şöyledir.

Günah hastalığının İlacı
Tövbe kökünü istiğfar yaprağıyla karıştırıp
Gönül havanında tevhit tokmağıyla güzelce dövmeli

---

[162] Günümüzde Pasinlere 15 km. mesafede bulunan Taşkaynak köyünün adının [Ke]wank adında bir Ermeniden geldiği nakledilir. Köyde eski zamanlardan kalma harabe halinde bir kilise, kullanılmakta olan camii ve çeşmeler bulunmaktadır.

İnsaf eleğinden eleyip gözyaşıyla hamur etmeli
Aşk ateşinde pişirip muhabbet balına katarak
Gece ve gündüz kanaat kaşığıyla yenmeli.

KASİDE

Gurubum geldi ey Saki, bana medle'e görünmez mi,?
Ölümüm geldi ey Mevla, bana lütfün görünmez mi?
Beni candan usandırdı feleğin çarkı canbazi,
Acep nesimi hevadan bana zerre görünmez mi?
Meclisi ekabirde kusurum i'tirafından ,
Bağışlanır cürümler hep bana, şefkat uyanmaz mı?
"Herisün Aleyküm" sırrını hatırla ey cana,
Benim de ümmeti olduğuma lütfun yakışmaz mı.
Büyük dergahına tuttum yüzüm Gaffar-u Rahzanım.
Bana baran rahmetinden acep bir katre yağmaz mı.
Niçün böyle ümitsizlik içinde kaldın Ey Sıddık,
"Öd'uni estecip leküm" senedi kafi gelmez mi…

MÜNACAAT

Hasta halim, dilperişanım meded yarap meded,
Dembedem artmakta efganım meded yarap meded.
Tövbekarı affedersin, sitredersin cürmünü,
Sahip bikes olanın, el meded yarap meded.
Nefsi şeytan şerrinden hem koru bu acizi,
Nazıri didarın eyle, el meded yarap meded.
Kabr-u mahşerde mizanda hem sıratta kıl delil,
Zat-i pak-i Mustafayi, el meded yarap meded.
Hür-u gilman Sıddık'ın canına hiç minnet degil,
Maksadi görmek cemalin, el meded yarap meded.

Şeyh Muhammet Sıddık Efendinin kasidelerini ve münacat isimli manzum divanı ve sözlerini ihtiva eden neşredilmemiş bir "Fikir Bahçesi" isimli eseri bulunmaktadır. Cenaze namazı Emir

Şeyh Camiinde kılındıktan sonra Asri mezarlıktaki Taşkesenli aile kabristanına defin edilir. Kabri amcası Sırrı Efendi'nin yanındadır.

Kadiri tarikatından üveysi meşrepli **Rasim Baba** (1908-1990) diye anılan Hacı Rasim Platin Hazretleri şehir merkezine 18 km. mesafede bulunan Uzunahmet köyünde dünyaya gelir. Babası Hüseyin Efendi annesi Hatice Hanımdır. Dedesi Yusuf Efendi Şam tarafından Tortum'a gelmiş ve burada imamlık görevi yapmıştır. Halk arasında alim, zahid bir zat olarak tanınan Yusuf Efendi daha sonra Uzunahmet köyüne geçerek burada imamlık görevini yürütür. Rasim Baba Hazretlerinin soyunun Peygamber Efendimiz'in (sav) amcası Hz. Abbas'a dayandığı nakledilir. Buna dair şecerelerin ceylan derisine yazılı olarak mevcut olduğu, fakat seferberlik yıllarında zayi olduğu söylenir. Seferberlik yıllarında Rasim Baba Hazretlerinin babası vefat eder. Uzunahmet'te uzun süre kaldıktan sonra annesi, kendisi ve iki kardeşiyle beraber Erzurum'un Kuloğlu Mahallesi'ne gelip yerleşirler. Yine o zamanlarda kardeşinin birisi esir olarak gider, diğer kardeşi Cemal Efendi, İstasyon Mahallesi'ne yerleşir. Rasim Baba İbrahim Hakkı Hazretlerinin torunu ve Fehim Efendinin oğlu olan Şakir Efendi'den tarikat dersi alır. Bununla birlikte küçük yaştan beri Murat Paşa civarında, hamamın yanında bulunan Hacı Haşiizade Ali Efendi Hazretlerinin tekkesine sıkça gider, orada hizmet eder, zikrullaha katılır. Geçimini Erzincankapı'da bulunan küçük dükkanında eskicilikle, ayakkabı tamirciliği ile temin eder. Günlük nafakasını karşıladığında çalışmayı bırakıp evine ve evinin yanında bulunan dergahına çekilir. Yukarı Yoncalık Mahallesi Ali Ravi İlköğretim Okulunun karşısındaki evi ve yanındaki kendi dergahında yetmiş yıl irşat hizmeti verir. Hacı Faruk Efendi, Solakzade, Osman Bektaş, Hacı Halis Efendi gibi alimler Rasim Babanın hiçbir ilim okumadan bu seviyede bir bilgiye sahip olmasına hayret ederler. Rasim Babanın bir özelliği de karşısındaki

insanın ne düşündüğünü, söz ve fikirlerini, o kişiye hemen ifade etmesi, o insanları duygu yoğunluğuna sürüklemesidir.

Rasim Baba ev halkına ve çevresine oturuşta, kalkışta, adap, mahrem ve namahremlik konusunda sünnete riayet edilmesini uyarır, bilhassa ibadet hususunda pür dikkattir. Nafile namazları ve çoğunlukla tespih namazını kılar ve kılınmasını ister. Dergahında hem cehri hem de hafi zikir yaptırır. Hacı Rasim Baba Erzurum'daki diğer tekkeleri de ayırmaz. Onları da her zaman ziyaret eder, sohbetlerinde, zikirlerinde bulunur.

Vefatında Tuzcu köyündeki Hacı Haşıl Efendi Hazretlerinin bulunduğu kabristana defnedilir. Kendisinden kırk gün sonra kendisini çok seven halifesi Evrenili Yahya Baba Hazretleri onun ayrılığına dayanamayarak ardından ebedi aleme göçer. Rasim Babanın mezar taşında şunlar yazılıdır.

Hu vel Baki
El merhum el mağfur
Kadiri tarikatı
Meşayihi kiramın dan
Üveysi kolu
Halifelerinden Hacı
Rasim Pilatin
Ruhi için Fatiha
H. 1326 (1908) –m.1990

Seyyid Hacı Mevlüd Baba (1895–1994), Sanamer (Hacı Ahmed) köyünde dünyaya gelir. Babası Yakup Baba, dedesi Hacı Ahmed Baba'dır. Tasavvufi bir ortamda dünyaya gelip, dedesinin vefatına kadar böyle bir manevi iklimde büyür. Dedesinin vefatı üzerine iki yıl da babası Yakub Baba'nın dergahında tarikat ve tasavvuf bilgilerini öğrenir.

Babası Seyyid Yakub Baba 1915'te 33. Tümen içerisinde bulunan Yozgatlı Çapanoğullarından Yüzbaşı Cevat Bey'in birliğinde Kağızman'a 15 km. mesafede bulunan Kötek Köyü sırtlarında şehit olur[163]. Mevlüd Baba'nın amcası Yusuf Baba ise 1914'te Ermeni Taşnak Komiteleri tarafından süngü ile şehid edilmiştir[164]. Kışın bastırmasıyla beraber Sanamer Muhacirleri, 1915 kışını geçirmek üzere Sivas Şarkışla'da, 1916 yılında ise ilçeye altı km. mesafede bulunan Maksutlu köyünde konaklamaya mecbur kalırlar. O kış, ağabeyi Muhammed tipiye yakalanarak ölür. Mezarı Maksutlu köyü kabristanındadır.

Kazım Karabekir Paşa, Horasan ve havalisinin düşmandan kurtarılışı sırasında karargahını zirvenin eteklerindeki Sanamer köyüne kurmuştur.1918 yılının 16 Martı ile Rus ve Ermeni işgalinden kurtulan Horasan ve köyleri, seferberlik öncesi sakinleri tarafından ıssız, dilsiz bir gariplik içinde bulunur. Dönüşte Mevlüd Baba, Zekiye Hatun'la sırt sırta verip viraneleri temizlemeye, harap olan evlerin yerine yeni mekanları, Rufai konağını, Seyyid Hacı Ahmed Baba'nın mihmanhanesini inşa etmeye başlar. Bir iki yıl zarfında, türbe, konak odası ve eve yeni çehresini kazandırırlar. Çiftçilikle meşgul olunacaktır. Mevlüd Baba, devraldığı tasavvufi nöbeti kendinden önce olduğu gibi, aynı mekanda Rufai konağında devam ettirmeye başlar. Mevlüd Baba, bir yandan zaruri ev ihtiyaçları ile uğraşırken öte yandan da dergahta Seyyid Hacı Ahmed Baba'nın ve Şehit Yakub Baba'nın dervişleri ile sohbet ve tevhidlere devam etmektedir. Rufai dergahının genç Seyyidi, dedesi Seyyid Hacı Ahmed Baba'nın halifelerini yanına alarak köy ve ilçeleri dolaşmaya başlar. Çocuğu Mustafa dünyaya gelir. İkinci

---

[163] Köyün doğu istikâmetindeki patika yolun bitiminde bulunan tepede Seyyid Yakub Baba'nın mezar yeri tespit edilmiştir.
[164] Kabri Sanamer'dedir.

evliliğini yapar. Mevlüd Baba, l923 yılı sonbaharında dervişleriyle birlikte Sarıkamış'a davet edilir. Dergahlar, o sıralarda serbest olduğundan, dualarda "Devlet-i Al-i Osmaniye" yerine "Türkiye Cumhuriyeti"nin bekası, birliği, dirliği, bayrağı ve orduları için dua edilir. Tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla, Nahiye müdürü, Hasankale kaymakamının emri ile Mevlüd Baba'nın evine ve dergahına baskın düzenler, dergahı kapatır. Ve gizlice açılmaması için de kapının kilidini mühürler. Bir takım yazılı belgelere el koyar, hatta oracıkta yakar. Yakılan belgeler ise, Arapça, Farsça ve Osmanlıca olarak yazılmış tasavvufi eserler, Rufai divanları ve asırlardır babadan oğula intikal ettirilip savaş gibi her türlü zor şartlarda dahi itina ile muhafaza edilmiş olan dergahtaki şeceredir. Seyyid Hacı Ahmed Baba'nın türbe kapısına bizzat gözü önünde duvar ördürür. Beraberindeki jandarmalara tüfek dipçiği ile Mevlüd Baba'yı dövdürür. Anlatılır ki, perişan olan Mevlüd Baba, maneviyattan yoksun olan müdüre, "Senin iki gözün kör olsun", diye beddua eder. Ertesi gün, müdürün iki gözü de kör olur. Mevlüd Baba'yı aldıkları gibi Hasankale'de iki ay hapse mahkum ederler. Müdür, daha sonra Kağızman'da evli olan kız kardeşinin ruh hastalığı üzerine kardeşi ile birlikte şifa bulmak niyetiyle ziyarete gelmişler, türbenin kapısını açtırmışlar, kız kardeşi şifa bulduğu halde kendi gözleri açılmamıştır. Mevlüd Baba, iki ay hapis yattıktan sonra, Hasankale'de İbrahim Hakkı Hazretlerinin torunu Hacı Halim Efendi ve Alvarlı Muhammed Lütfü Efe Hazretlerinin delaletleriyle, hapisten çıkarılır. 1925-1930'lu yıllar, Mevlüd Baba'nın göz altında bulunup her on günde bir dergah faaliyetinde bulunmadığına dair rapor verdiği tedirgin bir yaşantı ile geçen yıllar olur. Mevlüd Baba, 1926 ilkbaharında yoğun bir şekilde köy işleriyle uğraşmaya başlar. 1934'te Soyadı Kanunu ile Çınar soyadını alır[165]. Mevlüd Baba, Osmanlı İmparatorluğu

[165] Bu yasayı takiben 26 Kasım'da çıkarılan 2590 sayılı kanunla "*ağa*",

zamanında dergah mensupları askere alınmadığından askerlik görevini, ihtiyat askeri olarak 1940'lı yıllarda Bulgaristan hududunda, Trakya Bölgesinde, Sancaktepe mevkiinde, İstihkam taburunda 40 gün yapar. Hayatında beş defa hacc'a gider. 1960 ihtilalinde, Mustafa Baba ve Seyyid Hacı Mevlüd Baba Sivas'a götürülmek üzere alınıp Erzurum Merkez Komutanlığı'na götürülür. Komutanlıkta bulunan ve evvelce bir vesile ile Sanamer'e giden bir albayın, *"Ben bu aileyi tanırım, politika ile alakaları yoktur"*, sözü üzerine serbest bırakılırlar. Eşlerinin vefatı üzerine 1983 yılında Emine Hatun ile evlenmiş ve 11 yıl beraber yaşadıktan sonra rahmetli olmuştur. Yenişehir'deki Hacı Ahmed Baba Camii haziresine defnedilir.

Seyyid Muhammed Mazhar Has Hoca Efendi (1943-1998), Molla Ahmed Efendi'nin 5. oğludur. Çat ilçesine bağlı Babaderesi köyünde dünya'ya teşrif etmişlerdir. Altı yaşında iken Kuran-ı kerimi okumaya başlar ve 25 günde hatmeder. Kur'an tilavetinde meşhur bir kurra idi. 15 yıl boyunca okuduğu ilim derslerinin 12 yılını Babası Molla Ahmed Efendi Hazretlerinden, üç yılını da ağabeysi Abdulgafur Has Hoca Efendiden alır. Mazhar Has Hoca Efendi 1964 yılında Erzurum merkeze bağlı Tanbura köyüne gelir ve medrese açarak çok sayıda talebenin okumasına vesile olur. Bu köyde 16 yıl hizmetine devam eder. 37 yaşında Erzurum Çat ilçesine bağlı Taşağıl köyüne geçer. Buradaki hizmeti altı yıl devam eder ve Erzurum'a yerleşir. Şükrüpaşa Mahallesinde ikamet ettikleri evinde hizmetine devam eder. Muhammed Mazhar Has hoca Efendinin ziyaretine gelen misafirlerin ziyaretleri kısa süreli olsa dahi bir şeyler ikram etmeden asla misafirlerini

---

"*hacı*", "*hafız*", "*hoca*", "*efendi*", "*bey*", "*beyefendi*", "*hanım*", "*hanımefendi*", "*paşa*", "*hazret*" gibi unvan ve lakapların kullanılması yasaklanır.

uğurlamaz. Zengin, fakir ayırmaz, bilhassa fakirlerle daha çok ilgilenmektedir. Davetlerine icabet eder, sık sık onları ziyaret eder.Cenaze namazını Ağabeysi Abdulgafur Has Hoca Efendi Gürcükapı Camisinde öğle namazını mutaakip kıldırmışlardır. Dutcu Köyü mezarlığına defnedilir.

Molla Ahmet Efendinin ikinci oğlu olan **Seyyid Abdulcelil Efendi** (1925-2001) eğitimini babasından alır[166]. Üstün meziyetleri olan, saygılı, erdemli naif bir mizaca sahiptir. Ahlakı Hz. Osman'a benzetilen Seyyid Abdülcelil Efendi, az konuşur ve sorulan her şeye cevap verir. Akrabalarına çok düşkündür ve kuvvetli bir hafızaya sahiptir. Herkesi sever, kendisiyle barışık, sevenlerine bağlı, ilkeli, kadim ve ahde vefayı seven bir alimdir. Efe Hazretleri, misafirlerle özellikle onun ilgilenmesini, hizmet etmesini emretmektedir. Misafirler onun hizmetinden etkilenir ve bundan çekinirlerdi. Her şeyin en iyisini onun yaptığını Efe Hazretleri bildiği için onu görevlendirirdi. Efe Hazretlerinden icazet aldıktan sonra, "Artık sana da yol göründü, evini al ve Sarıkaşık köylüleri seni istiyorlar, oraya git sen de irşad görevini orada yürüt, Oraya imam ol, okut, hizmetimizi oraya sen götür." der. Tam 27 yıl bu köyde görev yapar. 1975'te Erzurum'a yerleşmiş ve geri kalan ömrünü burada tamamlamıştır. Kabri bugün Tuzcu Köyündeki aile mezarlığında bulunmaktadır.

Zeki Hoca Efendi (1931-2002) Tekman'ın Taşkesen köyünde dünyaya gelir. Medrese eğitimine kendi köyünde, Şahabettin Efendi yanında başladı sonra Yüzören İmamı Şeyh Muhammet Efendi, Şeyh Yahya Efendi, Şeyh Alaattin Efendilerden dersler alarak icazetini hak kazanır.

---

[166] http://www.babadereliahmetefendivakfi.com/

Nakşi Şeyhi, Yüzören İmamı Şeyh Muhammet Efendinin yanında manevi derslerini tamamlar. Hilafet unvanını alır. Hayatı boyunca dine ve din adamlarına hizmet etmeyi görev bilir. Anlatılır ki, ilim meclislerinde nüktedan yapısıyla meclis süslenirdi. Taşkesenli ailesinin son alim, zahit, fazılıydı. Kabri, Taşkesenli Camii haziresindedir.

Muhammed Zeki Has Hoca Efendi (1922-2004) Çat ilçesine bağlı Şeyhhasan köyünde dünyaya gelir. Soyu Hazreti Hüseyin'e ulaşır. Muhammed Zeki Has Hoca Efendi altı yedi yaşlarında ilim tahsiline başlayarak Fıkıh, Tefsir, Hadis, Nahiv, Sarf, Mantık, Usul ve Tasavvuf gibi derslerini babası Seyyid Molla Ahmet Efendiden alır. 20–25 yaşlarında Çat'ın Hacı Yusuf Bey köyüne imam olarak gönderilir. Hoca Efendi bu köyde medrese açılmasında öncü olur ve çok sayıda talebe yetişmesine vesile olur. M. Zeki Efendinin üçü kız, sekiz evladı vardır.

Muhammed Zeki Has Hoca Efendinin uyuma hali hariç hiç boş vakti olmaz. Allah (c.c.)'ı çok zikreder, Ümmeti Muhammed'e bol bol dua eder. Kendisini ziyarete gelen misafirlerinin bir müşkülatı olduğunda, misafir onu anlatmadan önce hoca Efendi o şahsın sıkıntısını dolaylı yollardan anlatır, akabinde dua ederler ve duasını alanların mutlaka fayda görmüş oldukları nakledilir. Ziyaretçilerine hep mütebessim olduğu nakledilir.

Kendisi gayet mütevazi ve mütedeyyin bir hayat yaşamaktadır. Dünya nimetlerinden hiçbir şey onu çekmez, onlardan uzak durur. Sünneti Seniyyeye çok düşkündür. Geçmişine çok bağlı, değerlerinin kıymetini bilen bir Allah dostudur. Olduğu yerde kesinlikle televizyon açılmadığı gibi kapalı bir televizyonu bile görmek istemez. Erkeklerin bile başı açık dolaşmasını sevmez, olgun gördüklerine mizah yollu ima eder. Ona göre başı açık, kısa

kollu gömlekle gezmek aklı başında insanların yapacakları iş değildir. Çoğuna da bunu söylemekten çekinmez. Memur olmayanların kravat takmaları da aynı gereksiz nahoş hallerden biridir. Ziyaretine gelen vatandaşlar yanına genellikle başını bir takkeyle örterek girerler. Bilmeyenlere de ikaz ettikleri olur. “Başını şu takkeyle ört istersen.”, der.

Anlatılır ki, bir seferinde yanına bir grup insan ziyaretine gelir. Yanındakiler başını örter ama bir tanesi müftü olduğu için başını örtmez. Kimse de bir şey diyemez. İçeri girerler elini öpüp otururlar. Zeki Efendi garip garip müftü Efendinin açık başına bakmaktadır. Adını sorar, işini sorar. O da, “Müftüyüm Efendim”, der. Sonunda dayanamaz bir soru daha sorar.

“Vah vah vah, sen hastamısan?”, Müftü Efendi.

“Hayır, Hocam şükür bir şeyim yok.”, deyince,

“Ya hasta değilsen sen başını niye örtmüyorsun?” deyiverir.

Dış dünyadan ilişkisini kesmiş gibidir. Onun hayatı ibadet, taat ve dua ile geçer. Çok uzun dualar eder. Her gelen insana mutlaka dua eder, gönlünü hoş tutar.

Yanına gelenlerin yanı sıra yolculuk sırasında da karşılaştığı herkesle mutlaka hal hatır sormakta ve dua etmektedir. Bu hale bindiği atı bile öylesine alışmıştır ki, başka birisinin o ata binmesi çok zordur.

Abdulgafur Efendi bu konuyla ilgili bir anısını şöyle anlatır. Köyde kaldıkları dönemlerde genellikle seyahatleri at üzerinde olmaktadır. “Bir gün yakın bir köye acele gitmem gerekti. Benim

atım başka yere gitmişti. Ben de Zeki Efendinin atıyla gitmeye karar verdim. Köy yakındı, yarım saat ancak sürer sürmezdi. Atı eyerleyip yola çıktım, ama biraz sonra çıktığıma pişman olmaya başladım. Çünkü Zeki Efendinin atı karşıdan atlı olsun, yayan olsun birinin geldiğini görür görmez hemen duruyor ve bekliyordu. Alışmış ya hayvan, duracak, Zeki Efendi adama hal-hatır edecek, sonra uzun uzun dua edecek, ondan sonra at kendiliğinden yürümeye başlıyor. Kaç kişi karşıdan geldiyse, mutlaka duruyor ve dua edilmesini bekliyor. Ben daha karşıdaki yaklaşmadan ne kadar dehlesem de, o bildiğini okuyor, yavaşça duruyor ve dua etmemi bekliyordu. Nihayet yarım saat, bilemedin 40 dakikaya gidilecek yolu yaklaşık üç saatte zor vardım, bir daha da Zeki Efendinin atına asla binmedim."

Bazen onun bu hallerinden bahsedilince Abdulgafur Efendi'nin mizah yollu şöyle söylediği nakledilir. "Zeki Efendi sanki dünyaya biraz geç gelmiş bir zattır. Dünyaya 300 sene erken gelse, daha rahat yaşardı."

Zeki Efendinin bu münzevi, ilim ve irfan ile iç içe geçmiş olan hayatı ona abid, zahid ve ihlaslı bir kişilik kazandırır. Değişik halleri vardır. Zaman zaman kerametleri görünür.

Hoca Efendinin döneminde askerlik dört yıldır ve teskereyi aldıktan 5-6 yıl sonra tekrar askere çağırılır. Zeki Efendi çağırıldığı zaman artık sakalı vardır. Gider birliğine teslim olur. Tabii olarak askerlikde sakal kabul edilmez, kesilmesi lazımdır. Fakat Zeki Efendi askere gelirken ne kadar gönüllü olsa da sakalının kesilmesine de o kadar gönülsüzdür ve hoşuna gitmez, kestirmek istemez. Fakat mecburen berbere gider. Berber sakalını kesmek ister fakat garip bir şey olur; makas, bir türlü kesmez, usturayı alır o da kesmez. Ne kadar uğraşırlarsa uğraşsınlar, bir türlü sakalını

kesemezler. Berber korkar, telaşlanır. Etrafındakiler görenler hep şaşkındır. Durumu komutana iletirler, komutan gelir, tekrar denerler ama bir türlü kesemezler. Komutan durumu anlar ve kendilerine der ki, “Efendi burası asker ocağı, müsaade buyurun da berber sakalınızı kessin.” Böyle gönlünü yumuşakça alınca, Zeki Efendi tamam der, müsaade eder ve biraz önceki o kesmeyen makasla sakalını keserler.

Tabi bu olay duyulur herkes onu tanır tanımayanlar da tanımak için ziyaretine gelir, uzaktan uzağa birbirlerine gösterirler. Zeki Efendi bu durumdan oldukça sıkılsa da yapacak bir şey yoktur.

Birkaç gün sonra, her askere nöbet yazıldığı gibi Muhammed Zeki Has Hoca Efendiye de nöbet yazılır. O nöbet zamanında vakit namazlarından bir vakit isabet eder. Hoca Efendi silahını nöbet yerinde yan tarafa koyar ve namazı eda etmeye başlar. Üç dört dakika sonra nöbetçi subay devriye atar. Bakar ki nöbetçi nöbet yerinde namaz kılıyor. Gelir ve yavaşça Hoca Efendinin silahını almak ister. Fakat bir türlü silahı yerinden kaldıramaz. Bir şaşkınlık yaşar ve hemen döner yazıcıya gider. Falan yerde nöbet tutan asker kim?, der. Adını soyadını alır, komutanının yanına gider. Bu askeri bana ver, der. Komutanı, “Niçin istiyorsun bu askeri.” der? Durumu anlatır, komutan da o subaya sakal hadisesini anlatıverir ve der ki, ben bu askeri sana vermem.

Bir seferinde gene askerde böyle ilginç bir olay yaşanır. Bakırcı Hoca onun asker arkadaşıdır. Askere beraber gitmişlerdir. İlk önce Van’ın Başkale ilçesinde sıhhiye eğitimi alırlar, daha sonra Çaldıran’da dört yıllık askerliğini tamamlar. Zeki Efendi askerde iken bir subayın çocuğu çok hastalanmıştır. Çok uğraşmış

doktorları gezdirmişler ama hasta bir türlü şifa bulamamıştır. Sonunda birisi der ki;

“Bakın komutanım bir asker var, Peygamberimizin soyundan, duası çok keskin, ona okutsanız.”

O da artık çaresiz kalınca okutur ve Allah (c.c) çocuğa şifa verir, iyileşir. Komutan da Zeki Efendiye tutar, biraz para verir. O parayı almak istemez, ama çekindiğinden bir şey de diyemez, kabul eder. Bir kağıt paradır verdiği, eline alır reddedemez. Ama çok rahatsızdır, para elinde dışarı çıkar, ne yapacağını bilmez bir haldedir. Daha önce de hiç yaptığı bir şey değildir. Tam o kararsızlık halinde yürürken birden bir esinti gelir ve elindeki parayı alır götürür. Zeki Efendi rüzgarda sürüklenen paranın ardı sıra bakar ve “Elhamdülillah demek ki nasip değilmiş.” der ve huzurla yoluna devam eder.

Nevzat Bey o zaman yeni bir araba alır. Mercedes araba çok havalı durmaktadır. Erzurum’da o zaman Mercedes araba sayısı çok azdır. Nevzat Bey arabasını da çok sever. Yeni heves, gençlik ve heyecan. O arada Zeki Efendinin Erzurum'a geldiğini duyunca hem zatı ziyaret etmek hem de yeni arabasına dua ettirmek için Zeki Efendinin yanına giderler. Ziyaret eder, elini öpüp az sohbetten sonra Zeki Efendiye yeni arabasına dua ettirmek için ricada bulunur. Dışarı çıkarlar Mercedes kapının önünde ışıl ışıl durmaktadır. Nevzat Bey belki de arabasının güzelliği hakkında iltifatlar beklemektedir.

Zeki Efendi bir arabaya bakar, bir Nevzat Bey’e bakar. Sonra da sorar.

“Bu teneke! senin mi?”

Milyarlık Mercedese teneke deyince Nevzat Bey bir tuhaf olur, bir an ne diyeceğini bilemez ve usulca, “Evet Efendim benim, bir dua buyurun.”, der

Gururlanma noktasına gelen Nevzat Beyin nefsini kırmak adına, hemen ardından ikinci darbeyi indirmek için ikinci sualini sorar.

“-Hele söyle, senin bu tenekeyi bu köyün girişine tek başına bıraksan, kendi başına gelip evi bulabilir mi?”

Nevzat bey biraz da şaşkınlıkla,

“-Hayır Efendim, gelemez.” Deyince

Zeki Efendi gayet içten bir gülümseme ile,

“-E bizim eşeği bıraksan gelir evi bulur.”, deyiverir.

Anlatılır ki, uzun süren rahatsızlıklardan sonra Cumayı Cumartesine bağlayan gece durumu biraz daha ağırlaşır ve yoğun bir şekilde evrad, ezkar ve dualar okumaya başlar. En son karşıya bakar, sanki bir davete icabet etmek ister gibi, hafifçe toparlanır, kalkıp gitmek istermişçesine ve okuyarak tebessümle dünyasını değiştirir. Daha sonra zatın mübarek bedeni sabaha kadar beklerken kulak altlarından ve sakalının altından çok güzel bir koku gelmeye başlar. Abdest azaları belirgin bir şekilde pırıl pırıl parlamaya başlar.

Ertesi gün cenaze namazını kardeşi Abdulgafur Has Hoca Efendi Lalapaşa Camiinde kıldırır. Namazın ardından merkeze bağlı Dutçu köyündeki Seyyidler Aile Mezarlığına defnedilir.

Seyyid Muhammed Said Efendi (1934-2006), Molla Ahmet Efendinin üçüncü oğludur. Çat ilçesinin Babadere köyünde dünyaya gelir. Uzun yıllar eğitimini aldığı babasıyla beraber bu köyde kalan Said Efendi son on yılını Erzurum'da geçirir. Diğer kardeşlerine nazaran en uzun süre Efe Hazretlerinden ayrılmayarak ona hizmet eden oğludur.

Çok mütevazi, bir zat olduğu nakledilir. Abdulgafur Efendi Said Efendiyi sürekli minnetle anarak, "Bizler okumamızın çoğunu Said Efendiye borçluyuz. İlimde bize ortak, maneviyatı çok yüksek, ilmi ledünden büyük payı olan, hal sahibi bir zat idi." buyurmuştur. Bir sohbetinde Said Efendi de şöyle demiştir. “Kardeşlerim ilim tahsil edip, ilimle buldular ben ise daha çok hizmet ettim."

Yakın çevresi ve komşu köy halkı tarafından sevilen bir şahsiyettir. O da diğer kardeşleri gibi ehl-i hal olup insanların gönül ve sevgilerini kazanmıştır. Muhammed Said Efendinin iki oğlu vardır. Cenaze namazını küçük kardeşleri Muhammed Baba kıldırmıştır. Kabri bugün Tuzcu Köyündeki aile mezarlığında bulunmaktadır.

Halk arasında Abdulgafur Efe olarak da bilinen **Abdulgafur Has Hoca Efendi** (1939-2007) Erzurum'un Çat ilçesi Babaderesi köyünde dünyaya gelir. Eğitimini babası Babadereli Ahmet Efendi'den alır. Abdulgafur Has Hoca Efendi'nin dedesi Resul Efendi de zamanın önemli alimleri arasındadır. Abdulgafur Efe'nin ailesi Bağdat'tan Bingöl'e bağlı Sevkar köyüne, oradan da Babaderesi köyüne gelmişlerdir. Abdulgafur Efe Hazretleri, Ahmet Efendinin yedi oğlundan dördüncüsüdür. Hadis, tefsir, fıkıh gibi on iki ilmin hepsini babasından almıştır.

Abdulgafur Efe 18 yaşında Çat ilçesine bağlı Taşağıl köyünde imam olarak göreve başlar, yirmi yıl burada imamlık göreviyle beraber birçok talebe yetiştirir[167]. Daha sonra Erzurum'a bağlı merkez Tufanç köyünde görevine devam eder. Has Hoca Efendi Erzurum ve civarında birçok caminin inşasına da öncülük etmiştir. Bunlardan biri de Erzurum'un Karayolları Mahallesindeki Babadereli Ahmet Efendi Camiidir.1994 yılında Erzurum merkeze yerleşerek Babadereli Ahmet Efendi Vakfı'nın da kurulmasına vesile olur. Vefatıyla Lalapaşa Camiinde kılınan cenaze namazının ardından Dutçu köyünde toprağa verilir.

Said Efendinin büyük mahdumu **Molla Abdullah Has HocaEfendi** (1961-2011), gençlik yıllarını Babadere köyünde geçirmiş, amcası Abdulgafur Efendi, Seyyid Muhammed Efendi, Seyyid Hıdır Hoca, Tillo'da Molla Burhan Hoca, Ağrı'da, Mardin'deki büyük müderrislerden ders almış ilim icazetli bir alim idi. Hayatı boyunca kendini ilme adamış, günün her saatinde okumaktan vazgeçmemiştir. Cenaze namazı Lalapaşa Camisinde Seyyid Muhammed Has Hoca Efendi tarafından kıldırılarak Tuzcu'daki Seyyidler Aile Kabristanına defnedilir.

---

[167] Aşağı Çat, Yukarı Çat ve Taşağıl köyleri idari bakımdan Erzurum iline bağlı Çat ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadırlar. Bu köyler, Tuzla Çayını oluşturan Pisyan ve Lezgi derelerinin kenarında, vadi tabanında kurulmuşlardı. Ancak bu derelerin birleştiği noktaya yakın bir yerde Erzurum –Bingöl karayolunun kenarında Erzurum şehrinin içme suyu ihtiyacının karşılanması için Palandöken Barajı inşa edilmesiyle (1994-2001) yukarıda belirtilen köy yerleşmeleri sular altında kalmıştır. Sular altında kalan bu köyler için barajın kenarında yeni yerleşim yerleri kurulmuş ve köy sakinleri buraya taşınmıştır. Böylece eski köy evlerinin yerini betonarme modern köy meskenleri almıştır.

Öksürük Baba türbesi Çifte Kardeşler Caddesinde, Çifte Kardeşler türbesinin 150 m. kadar Karskapı tarafında, cadde aşırı karşısında bulunmaktadır[168]. Caddenin geçirilmesi ile civardaki mezarlık kaldırılmış, bırakılan üç mezar ise yol seviyesinden yukarıda kalmışlardır. Anlatıldığına göre, bir binbaşı tarafından duvarları yaptırılan mezarlar demir parmaklıklar içerisine alınır. Üç mezardan ikisi büyük, birisi küçüktür. İki büyük mezarın yan taşları yekpare olup, bunların yüzlerinde «ayet el kürsi» yazılıdır. Ortadaki, kıbleye taraf olan mezarın yanındaki ikinci mezar ise bir kadına ait olup baş taşının iç yüzünde şunlar okunmaktadır.

“Elhakim-i mağfur verhem lisakineti
Hazel kabri el merhume.”

Mezar taşlarının çevreleri kornişlidir. Bu kornişlerin XIII. yüzyıl Selçuk sitili benzeri oldukları ileri sürülür. Çoklukla halk dilinde ‘gök öksürük’ denilen boğmacaya yakalanmış olanlar ki, bunların ekserisi çocuktur, ziyarete getirilmekte ve ayrıca inatçı öksürüğü bulunan büyükler tarafından da ziyaret edilmektedir. Gelenler bizzat, getirilen çocuklar ise onları getirenler tarafından adlarına dua okunarak üç defa mezar çevresini dolaşmakta ve dolaştırılmaktadır.

Abbasiler döneminde Erzurum’a gelip yerleşmiş olan **Hasan Basri** isimli zat ile Basra’da medfun bulunan Hasan Basri

168 Yusuf Ziya Sümbüllü. Halk Kültürüne Katkıları İle Zeki Başar’ın Ardından

Hazretleri farklı kişilerdir[169]. Kubbeli türbesi zamanla harap olup ortadan kalkmış, vefat tarihini belirten şahidesi kaybolmuştur. Günümüzde bir Mahalle Hasan Basri ismini taşımaktadır.

Narmanlı Mahallesinde bulunan **Ali Baba** Türbesi XV. Yüzyılda yapılmıştır. Günümüze harap bir halde gelen türbenin mimari üslubu ve planı kesinlik kazanamamıştır. Temel kalıntılarına göre, sekizgen planlı ve kesme taştan olduğu anlaşılmaktadır.

Veli Efendi veya Veli Baba (Kerpiççi Veli Baba) Erzurumlu Kadiri Şeyhidir. 18. Yüzyıl sonu ile 19. Yüzyıl başlarında hayat sürmüştür. Evi ve dergahının bu günkü Bosna-Hersek Caddesinde Dört Güllü Çeşme[170] karşısında Kitapçılara ait arsanın yerinde olduğu anlatılır. Vefat ettiğinde Havuzbaşında, bu günkü Üniversite Rektörlük evinin bulunduğu yere defin edilir. Bilahare şehir düzenlemesi sırasında kabri oradan alınarak yakınları ve devlet nezaretinde başka bir yere nakil edilir. Aile mensuplarının Erzurum'dan Antalya'ya göç etmiş ve gidişlerinde Veli Efendiye ait dergahtaki eşyalarını da birlikte götürmüş olduğu nakledilir.

Halk arasında Veli Efendi ile ilgili anlatılan bir menkıbe şöyledir. Erzurum'da kuraklık olur. Halk yağmur duasına birkaç kez çıkar. Bir defasında Müftü Efendiyi de alıp götürmek istediklerinde, müftü Veli Efendiyi de almalarını söyler. Yanına gelenlere tembihinde, bu zatı muhterem kerpiç dökerek satıp tekkesinin ihtiyaçlarını görüyor. Zarar görmemesi için döktüğü kerpiçlerin karşılığının tekkeye ödenmesini ister. İstek yerine getirilerek yağmur duasına Veli Efendi de alınır. Dua sonrasında, şehir ve çevresinin gani bir şekilde yağmurla ihya olduğu, anlatılır.

---

[169] Tarihçe-i Erzurum. Sh.93

[170] Saraybosna Caddesi üzerinde yer alan, fakat günümüzde kullanılmayan Dört-güllü Çeşme'nin yine akıtılması düşünülmektedir.

Kırklar Türbesi, iç kalede Tepsi minare ya da yeni ismiyle Saat Kulesinin doğusunda kare şeklinde duvarlarla çevrilerek muhafaza altına alınmıştır. Üstü açıktır. İçerisinde üç mezar vardır. Kitabeleri mevcut olmadığından burada yatanların kimler olduğu belli değildir. Eskiden üzeri örtülü iç içe iki gözlü bir yapıdan ibaretmiş, yıkılarak kaldırılmış ve bu hale getirilmiş olduğu, nakledilir.

Burada bulunan zatların, Erzurum'un müdafaasında düşmanla çarpışarak şehit düşen askerler olduğu rivayet edilir.

Bir başka rivayete göre ise, Erzurum'un fethi için yapılan muharebede, Kalenin fethi zorlaşır. İstişare sonucu kırk eren görev alır. Bunlara esir süsü verilerek, esir alınmışlar gibi kaleye yaklaşıp, kale kapılarını açtırmak ve bunların öncülüğünde kuvvetlerin kaleye girişini sağlamaktır. Kırklar kale kapısına yaklaşınca, durum düşman tarafından sezilir. İşte bu çarpışmalarda şehit olan kırklar burada yatmaktadır.

Pabuçlu Kadı, Erzurum'un eski ziyaret yerlerindendir. Halk arasında pabuçla gezdiğinden dolayı Pabuçlu Kadı diye anılırmış. Kabri Foto Modanın olduğu yerde idi. Bilahare Ulu caminin cadde üzeri batı köşesine, nakil edilir. Mezarın kitabesi yoktur. Anlatıldığına göre, Pabuçlu Kadı Erzurum'a kadı olarak tayinle gelir. Bakımsız bir hali vardır, karşılama merasiminde gerekli protokol tam uygulanmaz. Bu sebeple halk pek itibar etmez, gösterilen ilginin az olduğu söylenir. Ziyaretine gelen ahali dalga geçme babında sorular sorar. O da sorulan her soruya cevap verir. Halkın bir ziyaretinde, Kadı Efendiye, "Karasu nehrinin çekilmesinden sonra ovadaki sazlıkları kurbağalar istila etti, kurbağa sesleri gece ve gündüz bizleri rahatsız ediyor. Geceleri uyuyamıyoruz. Bize bir çare bulun", derler. Kadı pabucunu ayağından çıkarıp uzatarak, "bunu götürüp o mevkie atın. Sizi

kadıya şikayet ettik. O pabucunu gönderdi, çevreyi rahatsız etmesinler diye emir etti deyiniz.”, der. Kadının talimatı yerine getirilir. Yöredeki kurbağa sesleri kesilir. Buna şahit olan çevre halkı, Kadı Efendinin keramet ehli olduğuna inanır, ve böylece hürmet eder, itibar gösterirler.

Külhani Baba türbesi, Şeyhler Mahallesinde, Şeyhler Hamamının bitişiğindedir. Türbeye hamamın içerisine girişte sola açılan bir kapıdan girilir. Cadde üzerine açılan küçük bir penceresi vardır. Türbede sandukalı bir mezar bulunur, kitabesi yoktur. Burada yatanın Külhani Baba olduğu söylenir. Külhani Baba devrinin büyük sofilerindendir ve hamamın külhanında ikamet ettiğinden bu ad ile anılır. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde 17. Yüzyıl Erzurum’undan bahsederken, marifet sahibi esnafları belirtir, daha sonra ”Sefer, Siyami ve Külhani Ahmed Dede cezbe ehli Erzurumlu meşhurlardı” der.

Külhani Ahmet Dedenin bir gecede iki yüz rekat namaz kıldığı, kazandığı günlük yevmiyesinin kendi ihtiyacı kadarını harcayıp kalan kısmını talebelere ve ihtiyaç sahiplerine dağıttığı, söylenir.

Başka bir rivayete göre, Külhani Baba Şeyhler Hamamının külhancısıdır. Bir tek mum ile haznenin suyunu kaynatır. Ağası bir gün kendi kendine düşünür. “Bu adam benden yakacak istemez, ama bu hamamın suyunu neyle ısıtır?” Külhani Babayı sorgular. Külhani Baba, “Ağa ne sen sor, ne de ben söyleyeyim”, der. Ağa Külhani Babayı gizlice takip eder, bir de ne görsün!.. Ateş olarak bir mum yakmış, kendisi de post üzerinde namazını kılıyor… Ağa, Külhani Babanın sırrına vakıf olunca Külhani Baba dünyasını değiştirir.

Bayram Hoca Ocağı şehir merkezinde Topçuoğlu Mahallesinde Bezölçen Sokak’ta bulunan Bayram Hoca Ocağı, baş

ağrısı çekenlerin, çocuk düşürenlerin, yel hastalığı geçirenleri ve benzeri rahatsızlıkları olanların uğradığı bir ziyaret yeri olup ocağı yönetenler Bayram Hocanın soyundan gelen kadınlardır[171].

Pir Ali Baba'nın mezarı merkeze bağlı Tepe köy ile (Düzcü) Tuzcu köyleri arasında Erzurum ovasına nazır kendi adını taşıyan Pir Ali Baba tepesi üzerinde bulunmaktadır Moloz taşlarla yapılmış, baş ve ayak tarafında iri taşlar olan büyükçe bir mezardır. Kitabesi yoktur.

Pir Ali Baba'nın 1533 tarihli bir vakfiyesi vardır. Bu vakfiye Tuzcu köyünün hudutlarını ve Erzurum'un bazı semtlerini göstermek itibariyle ayrıca tarihi kıymete sahiptir. Pir Ali Baba sofiyyundan bir zat olup asrının mümtaz adamıdır. Vakfiyesinde şahit gösterdiği zatlar da kendisi gibi büyük insanlardır. Vakfiyede Molla Veli diye geçen Pir Ali Baba'nın, Yavuz Sultan Selim'in Erzurum'u aldığı zaman Tuzcu köyünde mutasarrıf olduğu Erzurum ayanının şehadeti ile de sabit olur. Ölümünden önce meşayih ve ulemadan olan evlat ve halifelerine köyü vakıf eder.

Pir Ali Baba, "Eğer her yıl bin bir hatim okursanız Allahu teala bu memleketi hususiyetle depremden korur.", diyerek sahibi bulunduğu sekiz köyden dördünün gelirini tamamen evlatları nezaretinde, Erzurum'da yılda bir defa okunmasını ihdas ettiği bin bir hatimlere vakf eder. Bu gelenek o günden, I. Dünya Savaşına kadar devam eder. Bu arada kesintiye uğradıktan sonra Müftü Solakzadenin gayretleriyle yeniden başlatılır. 2009'da okunan on iki bin hatmin duası yapılır.

---

[171] Sezen Lütfi. Erzurum Şehir Folkloru Cilt I. Doktora Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 1993

Tuzcu köyü mezarlığında **Yunus Emre**’nin mezarı bulunmaktadır. Tarihçe-i Erzurum’da kabrin İbrahim Hakkı Hazretlerinin keşfi ile bulunmuş olduğu kaydedilir[172]. Yunus Emre ile, mürşidi Taptuk Emre’nin orijinal mezar taşlarının burada bulunduğu ileri sürülür. Her ikisinde de 797 [1394] tarihi göze çarpar.

1900'den önce köyde Yunus'a bağlı bir çok dervişin bulunduğu, bahar bayramlarında hem Taptıh Baba'nın hem Yunus Emre’nin ilahilerini söyledikleri, en ziyade Veysel Karani ile "Şol Cennetin ırmakları'nı makamla, terennüm ettikleri anlatılır[173].

Tarihçe-i Erzurum’da **Sadreddin Konevi** isimli zatın Derviş Ağa Mahallesinde bulunan kabrinde medfun bulunduğu kaydedilir[174] . Kitabesinde Emir el kebir Sadreddin ibn Bedreddin Keykavus el Konevi yazılıdır. Konya dergahının müdavimlerinden olan Sadreddin-i Konevi'nin Erzurum'da irşad vazifesi ifa ettiği, Erzurum'da öldüğü, şehrin merkezinde· kabri üstüne bir künbet inşa edildiği nakledilir.

Ebu’l Leys Hazretleri’nin ziyaretgahı eskiden bugünkü Tebrizkapı Polis Karakolunun yerinde idi. Eski Tophane Oteli bahçesi yanında Ebu Güneş Hazretlerinin kabri de mevcuttu. Bu zatın halk arasında, “devrinin İslam büyüklerinden biri olduğu”, ifade edilir. Kabri şerifi 1958 yılında şehir içi düzenlemesinden dolayı Asri Mezarlığa nakil edilir.

---

[172] Tarihçe-i Erzurum. Sh. 90

[173] Hamit Bilen Burmaoğlu. Yunus Emre’nin Erzurum’daki Makamı

[174] Tarihçe-i Erzurum Sh. 92. Ayrıca, Erzurum’da Derviş Ağa ismiyle irtibatlı olarak günümüze ulaşmayan bir han, bir zaviye, bir mezarlıktan söz edilmektedir.

Ebu Güneş Hazretleri'nin kabri eskiden Lala Paşa Camii meydanlığındaymış. Şehir planlamasından dolayı çıkarılıp Ebu-Leys hazretlerinin yanına nakil edilir ve aynı gerekçe ile de her iki kabir 1958 yılında Asri Mezarlığa kaldırılır.

Çoban Dede adıyla anılan ziyaretgah yeri *Ovacık* bucağının merkezi sayılan Üçkilise köyü sınırları içerisinde Sekizveren Tepesi üstündedir[175]. Moloz taşlarla yapılmış olan bu kabri yöre insanı manevi bir değer atfederek ziyaret eder.

Ebu Zülal ziyareti merkez ilçeye bağlı Konaklı (Kevgüri) köyünde bulunmakta olup, çevre halkı ziyaret yerinde ermiş kişilerin yattığını söylerler[176]. Yaz aylarında akıl hastaları, çocuk sahibi olmak isteyenler ve çeşitli dilekleri olanlar tarafından ziyaret edildiği nakledilir.

Şehir merkezinde Kösemehmet Mahallesi (Köyü) sınırları içinde Kargapazarı dağlarının Palandöken dağlarına doğru uzandığı yerde, dağın batı yamacındaki köylülerin 'Terek Kayalıklar' adını verdiği alana suyolunu takiple çıkıldığında, vaktiyle kayalıkların sol yanında moloz taşlarla yapılmış bir mezar mevcut iken bu gün yerle bir edilmiş, izi bile kalmamış bir vaziyettedir. Günümüzde makam durumundadır. Buradaki yatırın **Çoban Dede** adında ermişlerden bir zata ait olduğu rivayet edilir.

Anlatılanlara göre, önceki zamanlarda çevrenin çobanlarından biri kurak geçen bir yaz gününde sürüsüne su bulamamış. Susuzluktan hayvanları meleşmeye başlayınca,

---

[175] Günümüzde Üçköşe diye anılan Üçkilise'nin ismi, anlatıldığına göre, çevrede bulunan üç kiliseden gelirmiş. Eski köy 1996'da tamamlanan Kuzgun Barajı suları altında kalmıştır.

[176] Lütfi Sezen. Erzurum Şehir Folkloru Cilt I. Doktora Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 1993

dayanamayıp Allah'a su vermesi için, "Yarab şu hayvanlarım susuzluktan kırılmasın, bir su ver. Onları suvarayım, ardından beni taş kes.", diye yalvarmış. Bir yüce duyguya kavuşarak ya Allah, ya Bismillah diyerek değneğini yere vurmuş. Vurduğu yerden işte bu su kaynamaya başlamış. Sürü suyunu içtikten sonra, çoban koyunları ile birlikte taş kesilmiş. Bu gün ziyaret edilen yerde bu çoban ve sürüsünün taşlaşmasından buradaki kayalıklar ortaya çıkmış. Değneğinin yere batırılışında, değneğinden kök salan buradaki ağaçlar türemiş, diye halk arasında hikaye edilmektedir.

Buradaki su ve ağaçlar yörede kutsal kabul edilerek, hasta olup da şifa bulmak isteyenler, bir dileği olanlar buraya gelip kurban kesmekte, namaz ve niyazlarda bulunmaktadırlar.

Dumlu Baba Erzurum'un kuzeyinde şehir merkezine 35 km. mesafede bulunan *Güngörmez* köyüne altı km. uzaklıktaki Karga Pazarı Dağlarının bir parçası olan ve soğuk su kaynağıyla meşhur, deniz seviyesinden 2600-3000 m. yükseklikteki Dumlu Dağının zirvesinde yatmaktadır. Burası halk nazarında kutsal bir yer olarak bilinip ziyaret edilmektedir. Fırat nehrinin kaynağı olarak dikkate alınmakta ve ayrıca yabancılar tarafından da görmeye gelinmektedir. Burada duvarlar içerisine alınmış bir mezarlık vardır. Dumlu Babanın mezarı da bunların arasındadır. Güngörmez köylüleri dört mezar göstererek, bunlardan biri Dumlu Babadır demektedir.

Anlatıldığına göre, miladın dokuzuncu asrında Maverünnehir'den Dumlu adında gelen bir Türk evliyası bu kaynak yakınında yerleşir. Buradaki suyun çıktığı yer 25 m. murabbaında bir havuzdur. Su belli olmayacak şekilde durgun bir surette sızar. Ayrıca, bir insan içinden bir avuç kum çıkarıncaya

kadar eli buz kesilircesine soğuktur. Denilir ki, bu yüzden bu kaynakta hiç hayvan bulunmaz.

Evliya Çelebi şunları anlatır. "Dokuz saatte Dumlu Sultan menziline vardık. Ashab-ı Güzinden ulu bir sultan olup kubbesinde medfundur. Asitanesi azim ziyaretgahtır. Yalçın bir guhu bulendi vardır. Fırat nehrinin menbaı olan garı azim bu dağdadır. Bu Dumlu Sultan kayasından çıkan baş menbaı abı hayattan nişan verir bir kevser-i cennettir. Dumlu Sultan Hazreti Risaletten sonra bu nehre "Cenabı İzzetin nazarı taalluk etmiştir", diyerek burada Kayserden aldığı bir yerde ikamet eylemiştir. Nice müddet bu abı zülalden camı safanuş etmişse de nihayet destine camı zehri abı ecel sunulmuştur. Karyesi iki yüz haneli mümini muvahit köydür."

Anlatılır ki, Dumlu Baba, bu kaynağın yanına geldiği zaman suyun yerden çıkmadığını görerek elindeki tası yerden yukarı kaldırarak su ile dolduğunu görmüş. Bu suyun Cennetten geldiğine ve suyun yanında veya içinde Yasini Şerif okuyup yedi kez dolaşanların Allahın izni ile hastalıklardan kurtulacaklarına inanılır. Köylü, hayvanları şap hastalığına tutulduğunda bu suya soktuklarını, ifade eder. Anlatılır ki, koyunlar kuzularıyla karşılaştıklarında nasıl bir meleşme oluyor ise, bu suyun üzerinden geçen koyun sürüsü de aynı vaziyette çığlıkla meleşirler. Bu durum sığırlarda da yaşanır. Dumlu Baba kaynak suyu, günümüzde Ramazan'da iftar için su almaya gelen ziyaretçilerin akınına uğrar.

Güngörmez köyünün girişte mezarlık ve yan tarafındaki yonca tarlalarının eski Dumlu köyünün yeri olduğu kabul edilir.

Yörede koyun heykelleri mevcut olup bu heykellerden bir tanesi de köyün okul bahçesine getirilmiştir[177].

Ahi Duman'ın zaviyesinin, Güngörmez köyüne girişte mezarlık ve yonca tarlalarının bulunduğu alan olduğu ileri sürülür. Ahi Duman isminin zamanla Dumlu Baba olarak değişime uğrayarak günümüze gelmiş olduğu kabul edilir.

Hacı Ömer Faruk Bey (1881-1953) şehre 15 kilometre mesafede eski ismi Tivnik olan *Altınbulak* köyünde dünyaya gelir[178]. Emiroğulları sülalesine mensuptur. İlmiyeden olduğu halde, beyzade olması itibariyle, memleketinde "Bey" diye bilinen Hacı Ömer Faruk Bey, sadece doğup büyüdüğü Tivnik köyünün değil, bütün bir Erzurum'un kendisi ile öğündüğü ve pek çok sevdiği biridir. Hadiste, kelamda, fıkıhta, tarih, siyer ve kavaidde oldukça bilgili olduğu kabul edilir. Anlatılır ki, memleketinin mahalli tarihini, folklorunu ilmiye içinde onun kadar iyi bilen ve anlatan azdır. Şehrinin ve köyün kabristanı ve buradaki meşahir kitabeleri, adeta evinin odası gibi idi. Memleket büyüklerini, tarihe mal olmuş şahsiyetleri, kapı komşusundan bahseder gibi birer birer sayar dökerdi.

Sorulan ilmi meseleyi doyuruncaya kadar cevaplandırmazsa içi rahat etmezdi. Bunların hal tercümeleri ve hususi vesikalara dair

---

[177] Muhtelif yörelerde karşılaşılan koç koyun heykellerinin belirli bir aşirete, boya veya devlete ait olmayıp Türk tarihi ve kültür esas alınarak açıklamasının doğru olduğu ileri sürülür.

[178] Tivnik Köyü'ndeki iki ayrı namazgahla bir bütünlük arzeden köprünün XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlılar tarafından yaptınldığı ortaya çıkmaktadır. Katip Çelebi'nin Erzurum'da bulunduğu 1635 M. tarihinde Erzurum'a gelen ve şehrin dışında iki yana diziImiş askerler tarafından karşılanan IV. Murad'ın bu köprüden geçerek şehre girdiğini belirten ifadeler, günümüzde halk arasında da yaşatılmaktadır.

verdiği malumat çok defa kitap olacak zenginlikteydi. Bildikleri toplanabilseydi şehrin tarihi için bulunmaz bir vesika olurdu. Bunlar arasında kendi hocası bulunan Feyziyye müderrisi Şavşatlı Hacı Süleyman Efendi (v.1914)'den dört tertibde icazetname alan belli başlı ulemayı – onun tasnifine benzer şekilde – mesleki kıymet ve hüviyetleri ile sıralayacak dolayısıyla tarihe tanıtacak bir kimseye rastlanmazdı.

Tabiatıyle medreseden yetişmiş, medresede büyümüş "kuvvetli bir Hoca" olduğu halde dinin ve akidenin ince tarafı olan tasavvufu da irfanla anlayışı ile hazmedebilmişti.

İlk tahsilini köyünde yapar, sarf ve nahiv (gramer), mantık, meani ve "Fenari" ye kadar ders görür. 1899'da Erzurum'a gelir şehrin birinci sınıf tarihi medreselerinden Feyziyye'ye girer. Burada 15 sene okur ve 1913 de son tertipten icazetname alır. Tahsil esnasında talebe müzakereciliği yapmak suretiyle de hocası yanında "yardımcı" olarak vazife görür. Ayrıca Erzurum Muallim Mektebine devam edip, 1906 da "Aliyulala" derecede mezun olur. Bu yıl, aynı zamanda Erzurum'da Halk İsyanının olduğu ve Molla Said'in [Said-i Nursi] onun medresesinde kısa bir süre misafir olduğu yıldır.

Erzurum'un geri alınışından sonra, kısa bir müddet, Belediye ve Vilayet işlerinde bulunur. İlk resmi ve ilmi vazifesi Erzurum Mektebi Sultanisi (Lise) ulum-i diniyye (Din dersleri) ve Farisi muallimliğine tayin edilir. Sonra Dar-ul muallimin (Muallim Mektebi) yine Din dersleri hocalığına getirilir. İlave olarak Kelam ve ruhiyyat dersleri de üzerindedir.

Daha sonra Erzurum Kız Orta Mektebi'nin din dersleri ile beraber tarih, coğrafya ve İslam Tarihi okutur. Aynı zamanda halka ve cemaate hitab edebilmek için Ulu Cami başta olmak üzere Emir

Şeyh, Gürcü Mehmed Paşa, Ayaz paşa, Bakırcı, Narmanlı gibi camilerde va'za çıkar. Yirmi beş sene nasihat eder.

1928 yılında bu hizmetleri bırakıp köyüne çekilir. Bununla beraber 1938 Ramazanından hastalığına kadar Erzurum Merkez vaizi olarak köyde ve şehirde vaaz vermeye devam eder. Ayrıca isteyenlere Arapça, Farsça okutur, içtimai ve İslami bilgiler verir.

Nakledilir ki, Faruk Beyin sofrasında garibden, misafirden veya talebesinden biri bulunmazsa gönlü rahat etmezdi. Ruhunun asaleti, onu yaşadığı toprağın üzerinde gönüllü olarak "fukara babası" yapmıştı. "İlim" "kerem" ve "Hilm" Faruk Beyin "Üçüzleri" olarak, ölünceye kadar birbirlerinden ayrılmaz.

İstirdaddan sonra, Erzurum'da teşekkül eden "Türk ve İslam eserlerin tedrik Hey'eti'nde" vazife alır. Buradaki çalışmaları esnasında "Erzurum'da Asari Atika tedkikleri" ismi ile kıymetli bir eser vücuda getirir ise de, bastırılamaz.

Vefatı, akciğer kanserinden olmuştur. Kabri Tivnik köyündedir. Erzurum şehir merkezinde Abdurrahman Gazi Mahallesinde ismini yaşatan bir cami bulunmaktadır.

Şeyh-i Zurvans (Toparlak Baba Hazretleri) zaviye şeyhi olup Rufa-i tarikatına mensuptur. Merkeze bağlı 12 km. mesafede Nenehatun köyünün güney tarafında bulunan *Toparlak* köyü tarihi bir geçit noktasındadır. Şeyh-i Zurvans (Toparlak Baba) 1570 tarihinde Horasan ve Maveraünnehir taraflarından çıkarak kabrinin bulunduğu yere gelir ve yerleşir. Hem gaza hem de irşat işleri ile uğraşır.

Anlatılır ki, Sultan Dördüncü Murat 1635'de Revan seferine gidişi esnasında Şeyh-i Zurvans ile görüşür. Şeyhin hizmetlerini

yakinen görür. Şeyh kısa boylu olup dolguncadır. Padişah şeyhe, “senin adının söylenmesi biraz zor, gel senin adın Toparlak olsun herkesçe kolay ifade edilsin”, der ve bundan sonra şeyh Zurvans’ın adı Toparlak Baba olarak anılır. Bulunduğu köy de aynı adı alır. Padişahın Revan seferi dönüşü şeyh Osmanlı ordusuna oğlu şeyh Mustafa’yı da katarak gönderir.

Türbenin yan tarafında misafir ağırlama salonu, diğer tarafta şömine biçiminde ocak, yanında bir banyo bulunmaktadır.

Türbe Kitabesi

Nam-ı pak evvela Zurvans idi
Padişahlar Toparlak dedi ana
Şeyh kamil arif-i billah idi
Sıdk ile el kaldırıp eyle dua
Kudretinden Hak anı kılmış hekim
Her gelenler derdine buldu deva
Okuyup bir Fatiha ihlas ile
Bahşeden izzet bula her dü-sera
Lütfuna mazhar kıla bari Hüda
Af edip Mevla Ketencizade’yi
Tarihi Tamiri 1204 (1789)

Kitabeden görevlerinin yanında şeyhin hekimliğinin de olduğu anlaşılmaktadır. Tedavi işlerinin günümüzde de devam ettiği nakledilmektedir. 1715 tarihli bir belge tekke ve zaviyeye dair bir izin belgesidir.

“Erzurum Pasin sancağında Zurvans diyer ismi ile Toparlak köyünde bulunan darüşşifa (şifahane) ve Bimarhane (akıl hastanesi) tekke ve zaviye hizmetlerinin devamı için bir cebelü karşılığında tımar isteği ve Erzurum mutakasının izni tarih H. 1147, miladi 1715”

Diğer bir belgede Zurvans Baba'nın 1642'de vefat etmiş olduğu görülür. Torununun ifadesine göre, şeyh Efendi 110 yaşın üzerinde yaşamış olup nesli hizmetini devam ettirmektedir.

Köyün üst tarafında şeyhin çıkarmış olduğu buz gibi leziz su kaynağı ve yan tarafında İbadethane-Ziyaret tepesi mevcuttur. Gaza ehli olduklarından tedbiri elden bırakmamış olacak ki ibadethane-ziyaret tepesi denilen yeri, "Toparlak Babanın halktan uzak kalmak için çıkıp ibadet ettiği zaman zaman itikafa girdiği, yaz aylarında talebelerine ders verdiği bir yerdir. Onun için çevresi Toparlak baba ve müritleri tarafından taşlarla çevrilmiştir. Aynı zamanda mihrap düzenlemesi yapılmış ve namazgah olarak da kullanılmıştır. Bu tarihi ibadethane toparlak geçidi üzerinde olduğu için harplerde mevzi olarak da kullanılmıştır" Gürcü, Ermeni, Safevi hareketlerinde gafil avlanmamak için tedbir noktasıdır. Tarihi süreç içinde bu aileden şeyh İbrahim el Toparlak ve şeyh Ali Efendi Ermeniler tarafından şehit edilmiştir.

Tedavi uygulamalarının nasıl olduğunu Toparlak Babanın torunlarından Nuri Bey şöyle anlatır. "Genelde ruhsal bunalımlar ve baş ağrıları olanlar gelir. Bunları abdest aldırır dergahımıza götürürüz. Ocak karşısında diz çöküp otururlar. Bizim su kaynağından getirmiş olduğumuz dokuz adet taş bu ocak da akkor oluncaya kadar ısıtılır. Bir kaba su konularak hastanın baş üzeri tutulur. Ocaktaki taşlardan alınarak her biri için şifa ayeti ve duası okunur. Kova içine bırakılır. Üçtaş bu şekilde atıldıktan sonra kova hastanın sağ omzunda tutularak üç adet taş da bu şekilde okunup bırakılır. Sonunda kova hastanın önüne bırakılır üçtaşta aynı şekilde okunup bırakıldıktan sonra ocağın bitişiğindeki banyoya hasta gönderilerek yıkanması sağlanır. Çıkışta türbede iki rekat Allah rızası için namaz kılar duasını yapar. Tedavi böylece tamamlanır. Allahın izniyle şifa bulanlarımız çoğunluktadır".

Umudum Baba Erzurum'un kuzeyinde ovada şehire 16 km mesafede, Yakutiye ilçesine bağlı Umudum Mahallesi (köyü) camii içerisinde yatmaktadır. 1562 tarihli cami basit olup toprak bir yapıdır. Burasının eskiden Umudum Babanın tekkesi olduğu nakledilir. Sağ taraf boyunca on bir adet kabir mevcuttur. Minberin sağ yanındaki birinci mezarın Umudum Baba'ya, yanındakinin oğlu Halil Halveti'ye, üçüncü mezarın hanımına, diğer yedi mezarın mürit ve aile fertlerine, on birinci mezarın da Bağdatlı Hasan Baba adında bir zata ait olduğu anlatılır.

Hasan Baba, atlı olarak Bağdat'dan Umuduma misafir gelir. Namaz kılmak istediğini köylüye söyleyerek camiye girer. Köy sakinleri misafiri ağırlamak için beklemeye dururlar. Gecikmesi üzerine köylü camiye girdiğinde, misafirin ruhunu teslim etmiş olduğunu görürler. Köyün ileri gelenleri bir araya gelerek durumu değerlendirir. Misafirin atının üzerindeki heybesini açtıklarında, heybe içerisinde özel hazırlanmış kefeni, kendi el yazması vasiyetnamesiyle karşılaşırlar. Umudum Babanın müridi olduğunu, Bağdat'dan buraya gelerek Babanın yanında defin edilmesini istediği yazılıdır. Köylü bu vasiyeti yerine getirir ve şimdiki medfun olduğu yere defin ederler.

Menkıbeye göre, Erzurum'da yedi yıl kış ve kıtlığın olduğu, kimselerin kalmadığı bir dönemde Sultan IV. Murat Han (1612-1640) doğu seferine geldiğinde bu yöredeki ıssızlığı görür ve koskoca ovada sadece iki ince soba dumanının çıktığını öğrenir. Oralarda yaşayanların olduğu kanaatiyle yola koyulup yanlarına varır. Biri Karaz köyünde zengin bir keşiş, diğeri de acaba kim ola düşüncesiyle, "umudum bir Müslüman'ın olması" diye mırıldanır. Vezirleri, Paşaları Padişaha orada alim bir dervişin var olduğunu haber aldık, der. Duman çıkan yere vardıklarında piri fani bir dervişle karşılaşırlar. Misafir olurlar. Umudum Baba misafirlerine

buyur ettikten sonra, Allah ne vermişse yiyelim der. Padişah da “elbette baba diye karşılık verir. “Bu kış kıyamette taze salatalık ikram edecek değilsin ya”. İçinden geçen, “bu kişi ermiş ise kış günü bize taze salatalık ikram eder” olur. Bir süre sonra derviş yanlarına gelerek bostandan yeni koparılmış salatalıkları ikram eder. Padişah saygı ve muhabbetle davranarak, umudum yerini buldu, bundan sonra sizin adınız Umudum Baba olsun, der. O günden bu güne kadar yöre ve şahıs bu isimle anılmakta ve Umudum Baba’nın Arap ellerine kadar ününün yayılmış olduğu anlatılmaktadır.

Umudum Babanın oğlu Halil Halveti’den dolayı buranın bir Halveti zaviyesi (tekkesi) olduğu anlaşılmaktadır.

Arap Baba türbesi, Erzincankapı semtinde bugünkü Dumlu İş Merkezi ve sinemanın yerinde bulunmaktaydı. 1960`lı yıllara kadar burada Saray Sineması ve altında dükkanlar bulunuyordu.

Dabak Baba türbesi, Cumhuriyet Caddesinde Kızılay İş Merkezi`nin yerinde eskiden Karakullukçu Hamamı yakınında bulunmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı`ndan önce Erzurum`daki Hristiyan azınlıklar tarafından dahi ziyaret olunduğu nakledilen türbe ve hamam, şehrin imar faaliyetleri sırasında ortadan kaldırılır.

Lal Baba türbesinin yeri, “Nene Hatun evinin arkasına düşen Kınakına Sokağı’nın Gereksiz Sokağa açıldığı yerin girişinde sağ tarafta idi”, diye tarif edilmekteydi. Nakledilir ki, eskiden Lal Baba, konuşamayan, dilsiz çocukların getirilip ziyaret edildiği bir yermiş. 2007’de Yakutiye Belediyesi tarafından Erzurum’da bulunan ve halk tarafından ‘Lal Baba Türbesi’ olarak

bilinen mezarlığın çevre düzenlemesi yapılır[179]. Yeğenağa Mahallesindeki ziyarethanenin üzerini kapatan metruk yapıları yıkan belediye ekipleri, mezarlık ve çevresini aslına uygun olarak yeniden düzenler.

Şehir merkezine 21 km. mesafede bulunan *Kümbet* köyünde 14. yüzyıldan kalma anonim bir kümbet bulunmaktadır[180]. Kümbet yakınında yer alan cami kitabesi şöyledir.

Erzurum Müftisi yenbu'i semahat ayn-ı cud
Melce'i erbab-ı daniş mesned-ara-yı fühul
Eyleyüp ihya bu cami'le bu Künbet karyesin
Men bena Ii'llah tebşirinden agah oldu ol
Geldi bir hatif dua gune dedi tarihini
Camiin Osman Efendi eyleye Yezdan kabul
Sene 1207

1793 yılında inşa edilmiş olan bu Osmanlı dönemi camisi 1980 yılı içerisinde koruma kararına rağmen mahalli dernek tarafından yıktırılarak yerine betonarme bir cami yaptırılır. Kümbet, caminin batı yakınında, moloz taş duvarlarla çevrilmiş dörtgen bir avlunun içinde yer almaktadır. Kümbetin içerisinde bugün **Binamaz Ahmet Baba** diye anılan bir yatır bulunmaktadır. Kitabesinin, vakfiyesi yüzünden sipahiler tarafından kırılmış olduğu ileri sürülür. Çünkü kitabede türbeye vakf edilmiş arazinin adları yazılı olduğundan dolayı sipahi ağaları bu vakıf arazisini mülk edinmek için bu işi yapmışlardır.

Anlatıldığına göre, Ahmet Dede bu köyde bir ağanın yanında çalışıyormuş. Namaz vakitleri geldiğinde adeta namaz

---

[179] Mahir İnanç. Lal Baba Türbesi'nin çevre düzenlemesi yapılıyor. Zaman Gazetesi. 19 Haziran 2007

[180] Haşim Karpuz. Erzurum Kümbet Köyünde Yer Alan İki Yapı. Vakıflar Dergisi. Sayı 20

kılmamak için köyün kuzey tarafında bulunan dereye gidermiş. Bundan dolayı köy sakinleri kendisine Beynamaz Ahmet derlermiş. Ağası Hacc'a gitmiş. Hacda olduğu günlerin birinde ağanın hanımı evde helva pişirmiş ve bu helvadan bir tabak doldurup Ahmet'e vermiş. Ahmet helvayı yedikten sonra ağanın hanımına dönerek, "bir tabak helva daha versen de ağama götürsem", demiş. Ağanın hanımı, helva Ahmet'in hoşuna gitti herhalde doymadı kanaatiyle bir tabak daha doldurup Ahmet'e vermiş. Helvayı alan Ahmet tekrar derenin yolunu tutup gitmiş. Ağası Mekke'de hac vazifesini ifa ederken yanına varıp bu helvayı ağaya verip kaybolmuş. Ağa Ahmet'i görememiş ama tabağın kendilerinin, uzatan elin de Ahmet'in eli olduğunu tanımış. Ağanın hacdan döndüğünü ve köye yaklaştığını haber alan köylüler ağayı karşılamak için köy yoluna çıkıp beklemeye başlamışlar. Ağa yanlarına vardığında elini öpmek isteyen köylülerine elini vermeyerek, "eli öpülecek adam Ahmet. Gidin Ahmet'in elini öpüp onun duasını alın", demiş. Yaşadığı durumu onlara anlatmış. Köylü köye döndüğünde Ahmet'in ruhunu teslim ettiğini öğrenmiş. Ağa Ahmet'e hürmeten defininden sonra mezarının üstüne bu kümbeti yaptırmış.

Beynamaz Ahmet'in sanıldığı gibi olmadığı, keramet ehli olduğu, vakit namazlarını Mekke-i mükerremede kıldığı menkıbesi günümüzde de devam etmektedir.

Erzurum'un, Rus işgaline uğradığı yıllardır. Köy de bu işgalden payını almıştır. Rus ordusu bütün çabalarına rağmen köye giremez. Kuşatmanın dördüncü günü sabah köy halkıyla konuşan Rus subayının anlattıkları ise şaşırtıcıdır. "Üç gün boyunca köyünüze saldırmak için plan yaptık. Her defasında birinin elinde silah, köyü çitle çevirdiğini gördük." Bu kişinin, köyün manevi direği olan Ahmet Baba olduğu söylenir.

Uzun bir zaman sonra köye giren Ruslar, Ahmet Baba'nın Kümbetini yıkmak isterler. Köy halkı babanın muhterem bir insan olduğunu ve bunun kendileri için iyi olmayacağını söylese de Ruslar türbeyi yıkmaya kararlıdır. Köy halkı Ahmet Baba'nın buna izin vermeyeceğini düşünerek istemeye istemeye evlerine dönerler. Sabah evlerinden çıkan köylüler Rus askerlerinin elleri göğsü hizasında oturduklarını görünce şaşırırlar. İkinci bir şaşkınlık ise türbenin kapısının açılması ile Rusların kaçmasıdır. Rus askerleri, akşamdan beri yatmaya çalıştıklarını, fakat tam uyumaya başladıklarında bir tokatla uyandıklarını söyleyerek türbeyi yıkmaktan vazgeçmişlerdir.

Aşkale Evliyaları

İlçeye 25 km. mesafedeki *Atlıkonak* köyü üzerindeki dağda şehit olan çok sayıda askerin mezarları Evrenli (Atlıkonak) Yatırları diye anılır.

İlçeye 26 km. mesafede bulunan *Dereköy*'ün üç km. güneybatısında **Hüseyin Baba** türbesi bulunmaktadır.

İlçeye yedi km. mesafede bulunan ve eski ismi Pırtın olan *Güllüdere* köyünde **Maran Baba** yatırı bulunur. Deprem evlerinin olduğu yeni yerleşim yeri ve eski köy yerinin her ikisinde de yerleşik hayat devam eder. Maran Babanın evi, tekkesi köyün kuzey ucunda, kabri şerifi de tekkesinin baktığı kuzey yamaç üzerindedir. Maran Baba burada aile fertleriyle birlikte yatmaktadır. Tekkeye dıştan küçük bir holden girilir. Tekke

yaklaşık 4x6 metre büyüklüğündedir ve doğu duvarına gömülü bir ahşap dolap bulunur. Bu dolabın içerisinde Maran Babaya ait giysiler (Hırkası) mevcuttur.

Maran Baba'nın asıl adı İbrahim'dir. Boylu, poslu ve pehlivan yapılı olması hasebiyle, Maran Baba adıyla anılır. Maran Baba Serçeme deresi civarından Kaçtıoğullarından Ali Beyin oğludur. Genç yaşlarında kardeşi Harabati Baba ile birlikte Erzurum'daki Kadiri şeyhi Veli Efendiye intisap ederler. Şeyhlerine belli bir süre hizmetten sonra, şeyhlerinin emirleri doğrultusunda Maran Baba Güllüdere (Pırtın), Harabati Baba Çiğdemli (Tikkir) köyüne yerleşir. Maran Baba köyün varlıklı ailelerinden Harmandarlara damat olur. Bu evlilikten bir oğlu üç kızı dünyaya gelir. Oğlu Bilal Babanın da oğulları, Ali Baba, Ahmet Baba (Ahmet Çavuş), Tatar Baba (Mehmet veya Muhammet Veli)'dır.

Anlatılır ki, Erzurum'un işgalinde, Ruslar Güllüdere'ye geldiklerinde Rus komutan askerlerine emir vererek Maran Babanın mezar taşlarının tahrip edilmesini ister. Emir alan asker kabre yaklaştığında, mezar taşlarının bulunmadığını görüp, komutana burada böyle bir şey yok der. Komutan mezara yaklaştığında aynı durumla karşılaşır. Bunun üzerine komutan, Maran Babanın mezar, ev ve tekkesine dokunulmamasına, bir taşın bile düşürülmemesine dikkat edilmesi emrini verir.

Çevre köylerdeki ahaliden çocukları askere gidecek olanlar, Maran Babanın kabrini ziyaret ederek mezarından bir miktar toprak alıp çocuklarının giysilerinin omuz kısmına dikerek, korunacaklarına inanmaktadırlar. Bu gelenek hala devam etmektedir. Mezardan boşalan yerleri aile mensupları Maran Babanın çayırından getirdikleri toprakla her yıl doldururlar.

İbrahim (Maran) Babanın inşaat, ahşap işleri ve çiftçilikte mahir bir insan olduğu anlatılır. Hiç kimseden bir şey kabul etmeden aile efradını kendi el emeği, alın teriyle geçindirmiş olduğu nakledilir. Hayatı boyunca yöre insanının manen aydınlanması için sohbet ve irşat faaliyetlerini sürdürmüş arif ve kamil bir zattır. Doksan yaşını aşmış durumda fani alemden ebedi aleme göçtüğünde kendi isteği üzerine entarisi, takke ve sarığı ile birlikte kabre gömülür.

Eski adı Aşveyishan olan *Karasu* köyü, ilçeye 32 km. uzaklıkta olup Karasu Çayı'nın kenarında yer alır. Hanın ve köyün, XVII. ve XVIII. yüzyılda gittikçe artan ticari faaliyetler dolayısıyla bulundukları geçidin güvenliğini sağlamak amacıyla kurulmuş olduğu görülür. 1747 yıllarına kadar, han boş bir halde bulunduğundan, ulaklar ve hayvanları büyük zorluklarla karşılaşmakta, ayrıca eşkıyaya karşı emniyet olmadığı için buraya bir miktar hanenin yerleştirilmesi, Erzurum Valisi Vezir İbrahim Paşa'nın teşebbüsü ile 14 Ocak 1747'de devlet tarafından bir emirle karara bağlanır.

İlçeye 10 km. mesafede *Merdiven* köyünün üzerindeki dağda biri erkek, biri kadın olmak üzere iki kardeşe ait olduğu bilinen iki mezar bulunmaktadır. Burası **Kandil Baba** (Şeyh Mehmet Tekkesi) diye anılır.

Ulus Hatun türbesi, ilçeye 15 km. mesafede bulunan *Pırnakapan* köyü sınırları içinde, tarihi Şehirdere mevkiinin güneyinde Osmanlı Dönemi'nde yaşamış ve ermiş olduğu kabul edilen bir kadının mezarıdır.

İlçeye 17 km. mesafede bulunan *Saptıran* köyünün hemen batısında yükselen tepeye **Karababa** adı verilmiştir. Bu tepede etrafı taşlarla çevrili bir türbe bulunmaktadır. Kimi zaman bu

türbenin yanında uyunduğunda rüyada bir kimse görüleceği, o kimsenin de uyuyana bir boncuk vereceği, uyandığında gerçekten o boncuğu elinde göreceği rivayet edilir. Karababa tepesinin 2-3 km. batısında eski ve terkedilmiş yerleşim yerleri bulunmaktadır.

XVII. yüzyılda halveti tarikatının Erzurum kolunun mürid ve muhiblerinin ve muhtemelen il merkezinde ismiyle anılan bir külliyenin banisi olan Cafer Efendi'nin de intisab ettiği kişi, Erzurum'un Şoğayn nahiyesine bağlı Sarubaba köyünde medfun bulunan **Dur Ali Efendi**'dir[181]. Sarıbaba ismiyle anılan ziyaret yeri, ilçeye altı km. mesafede bulunan Sarıbaba köyü sınırları içindeki bir tepenin eteğinde bulunmaktadır[182]. Anlatılır ki, Sarıbaba, bir ağanın yanında çalışan bir hizmetkardır. Tarlada çift sürerken yorulan öküzler yatarlar. Hizmetkar yorulan öküzlerden bir an önce otlayıp karınlarını doyurmalarını ister. Fakat yorgun olan öküzler dinlenmeyi tercih ederler. Hizmetkar, öküzlere yalvarmaya başlar ve karşılıklı tartışırlar. Bu konuşmaları duyan ağa sarı benizli olan hizmetkarın elini öper. Ağa tarafından eli öpülen ve iltifat gören hizmetkar bu heyecana dayanamayıp hemen ölür. Onu öldüğü yere gömerler ve sonradan adına türbe yaparlar[183].

Ahmet Fevzi Efendi (1892-1944) günümüzde Aşkale'ye bağlı Tazegül köyünde dünyaya gelir. Babası Recep Ağa küçük Fevzi'yi köydeki caminin bitişiğinde bulunan üç odalı bir

---

181 Ümit Kılıç. Erzurum'da Cafer Efendi Vakfı

182 Ne var ki, köy, günümüzde heyelan sebebiyle talep üzerine yer değiştirmiş olup Erzurum- Bayburt karayolu kenarında Aşkale Çimento Fabrikası yakınında yer almaktadır. Terk edilmiş olan eski Sarıbaba ise tamamen harap bir vaziyettedir.

183 Lütfi Sezen. Erzurum Şehir Folkloru Cilt I. Doktora Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 1993

medreseye okumaya gönderir. Bu dönemde köyün imamlığını yapan Halil Sıtkı Efendi, Müftü Ömer Fazıl Efendi'den okumuş, sonrasında Şaşı Hocanın derslerine devam edip icazet almış, sonrasında da Tazegül köyünde uzun yıllar imamlık yapmış ve 10 Şubat 1917 yılında vefat ederek köy mezarlığına defnedilmiştir. Fevzi elifbayı, ilmihal bilgilerini ve Kur'an okumayı Halil Sıtkı Efendiden öğrenir ve hatmeder. Ayrıca Halil Sıtkı Efendi'den sarf ve nahiv okur. İlm-i belagat dan "Muhtasar'ul Meani" ye kadar dersleri görür. Ayrıca fıkıh ve feraiz dersleri de alır.

Ailenin bir bölümü de Erzurum'da ikamet ettiği için 17-18 yaşlarına geldiğinde şehirdeki medreselere gönderilir. Önce Yazıcızade İbrahim Paşa Medresesinde Mehmet Sadık Solakbay'ın derslerine devam eder. Bu süreçte bilgileri olgunlaşır ve bilahare icazet alır. Aynı tarihlerde Tebrizkapı'daki Emir Şeyh Camisinde vaaz vermeye başlar. Fevzi Efendi genç olmasına karşılık kürsüde son derece dikkatli, kendinden emin ve güzel bir belagatle cami cemaatini kendine bağlar. Hocalık hayatına böylece başlayan Ahmet Fevzi Efendi şer'i ve zahiri ilimleri öğrenmeye devam eder. Arapçayı, Farsçayı burada öğrenir. Tefsir, kelam, akaid bilgileri Erzurum medreselerinde başta Solakzade Sadık Efendiden olmak üzere diğer ulemadan öğrenir.

Hoca şeri ve zahiri ilimleri öğrendikten sonra tasavvufa meylederek 1910 yılında "Hakiykat-ı Salât" adlı eserin sahibi şair müellif ve tasavvuf erbabı Kolağası Ali Rıza Efendi'ye intisap eder. Nüktedan hocası Sadık Solakbay latif yolla telmih etmek için ona " Evvelce Müslümandı, sonradan derviş oldu" der.

Birinci Dünya Harbi çıkınca askere alınır. 12 ay Çifte minareli medresede askerlik yapar.16 Şubat 1916 yılında Erzurum işgal edilince ailesiyle birlikte önce Erzincan, oradan Malatya'ya

ve sonrasında Sivas'a gelir. Kayserikapıdaki Yeni Cami'de imamlığa başlar. Vaazlarıyla halkı coşturur, dini ve milli konularda halkı uyarır. Bu arada Haydari köyüne giderek orada da vaaz ve nasihatlerine devam eder. Savaş bitince aile 1918 yılında Erzurum'a döner. Ahmet Fevzi Efendi köyde tarlalarını ekip biçmeye ve ailesinin maişetini bu yolla temin etmeye çalışır.

22 Mayıs 1919'dan 1 Mart 1921 tarihine kadar Hükümet imamlığı yapar. 1910'larda kurulması planlanan fakat ilk defa 1920 kışında Karaköse Mahallesinde bulunan Gacıroğlu medresesinde açılan Dar'ul Hilafet-il Aliye medresesinin ihzari sınıflarında "Kava'id-i arabiye" okutur. Mektep 1921 yılında Osmanlının Erzurum'da Padişah Abdülaziz devrinde yaptırılan ve Esat Paşa yokuşunda bulunan ilk Rüştiye binasına taşınır. Burada Solakzade, Saib efendi gibi zatlar ile birlikte muallimlik yapar.

1921 yılında Evren'i köyünden evlenir. Bu evlilikten dört oğlu bir de kızı olur. Çocukları Erzurum ve Tazegül köyü arasında mekik dokurlar. Babalarıyla birlikte köy ve şehir arasında gidip gelirler. Büyük oğlu uzun yıllar köy muhtarlığı yapar. "Medrese-i İlmiye" de Arabî ilimler müderrisi olarak görevini sürdürürken 21 Nisan 1925 yılında Erzurum Merkez Vaizliğine atanır.

1924 -1925 eğitim ve öğretim yılı sonucunda Erzurum'un ilk imam hatip okulu olan "Darul Hilafetül Aliye" mektebi kapanır. Bu tarihten sonra Ahmet Fevzi Efendi Erzurum Merkez vaizi olarak görevini sürdürür. Özellikle Narmanlı Camiinde vaazlar verir. Soyadı kanunu çıkınca aile Alpagut soyadını alır. Böylece bu tarihten sonra Ahmet Fevzi Alpagut olarak anılır.

Kürsüye çıktığında kitap, defter kullanmaz, konuşmalarını irticalen yapar, ileri sürdüğü tezleri delillerle destekler ve cemaati

böylece etkilerdi. Kürsüde dini ve vatani konuları ele alır, konuyu etraflıca anlatır fakat asla gündelik dedikodulara kendini kaptırmaz. Bu yüzden dinleyenlerin gönlünde taht kurmuştur. Hoca konuşurken dinleyenlerini usandırmaz, bıktırmaz. Halkın içinden yetişen bu müderrisin kendine "Fevzi-i Ümmi" diyecek kadar alçak gönüllüdür. Nakledilir ki, imamlığı boyunca savaştan önce Emir Şeyh Camii kürsüsünde, Sivas Yeni Kapı Camisinin Kürsüsünde, 1925'ten sonra başta Narmanlı Cami olmak üzere gittiği bütün köy camileri kürsüsünden bilhassa Tazegül ve Alaca Köyü camilerinde verdiği vaazlarda hakikatlerden şaşmaz.

Şeyh Ahmet Fevzi Alpagut son vaazını verdiği Alaca köyünden Tazegül'e geldiğinde hastalanır. Aynı gece vefatıyla Allah'ın rahmetine kavuşur.

Hocanın öldüğü Cuma günü Lala Paşa Camiinde Cuma hutbesinde duyurulur. Cemaat hüngür hüngür ağlar. Taziye vazifelerini yerine getirmek için 40 kilometre uzaktaki Tazegül köyüne akın eder. Kabri Tazegül köyü kabristanındadır.

İlçeye 25 kilometre mesafedeki *Tazegül* köyünün sınırları içerisinde Evreni köyü yakınında bir tepe üzerinde bulunan Evreni Kümbetinin kitabesi bulunmamaktadır[184]. Bu sebeple kümbetin ne zaman yapıldığı ve içerisinde gömülü olan kişinin kimliği konusunda kesin bir bilgi yoktur. Yapı üslubundan XIV. Yüzyılda inşa edildiği kabul edilir. Düzgün kesme taştan yapılan kümbet, sekizgen planlı olup, üzeri konik bir külah ile örtülmüştür. Günümüzde kümbetin kuzey kısmı yıkılmış, diğer kısımları da harap bir durumdadır.

---

[184] Rahmi Hüseyin Ünal. Az Tanınan Ve Bilinmeyen Doğu Anadolu Künbetleri. Vakıflar Dergisi. Sayı 11

Aşkale'ye sekiz km. mesafede bulunan *Topalçavuş* köyünün eski adı Gidiverek'tir. Bu köyün Aşkale'den önce bucak merkezi olduğu ve 1589 yılında yapılmış olan ve birkaç defa tamir görmüş olan bir camii vardır. Eskiden köyün çok mamur ve büyük olduğu, günümüze kadar gelen muhteşem ve büyük camisinden anlaşılmaktadır. Bu mabedin yanında medresesi, imarethanesi ve hamamı da var olduğu bilinmekle birlikte, günümüze yalnız camii ayakta kalmıştır. Cami kapısının üstündeki kitabeden 1590 yılında Ali Ağa oğlu Hacı Halil isminde bir hayırsever tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Cami civarında yapılan kazılar neticesinde eski madeni paralar ile altınlar çıktığı söylenir. Kare planlı caminin üzeri pandantifli bir kubbe ile örtülmüştür.Yapılan onarımlar yüzünden özgün konumundan uzaklaşmıştır. Ayrıca XIX.yüzyılın sonlarında önüne bir de son cemaat yeri eklenmiştir. Kare kaideli tuğla minaresi olan cami içerisinde bezeme unsurlarına rastlanmaz. Muhtemelen Camii yaptıran zatın türbesi de cami bahçesinin sağ köşesinde bulunmaktadır.

Kaban Dağı Yatırları, ilçenin güneyinde Kaban dağının muhtelif yerlerinde bulunan yatırlardır. **Huy Kesen Baba**, Kaban dağında huysuz çocukların iyi huylu olmaları için götürülen bir yatırdır.

Akbaba Yatırı, ilçenin Yeniköy ve Kükürtlü köyleri arasındaki dağda bulunan bir mezardır.

Şamlı Baba ve **Gözlü Baba** yatırları, ilçenin Karasu İstasyonunun karşısındaki Şamlı ve Gözlü dağlarına isimlerini veren ve dağın üzerinde birbirine karşı duran iki ayrı yatırdır.

1310 tarihli Vilayet Salnamesinde, bu kazanın doksan bir cami, mescid, sekiz tekye ve türbe, kırk üç medrese ve kırk bir kilise, manastır, bir hükümet konağı, elli dükkân ve mağaza iki fabrika, kırk beş han, yüz yirmi altı ambar dört yüz yirmi beş samanlık, altı fırın yüz otuz iki değirmen, on dink, yirmi dört bezirhane, yüz otuz iki çeşme, dört kebir kârgir köprü ve dokuz bin iki yüz seksen mera ve dokuz bin kadar arsa sekiz yüz yirmi sekiz bağçe, iki yüz on bir de kabristan vardır[185]. Salnamede, kaza dâhilinde türbeleri mevcut bulunup bir ziyaret yeri olan Hüseyin Dede Ilıca Köyünde ve Tapduk Baba ile Yunus Emre Tuzcu Köyünde ve Ahmed Baba Künbet Köyünde ve Çobandede Köse Mehmed Köyü civarında ve Ümidim Baba Ümidim Köyünde vaki medfun bulunmakta olduğu kaydedilir. “Ermeniler en ziyade burada mezalim yapmışlar. Çoluk çocuk, kadın erkek, köyün ahalisinden birçoğunu öldürmüşler. Köyde bir tek nüfus bile kalmamış.”[186]

Harabati Baba’nın kabri ilçeye sekiz km. mesafede bulunan ve eski ismi Tikkir olan *Çiğdemli* köyündedir.

İbrahim Hakkı Hazretlerinin halifelerinden Erzurum Ilıcası yakınlarına defnedilmiş olan **İbrahim Efendi**’den söz edilir[187]. İbrahim Efendi’nin Türkçe *"Kitabi’l-nokta"* ile *"Vahdet-i Vücud"* a dair bir risalesi vardır.

---

[185] Tunç Ağaver. Vilâyet Sâlnâmelerine Göre Erzurum Vilâyeti (H.1310, 1317, 1318). Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 2010

[186] Ahmed Refik. Kafkas Yollarında Hâtıralar ve Tahassüsler. Millî Eğitim Bakanlığı. Türk Edebiyatı Dizisi.İstanbul 2001

[187] Bursalı Mehmet Tahir Efendi. Osmanlı Müellifleri. Cilt 1

Asıl adı Abdulgani olan halk şairi **Zikri** (1874-1939), bugün Erzurum'un Oltu ilçesi'ne bağlı olan Çamlıbel (Ardos) köyünde doğmuştur[188]. Küçük yaşlarda köyünde dini öğrenime başlayan Zikri, hocasının referansıyla Erzurum'da Kurşunlu Medresesindeki öğrenimini tamamladıktan sonra Horasan ilçesine bağlı Sanamer köyünde imamlık görevine başlar. Kendi köyünden bir kızla evlenir. Sanamer'de imamlık yaptığı yıllarda o köyde oturan Rıfai şeyhi Hacı Ahmet Baba'ya intisap eder. Şeyhinin ölümünden sonra Rıfai geleneğinin temsilcisi olarak hayatını sürdürür ve öğrenciler yetiştirir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında eşi ve oğlunun da aralarında bulunduğu on bir yakınının kısa aralıklarla ölümü, şairi derinden etkiler. Sanamer köyünden ayrıldıktan sonra Ilıca-Canören, Aşkale-Küçükgeçit, Ilıca-Tebrizcik ve Ağaver, Erzurum-Merkez-Çiftlik köylerinde de imamlık yapar. 1935 yılının Mayıs ayında Ilıca-Beypınarı (Öznü) köyünde imamlık görevine başlar. Soyadı Kanununun ardından Oğuz soyadını alır. İlk eşinin ölümünden sonra iki kez daha evlenen ve bu evliliklerinden ikisi kız, üçü erkek olmak üzere beş çocuk sahibi olan Zikri, ilçeye 15 km. mesafede bulunan *Beypınarı* köyünde vefat eder.

Şairin şiirlerinden hareketle onun dinî ve tasavvufi konuları aynı yoğunlukta ve iç içe geçmiş olarak ele aldığını söylemek mümkündür. Koşma biçimindeki şiirlerinde sade bir halk dili kullanmasına karşılık gazel ve murabbalarında Arapça ve Farsça kelimelerin, dinî ve tasavvufi kavramların yoğunlaştığı görülür.

Mezarın baş kısmında eski harflerle şunlar yazılıdır.

Hüve'l-hayyü'l-baki
Lailahe illallah Muhammedün resulullah
El-merhumü'l-mağfur Narman'ın
Ardos köyünden Tarikat-ı Rıfai hulefasından
Öznü İmamı Şeyh Abdulgani

---

[188] Dilaver Düzgün. Erzurumlu Mutasavvıf Halk Şairi Zihni

Efendi'nin Ruhu için el-fatiha
Ağustos Rumi 1355

Aynı taşın iç kısmında ise şu şiir yazılıdır:
Müznib-i biçareyim derdime derman ey Huda
Sen keremler kanısın etme lutfundan cüda
Geçti dünya geldi uhra oldu can tenden cüda
Kıl şefaat destgir ol ya Muhammed Ahmeda
Der-i dergahına geldi bu Zikri kemter geda
1939

Kabrin kıbleye bakan yan taşına ise şu iki beyit kaydedilmiştir.
Dilimde tevhidin ya Rab
Bihamdillah bu ihsana
Bu cism-i uryanım tozu
Yol oldu vuslat-ı yare

İsmail Hakkı Efendi (1875-1948), ilçeye beş km. mesafede bulunan ve eski ismi Karaz olan *Kahramanlar* köyünde dünyaya gelir. Annesi Hafız Mavi Hanım, babası Recep Efendidir. Babası sahibü'l hayrat bir zattır. Oğlunu iyi bir tahsil alması için Bayburtlu Müderris Hacı Cafer Efendiye teslim eder ve İsmail Hakkı Efendi on beş yıl boyunca Cafer Efendiden Kuran, Tecvit, Sarf, Nahiv, Mantık, Hadis, Tefsir ve Fıkıh dersleri yanında Farsça da görerek ilk icazetini alır. Müderris Cafer Efendinin Hasankale'ye müftü olarak gidişinden sonra, Hakkı Efendi daha sonra Erzurum Çukur Zeynel Medresesinde meşhur müderrislerden Yetim Hoca ismiyle anılan Mustafa Zihni Efendinin rahlesinde ikinci icazetini alır.

Yirmi iki yaşlarında iken pederi, İsmail Hakkı Efendiyi Yeşilyayla (Arzıtı) köyünden şehit Binbaşı İbrahim Bey'in kızı

Halime Hanımla evlendirir. Bu izdivaçtan dört çocuğu olur. Oğulları Enver ve Muhittin Beyler, kızları Mülhime ve İlhame Hanım Efendilerdir. Muhittin Bey babasından sonra irşat makamına oturarak bu görevi ömrünün sonuna kadar devam ettirir. Kabri babasının kabri yanındadır.

Bir mürşidi kamil arama yolunda olan Hakkı Efendi, Kadiri Tarikatı Şettariye kolu halifesi ve aynı zamanda da dayısı olan emekli kolağası (kıdemli yüzbaşı) Ali Rıza Efendiye intisap etmiştir. Emekli Kolağası Ali Rıza Efendi bu yörelidir[189]. Erzurumlu sufi şair Osman Kemali Efendi de, Kolağası Ali Rıza Efendi ile tanışır ve sohbetlerine devam eder. O da Ali Rıza Efendiye intisap eder. Aynı ateşten İsmail Hakkı Efendi de nasiplenir. “Onunla gönlüm aradığını buldu. O gönlüme çeşme ruhuma selsebildi.”, der. Bu yolda pişen Hakkı Efendiye şeyhi uzun bir mektupla irşat vazifesi verir. Bu görev manzumesinden iki kıta, kısaca şöyledir.

Cem olun bir yere eyleyin sohbet,
O sohbetten bulun pek çok muhabbet,
Muhabbet Maksuda götürür sizi,
Vuslata erdirir bil cümlenizi.
Hakkı Bey deyimli meclisin gülü,
Sami’in deyimli anın bülbülü,
Her ne kadar var ise ihvanı sefa,
Hakkı beye eylesin anlar iktida.

---

[189] Emekli olduktan sonra Tokat’a yerleşen Ali Rıza Efendi irşad görevini orada sürdürür ve orada 84-85 yaşlarında vefat eder (1929-1930). Naaşı Ali Paşa Camii bahçesine defnedilir. Şehir düzenlemesi adı altında buradaki mezarlıklar kaldırılınca, Kolağası Ali Rıza Efendinin mezarı Şatır Rıza Bey tarafından, kendi aile mezarlığına nakledilir.

Hakkı Efendi ömrünün sonuna kadar, şeyhinden aldığı emri yerine getirmiş, Hakk'ın emirleri ve nehiylerinin neler olduğunu her sohbetinde halka işlemiştir. Neatül-İnsan ve Nuktatüs-sır isimli nesir eserleri ve manzum divanı mevcuttur. Hakkı Efendi Kahramanlar köyü mezarlığının güney-doğusunda medfundur. Mezarı kırmızı Kamber taşı denilen taşlardan yapılmış, baş ve ayak şahideleri yıpranmış, bazı yerleri kırık dökük olup, yazıları oldukça siliktir.

Erzurum'un yaklaşık 36 km. batısında, Erzurum - Kandilli - Aşkale eski yolu üzerinde, ana yoldan iki km. kadar kuzeydeki *Alaca* köyünde bulunan Alaca Camii, üzerinde yer alan kitabesi ve mimarisiyle, ahşap direkli camiler içerisinde önemli bir yere sahiptir[190]. Kitabeden anlaşıldığı üzere camiyi, Mezid oğlu Mustafa yaptırmıştır. Fakat Camiyi yaptırdığı 1699 tarihinden önce, bölgeye ne zaman geldiği, ne gibi bir işle meşgul olduğu, nerede vefat ettiği bilinmez. Mezid oğlu Mustafa'nın sülalesinden gelen kişiler günümüzde hala Alaca'da ve Erzurum'da yaşamaktadırlar.

Çat Evliyaları

Çat ilçesi XVIII. Asrın başlarında Osmanlı sipahileri tarafından ilçeye 17 km. uzaklıkta bulunan Yavi Kasabası civarında kurulur. XIX. Asrın başlarında Dersim tarafından gelen Türk aşiretleri ile birleşirler. Burası Birinci Dünya Savaşından sonra evvela Kiğı ilçesine, daha sonra coğrafi konumu sebebiyle

[190] Yurttaş Hüseyin. Erzurum - Ilıca / Alaca Köyü Camii

Tercan ilçesine bağlanır. Yavi bucak merkezi iken 1936 yılında Aşağıçat köyü ilçe merkezi olur. 1939 Aşkale ilçesine, 1946 yılında Oyuklu köyü adı altında Erzurum iline bağlanır. 1954 yılında ise Oyuklu köyü Çat adı altında ilçe merkezi haline dönüştürülür.

İlçeye sekiz km. mesafede bulunan *Babaderesi* köyünde dünyaya gelen **Seyyid Ahmed Efendi Hazretleri** (1890-1977), ömrünü ilme ve talebe yetiştirmeye adar. En son ikamet yeri olan Babaderesi köyünde vefat eder. **Molla Seyid Ahmet Efendi**'nin türbesi köyün camii avlusundadır.

Seyyid Muhammed Cevat Efendi (1944-2005), Molla Ahmet Efendinin altıncı oğludur. Tahsilini babasından ve kardeşi Abdulgafur Efendiden yaparak icazet alır. Kısa zamanda hafız olur. Çok güzel sesi ve tilavetiyle Kuran-ı Kerim okurken dinleyenlerine de duygulu anlar yaşatır. Azmi ve şecaati ile bilinir, cömertlikte üstüne yoktur.

Seyyid Muhammed Cevat Efendi bölgede sosyal faaliyetlerle insanları kaynaştırır, bilge ve kanaat önderi oluşuyla tanınır.

Cenazesi Abdulgafur Efendi tarafından aynı günde Babadere köyünde kıldırılarak caminin yanındaki babasının kabrinin yanına defnedilir. Cevat Efendinin üç erkek altı kız çocuğu vardır.

Hıdır baba soyundan olup, Huzeyme neslinden gelen **Molla Resul Efendi**, Sevkarlı Seyyid Yusuf Efendinin ve Hezime

Ana’nın oğludur[191]. Resul Efendi'nin kardeşi, türbesi Kars [Ardahan] ilinde olan Şeyh Muhammed Kebir-i Hazretleridir[192].

Tahsilini Bingöl iline bağlı Sevkar köyünde tamamlayıp icazetini aldıktan sonra Erzurum’a gelir[193]. Hınıs ilçesinin Akgelin köyüne yerleşir. Bu köyde mescit, medrese ve bir çeşme yaptırır. İmametliği yanı sıra bir hayli talebe okutur. Uzun bir süre kaldıktan sonra ailesiyle birlikte Tekman ilçesinin Düzyurt köyüne imam olarak geçer. Buradan Çat ilçesi ve köylerinde hizmetine devam eder.

Çok mütevazı bir hayat süren, ömrü boyunca çileli bir hayatı tercih etmiş olan Molla Resul Efendi, son zamanlarında dahi rahat yatak yerine hasır üstünde gecenin büyük bir kısmını okumakla, ibadet ve taatle geçirmiş, uykuya az ve belli bir zaman ayırmış bir Nakşi Tarikatı Şeyhidir. Alvar İmamı Muhammet Lütfi Efendi Hazretleri Resul Efendi’nin, hizmetlerinden dolayı Ümmeti

---

[191] Ensar’ın ileri gelenlerinden Huzeyme bin Sâbit, Medine devri boyunca Peygamberimizle birlikte olan, bütün varlığıyla ona bağlı bulunan bir teslimiyet ör-neği, mümtaz bir dava büyüğüdür. İslam tarihinde “Züşşehâdeteyn” olarak şöhret bul-muştur. Yani onun şahitliği iki kişi yerine geçiyordu Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman devrinde büyük hizmetlerde bulunan Hz. Hu-zeyme, Sıffeyn’de Hz. Ali’nin safında bulunduğu sırada şehit olmuştur.

[192] Ardahan’ın Göle ilçesine bağlı Dedeşen köyünün girişindeki eski mezarlığın içinde yer alan türbenin kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Ancak plan ve mimari özellikleri bakımından türbenin XV. yüzyıldan kaldığı tahmin edilmektedir. Türbenin zemini düz olup, içinde Şeyh Ahmed-i Kebir ve Şeyh Muhammmed-i Kebir'in taş sanduka mezarları bulunmaktadır.

[193] Çatmaoluk, (Kürtçe Sevkar) Bingöl ilinin Adaklı ilçesine bağlı bir köydür. İlçeye 25 km. mesafede bulunmaktadır.

Muhammet için dualarını talep etmiş, bir mektup yazarak ona olan sevgi ve muhabbetlerini dile getirmiştir[194].

Molla Resul Efendi bereketli ve uzun bir ömür sürmüştür. İlmin yanı sıra ibadete de çok düşkün olan Resul Efendinin zaman zaman kerametleri görülür. Anlatılır ki, hasta yatağında iken son anlarında sadatın isimlerini saymaya başlar. Son olarak Peygamberin ismini söyleyerek, elini uzatır. "Elimi tut ya Resulullah" der ve birden fırlar. Yatak da sanki havalanır ve öylece ruhunu teslim eder.

Molla Resul Efendi 1950 yılında 115 yaşlarında iken, fani alemden ebedi aleme göç eder. Türbesi ilçeye dört km. mesafede bulunan Şeyh Hasan köyündedir. Molla Resul Efendi'nin kabri, eski köyün altından (Güney-batı) Karakilise (yeni ismi Soğukpınar) köyüne doğru giden yoldaki bir tepe üzerinde, muhafaza duvarları içerisine alınmış baş taşı kavuklu bir mezardır.

Molla Resul Efendi'nin biri Ahmet diğeri Muhammet adında iki oğlu, Zinet adında bir kızı olur.

Hınıs Evliyaları

Uzun süre İranlıların egemenliğinde kalan Hınıs Bizanslıların ve 1071 yılında Alparslan'ın Malazgirt zaferi ile de Selçukluların idaresine geçer. Anadolu Selçuklularının son zamanlarında İranlılar Hınıs'ı ikinci kez ele geçirirler ve bu devrede Hınıs Kalesi inşa edilir. Osmanlı Devletinin yükselme devrinde Hınıs İranlılardan alınır. Osmanlılar devrinde iki defa

[194] Bu mektup Palandöken ilçesindeki Babadereli Ahmet Efendi Vakfında muhafaza altındadır.

mutasarıflıkla idare edilir. Saltuklu, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde bölgenin en önemli yerleşim merkezi Hınıs'tır. Şehrin eski yeri bugün parçalanmış bir vadi görünümündeki derenin batısında yer alan kale çevresidir. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde kale onarılarak tahkim edilir. Evliya Çelebi'ye göre, kale Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın amcası tarafından kurulmuştur. Kalede yedi cami, bir han, bir hamam bulunduğunu da yine Evliya Çelebi'den öğreniriz. Hınıs için "levent sipahisi pek çoktur" diyen Çelebi, bu yöre insanının cesur, yürekli ve mert olduğunu belirtir. Çelebi Hınıs kalesini seyahatnamesinde şöyle tasvir etmektedir: "Kalesi yüksek ve yalçın bir tepenin üzerinde yapılmıştır. Dört köşe şeddadi dimdik bir kaledir. Kale civarı çukur yerdedir, ama her tarafı göklere baş kaldırmış yalçın kayalardır. Havalisi de kayalıktır. Kalenin doğu tarafında tatlı bir su akar. Kalenin aşağı tarafında duvar dibinde sanatkar üstad, suyun ağzına demir bir kafes yaptırmıştır. Su bu kafesten geçerek kaleye gelir. Sonra birçok bostanlara taksim olunur. Demir kafesten sudan başka birşey geçmez. Kale kapısı bu akan suyun çıktığı yere, kaynağına yakındır. Hınıs'da cümle yedi mihrap mabet vardır. Evleri serapa toprak örtülüdür. Kiremitli bina yoktur. Ahali Hınıs dışındaki Bingöl Yaylası'na çıkıp kesbi teravet ederler." Dış kale surlarının batı, doğu, ve kuzey yönlerden kaleyi kuşattığı, doğal kayalıklar üzerindeki duvar kalıntılarından anlaşılmaktadır[195]. Ancak camilerden, han ve hamamdan hiç birisi günümüze ulaşmamıştır. Hınıs Ulu Camii ve yanındaki medrese kalıntısı ile çevredeki eski yerleşim izleri de bu dış surlarla kuşatılmıştır. Dış Kale surları içindeki bu kalıntıların bulunduğu yer, Eski Hınıs diye anılmaktadır. Ulu Cami, vakıf kayıtlarına göre,

---

[195] Hamza Gündoğdu-Ahmet Ali Bayhan-Ali Murat Aktemur. Hınıs, Tekman ve Çevrelerindeki Kültür Varlıklarına İlişkin Bir Yüzey Araştırması

Muş yöneticilerinden Alaeddin Bey tarafından 1734 yılında yaptırılmıştır. Yöre halkının zamanla yeni Hınıs ve Yukarı Mahalleye taşınmasıyla birlikte terk edilen cami, son yıllarda Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce esaslı bir tamir görür. Bir medreseyle birlikte külliye olarak inşa edilmiş olan Hınıs Ulu Camii'nin minaresinde bir usta kitabesi mevcuttur. Kaynaklarda külliyeye gelir getirmesi için, 20 dükkan ve bir değirmenin vakf edildiği ifade edilmektedir. Kare planlı olan cami dokuz küçük kubbeyle örtülüdür. Hınıs'taki diğer önemli yapılar arasında Toprakkale, Zirnak Kalesi, Zirnak Kümbeti, Erence Köyü Seyyit Ömer Halil Türbesi sayılabilir. Fakat bu eserlerin bulunduğu yerlerde günümüzde sadece taş yığınları mevcuttur.

1900 yılı salnamesine göre, kazada 13 cami ve mescid, üç tekke, 20 kilise ve manastır, bir mekteb-i rüştiye, iki mekteb-i ibtidai, 99 medrese (1312 ve 1315 tarihli salnamelerde medrese sayısı 27), bir hükümet konağı, bir askeri kışla, bir telgrafhane, 99 dükkan ve mağaza, üç furun, dört meyhane, iki han, 29 bezirhane, bir boyahane, 119 değirmen, 179 çeşme, dört köprü, 1.015 arsa, 122 yaylak ve 220 kabristan vardır[196].

Hınıs Sancağında şu zaviyelere ait vakıflar sayılmaktadır. Şeyh İdris zaviyesi, Pirhal-ı Ahlati zaviyesi, Hacı-Pir-Ahmed zaviyesi, Hacı-Bahşayiş zaviyesi, Şeyh-Veli zaviyesi, Şeyh-Şirvan zaviyesi, Baba-Söylemez zaviyesi, Mevlana-Mehmed zaviyesi, Aynü'l-Melik zaviyesi ve camisi, Yol-Hamza zaviyesi, Abdullah medresesi/mescidi, Hamza-Şeyh zaviyesi, Seydi-Ahmed-Ağa zaviyesi.

Hınıs Kaymakamlığı tarafından, "1918 yılında Rusların işgal ettikleri Hınıs'tan çekilmelerinden sonra Ermenilerin bölgedeki Müslüman halka yaptıkları mezalimin giderek arttığı, Hınıs'ın toplam 16 köyünde Ermenilerin ahaliyi bir araya toplayıp,

---

[196] 294 Numaralı Hınıs Livası Mufassal Tahrir Defteri. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

hayvanlarıyla beraber ateşe verip 682 kişiyi katlederek bütün hayvan ve eşyalarının yağma edildiği gibi kadın ve bakire kızların ırzlarına tasallut ettikleri; Söylemez'de bir haneye topladıkları kadın, erkek ve çocukların üzerine, ateşe verdikleri bir boğayı salarak tamamını katlattikleri; Ermenilerin köylerdeki mezalimleri sonucu binlerce İslam nüfusun katledildiği, gerek Rus işgali sırasında gerekse Rusların çekilmesinden sonra Ermenilerin Erzurum'un Tekederesi köyünde de 60, Oyuklu köyünde ise 30 İslamı katlettikleri ve Erzurum'da katledilen ve hatta hanelere doldurularak yakılan, ırzlarına tecavüz edilen kadın ve kızlara yapılan işkenceleri tarif etmenin mümkün olmadığı”[197], kaydedilir.

Hınıs’ın Bahçe Mahallesinde bulunan **Mama Hatun** ziyareti, mağara içindedir. Bu türbeye, özellikle boğmaca öksürüğüne yakalanan çocukların getirildiği, çocuğu getiren annesinin çocuğu bir müddet kabir başında yalnız bırakıp sonra alıp gittiği, nakledilir. Bu ziyaretlerin Perşembe günü olanı makbul sayılmakta, ziyaretçilerce lohusa kadınların doğum sancıları çekmemesi için buradan bir parça toprak alarak, doğum yapacak kadına yedirildiği anlatılmaktadır.

İlçenin Yukarı Kayabaşı Mahallesinde bulunan **Şeyh Mehmet** türbesi de halkın önem verdiği ziyaret mekanlarından birisidir.

Asıl ismi ‘Gome Abdalan’ (Zazaca Abdalanların evi) olan ve ilçeye 17 km. mesafede bulunan *Alikırı* köyünde **Abdal Ali** ziyareti bulunur. Buraya birçok insan gelir, dualarını eder ve kurbanlarını yaparlar. Eskiden bu köyde cemlerin yapıldığı ve bir Bektaşi-Dergahında olduğu gibi eğitim verildiği, hatta eski bir

---

[197] BOA. HR. SYS. 2878/91

kütüphanesi bile olduğu nakledilir.

İlçeye 28 km. mesafede bulunan *Erence* köyünde türbesi bulunan ve sahabelerden Hazreti Peygamberin sakası (su taşıyıcısı) olan **Seyyid Ömer Halil** Hazretlerinin VII. yüzyılda burada şehit düşmüş olduğu anlatılır. Kabrin altından ve dört bir yanından mucizevi bir şekilde su kaynar. Türbenin yanındaki diğer kabir de bu zatın ağabeysine aittir. Anlatıldığına göre, Sahabi Seyyid Ömer Halil Hazretlerinin diğer kardeşleri olan Bekir Baba Karayazı ilçesi Göksu beldesine bağlı Köse Hasan köyünde, Akbaba Pasinler'de, Güzel Baba Karaçoban ilçesi Kırımkaya'da ve yine Hazal Hatun Hınıs'ta medfundur. Erence'nin çok eski bir yerleşim yeri olduğu köydeki harabelerden ve Ermeni mezarlığından da anlaşılmaktadır

Hazal Hatun ziyaretgahı ilçeye 24 km. mesafede bulunan *Ovakozlu* köyünde Cevizlidere mahallesindedir. Kitabeleri bulunmayan iki kabrin boyu dört metredir. Hazal Hatun Seyyid Ömer Halil Hazretlerinin kız kardeşi olarak bilinir. İslam Ordularına katılarak kardeşleriyle birlikte Erzurum'a gelmiştir. Hazal Hatun'un vefat hikayesi şöyle anlatılır. Kardeşi Seyyid Ömer Halil Hazretlerinin Erence köyü yakınlarında şehit düştüğünü işiten Hazal Hatun, acı içerisinde bulunduğu dereden Erence tepesine doğru koşarken kendisine emri hak vaki olur. Saçları kuvvetli rüzgarın tesiriyle dereye doğru sürüklenir ve saç tellerinin tutunup kaldıkları yerlerde ceviz ağaçları peyda olur. 200 kadar ceviz ağacı ve türbelerin bulunduğu yer ziyaretgahtır. Ağaçlar kutsal sayıldığından, burada yetişen cevizler yenilmez ve teberrük olarak saklanır. Ağaçların kuruyan dalları ve yapraklarına, felaket getirir anlayışı içinde dokunulmaz[198].

---

[198] Ovakozlu köyünün komşusu Erence (Hırt) köyü sınırlarında içerisinde mezarların ve ağaçların olduğu çukur bir su kaynağı vardır. Buradan her yıl mayıs ayında çok bol miktarda su çıkar. Bu suyu Hırt köyü, Ovakozlu

İlçeye 20 km. mesafede bulunan *Divanhüseyin* köyü, ismini bir ziyaret yerinden alır.

İlçeye 38 km. mesafede bulunan *Elmadalı* köyünde **Abdul Ali** ziyareti bulunur.

İlçeye 18 km. mesafede bulunan ve Kurtuluş Savaşı sırasında burada 100'den fazla şehit düştüğü için eski adı Şehitharabe olan *Mutluca* girişinde **Sultanbaba** adında eski dönemlerde şehit düşmüş bir komutanın kabri etrafında mezarlık yapılmıştır. Buradan ağaç kesip götüren köylülerin başına daha sonradan felaketlerin gelmiş olduğu nakledilir. Köylüler ve böylece sadece o mevki (şehitlik civarı) hariç başka bir yerde oraya ait odunların yakılmaması gerektiğine inanılır.

İlçeye sekiz km. mesafede bulunan *Sultanlı* köyü adını, köyün yaklaşık 500 metre batısında yer alan ve bir Türk komutan olduğu sanılan şehidinden alır. Bu şehidin kabrinin etrafında mezar taşları ay-yıldız (bazılarında hançer-kılıç) motifleri işlenmiş mezarlar bulunmaktadır. Burada yatmakta olan şehidin Akkoyunlular veya Karakoyunlular döneminde şehid düştüğü sanılmaktadır. Anadolu'nun İslamlaşmasında hizmetleri olan, bu uğurda şehitlik mertebesine ulaşmış olan biri olduğuna inanılır. Kabrinin bulunduğu mevki Sultanlı, Mezraa ve Mutluca köyleri arasındadır. Üç köyün de ölüleri bu mübarek zatın bulunduğu

---

köyü ve diğer komşu köyler arazi sulamada kullanırlar. Su ekim ayının sonunda tamamen kurur. Suyun ziraat mevsiminde çıkıp, mevsim bitiminde kuruması ve suyun kaynağında mezarların olması buraya haklı olarak bir saygınlık ve kutsiyet kazandırmış ve adına ziyaret, suya da ziyaret suyu denmiştir. Su çok kireçli olup içmek için kullanılmaz. Ziyaretten çıkan suyun Ovakozlunun arazisini sulaması için yapılmış ve yedi km uzunluğunda tarihi büyük bir su arkı vardır, adına ziyaret arkı denir

mevkiye defnedildiğinden burası büyük bir mezarlık haline gelmiştir. Mevki hâkim bir tepenin zirveye yakın bir yerinde olup etrafı ve karşı yamaçları meşe ağaçlarıyla kaplıdır. Anlatılır ki, bu mevkide ağaç kesip götürenler felakete uğramışlardır. Bu mübarek zat (şehit) ancak kendisini ziyarete gelenlere bu mevkide yakmak şartıyla ağaçlarından yakmaya, çay ve yemeklerini pişirmek için odun toplayıp yakmaya müsaade etmektedir. Halk arasında böyle bir inanç oluştuğundan sadece ziyarete gelenler bu mevkide ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kuru dal, çalı-çırpı toplayıp gönül rahatlığıyla yakmaktadırlar. Ancak, asla bir kuru dal dahi olsa evlerine götürmemektedirler.

Şeyh Haydar Kerse ve ailesi Mekke'den Irak'a, Iraktan Diyarbakır'a göç etmişlerdir. Diyarbakır'a göç ettikleri sırada Şeyh Haydare Kerse'nin bir kardeşi Diyarbakır'da kalır. Şeyh Haydere Kerse Muşun Varto ilçesi Kers köyüne yerleşir ve (Kerse) lakabını köyün adından alır[199].

Anlatılır ki, Şeyh Haydare Kerse Hınıs'ın Ağgen köyünde Ermeniler tarafından parçalara ayrıştırılarak ve hayvan eti ile karıştırılarak kazana konulup kaynatılmaya başlanılır. Bu arada Şeyh Haydare kersenin parçalanmış bedeni adıyla Allah Allah diye bağırarak kazandan çıkar ve Ermeniler bu olayın karşısında hayretler içinde kalırlar. Bu olayı duyan sultan Abdulhamit ise askerlerine Ermenilere karşı savaş açılmasını emreder ve kırksekiz saat içerisinde bütün Ermenilerin öldürülmesi için talimat verir. Ve savaş esnasında Ermenilerin yarısı ölür, diğer yarısı ise kaçar.

---

199 Varto ilçesine 11 km. mesafede bulunan ve eski bir yerleşim alanı üzerinde bulunan köyün günümüzdeki ismi Boylu'dur.

Günümüzde bu zatın kabri iki ayrı köyde ziyaret edilmektedir. Bir yarısı Ağgen köyünde, diğer yarısı ise ilçeye 20 km. mesafede bulunan Kızılahmet köyünde bulunmaktadır.

Şeyh Bahauddin Efendi, Şeyh Ali Septi'nin torunu[200], Şeyh Mahmud Fevzi Efendinin oğlu ve Şeyh Said'in ağabeyidir. Zamanının önemli âlimlerinden olup Hınıs müftülüğü yapmıştır.

1920'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın etkisiyle yayınlanan, Mustafa Sabri Efendi'nin kaleme aldığı Şeyhülislam Dürrizade Abdullah Efendi tarafından ilan edilen Kuva-yı Milliye'cilerin öldürülmelerinin günah sayılmayıp dînen caiz ve vazife sayıldığını duyuran fetvasına karşı Ankara Müftüsü Mehmet Rifat Efendi tarafından yazılıp 153 müftü tarafından imzalanıp ilan edilen fetvada 'el-müfti bi-medineti hınıs: şeyh bahâeddin' olarak yer alır.

Şeyh Bahaeddin kıyam fikrine karşı soğuk durur. Ancak belirgin bir muhalefette bulunmak yerine evinde durmayı tercih eder. Şeyh Said kıyam hazırlıkları için Hınıs'tan ayrılırken kardeşine, askerinin ve gerekli mühimmatının olmadığını, dolayısıyla biraz daha ihtiyatlı davranması gerektiğini söylediğinde, Şeyh Said Efendi, "Allah (cc) bana kıyamet gününde bu kadar zengindin, ilmin vardı, sen bunlarla ne yaptın dediğinde ne cevap vereceğim", diyerek karşılık verir. Şeyh Said çalışmalara başladığında Bahauddin Efendi Hınıs'ta kalır. Adeti olduğu üzere her ikindi namazından sonra pencere kenarında Kur'an-ı Kerim okuyup dua eder. Bu haldeyken bir gün şehid edilir (1925). Kanı Kur'an'ın üzerine dökülür.

---

[200] Şeyh Ali Sebti hakkında 'Evliyalar Şehri Elazığ'a bkn. Sh.338-344

Anlatılır ki, Şeyh Bahaeddin Efendi şehid edilmeden önce rüyasında Hz. Osman'ı görür ve sabah evinin camı köşesinde Kur'an-ı Kerim okurken bir asker kurşunu ile Kur'an üzerine şehid olur. Şeyh Bahaeddin Efendinin kıyam hareketinde aktif müdahil olmamasının sebebi Şeyh Said Efendidir. Bunun amacı sadece medreselerin, ilim ve şeyhlik silsilesinin devamını sağlamaktır. Eğer kıyam hareketi başarısızlıkla sonuçlanırsa ve geri dönen olmazsa medreselerde ders verecek alim kalmayacaktır. Çünkü Şeyh Ali Sebti ailesinde en alim kişilerden biri Şeyh Bahaeddin Efendi'dir. Hem Hınıs Müftülüğünü yapmıştır hem de 500'e yakın olan Palevi ekolü medreselerinin Merkez Medresesi baş müderrisidir.

Şeyh Said'in torunu olan Abdülmelik Fırat (1934-2009) 11. Dönem Erzurum Milletvekilliği (DP) ve 19. Dönem Erzurum Milletvekilliği (DYP)'nde bulunur. 2002 yılında Hak ve Özgürlükler Partisini kurmuş ve Onursal Başkanlığını yapar. Diyarbakır Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu mezunudur. Babası Şeyh Şahabettin, Şeyh Said'in yeğeni idi ve aynı zamanda onun kızı Ayşan Hanım ile evliydi. 1925'deki isyanın ardından Şeyh Sait ve pek çok yakını idam edilir. Ailenin hayatta olan mensupları da sürgüne gönderilirler. Ve ancak, 1929'un Mart ayında Takrir-i Sükun Kanunu'nun kaldırılmasıyla memleketlerine geri dönerler. Ne var ki, topraklarına el konulmuştur. Tekrar gidip yerleşmelerine izin verilmiş, fakat araziler resmen verilmemiştir. Bu arada Soyadı Kanunu çıkarılmış, Şeyh Said ailesinin bir kısmına sürgünde Fırat soyadı verilmiştir. Ancak Aile 1935'de ikinci kez sürgüne tabi tutulur.

Çok partili dönemin başlaması ile Fırat ailesi birkaç günlük yolculuğun ardından Hınıs'ın Kolhisar köyüne dönerler. İlk kez

1957'de yedi yıl yaşını büyüterek DP Erzurum milletvekili olur. 27 Mayıs Darbesi'nde tutuklanan yaklaşık 500 kişinin içinde en gencidir. 1,5 yıla yakın Yassıada'da kalır. Yargılama sonucu önce idam cezasına çarptırılır, daha sonra cezası hapis cezasına çevrilir ve 1,5 sene Kayseri Cezaevinde kalır.

1991'de Erzurum'dan DYP milletvekili seçilir, ancak daha sonra hükümetin Kürt politikasıyla ters düşerek istifa eder. Bir ara RP'den ihraç edilen Hasan Mezarcı ile yeni bir parti kuruluşuna çalışır, sonuç alamaz. Bilahare Yeni Demokrasi Hareketi ile temas kurar. Hak ve Özgürlükler Partisi'ni kurar.

Kürtçe ve Türkçe'nin yanı sıra Arapça, Farsça, İngilizce ve Fransızca da konuşan Fırat, TBMM'nin en çok yabancı dil bilen üyelerindendir. HAKPAR onursal başkanlığı yapmıştır.

Abdülmelik Fırat ilçenin Kolhisar Mahallesi'nde bulunan aile kabristanına defnedilir.

Horasan Evliyaları

Malazgirt Savaşıyla birlikte Selçukluların Bizans, Gürcü ve Ermeni krallıklarına karşı üstünlüğü sağlanır ve Doğu Anadolu'nun zaptı başlamış olur. Bu süreçte İran Horasan'ından gelen Türk toplulukları o zamana kadar ismi Üskühat olan yere Horasan ismini vererek buraya yerleşir. Erzurum ve civarında Osmanlı hakimiyeti Çaldıran Seferiyle kurulmuş ve Horasan, Erzurum Sancağı Pasinler Kazasına bağlı 16 köyden ibaret bir Osmanlı nahiyesi olmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında, Ahmet Muhtar Paşa

kumandasındaki ordu her ne kadar kısmi başarılar elde etse de Horasan-Köprüköy-Pasinler hattı Rus işgali altına girer ve ordu Erzurum hattına çekilir. 1917 yılında Rusya'da meydana gelen ihtilal üzerine Ruslar, işgal ettikleri yerleri Ermenilere bırakarak bölgeden çekilirler. Rusların çekilmesinden sonra doğu illerini kurtarmak üzere harekete geçen ordu Kazım Karabekir Paşa komutasında 12 mart 1918'de Erzurum'u kurtarır. Horasan'ın Ermeni zulmünden kurtuluşu ise 16 mart 1918 tarihindedir. Horasan ilçesi, Cumhuriyet devrinde Pasinler ilçesine bağlı Zanzak (Akçataş) nahiyesinin bir köyü iken 1940 yılında nahiye merkezi günümüzdeki Horasan'a nakledilir ve buraya 30 köy bağlanır. 1953'de ilçe olur.

Horasan Baba'nın türbesi Camii Kebir Mahallesi Türbe sokakta, çevresi taş ve çamur harçla örülü aile kabristanı içindedir. Buradaki mezarların Rus Harbinde tahrip edildiği, Rus komutanın "türbedeki sandukayı dağıtmış, duvarda asılı bulunan şecere ve vakıfname nüshalarını yırtmış", olduğu nakledilir. Daha sonra 1960'lı yıllarda Horasan Belediyesi çevre düzenlemesi yapar. Günümüzde sadece Horasan Baba ve altı müridinin mezarı orijinal halini korumaktadır. Kabirlerin hepsi Türkistan usulü mezardır.

Yağan Paşa'nın arkadaşı olan Horasan Baba, Horasan'dan Pasinler'e gelmiş olan Türk sofilerinden birisidir. Horasan Baba'nın Yağan Paşa vakfiyesinde imzası olduğuna bakılırsa 1048 tarihinde Pasinler'e gelmiş olduğu anlaşılır. Halk onu evliya derecesine yükseltir. O zamanın nüfuzlu birisidir. Horasan'dan Köprüköy'e kadar olan araziler vakfiye hudutları içinde yer alır. Horasan Babanın türbesi büyük harpte yıkılmış, mezarı tahrip edilmiştir. Yine bu köy yakınında Hasan Baba adında bir Türkün mezarı bulunmaktadır. Ayrıca, suni bir tepe olan Tandır Tepe civarında bir kümbet bulunmakta olup köylüler bu tepeye Kümbetler demektedir.

Anlatıldığına göre, Horasan Baba ile **Hasan Dede** birlikte Horasan'dan gelir ve buraya yerleşmek isterler. Aras Nehrini geçerken Horasan Baba elindeki asasını okuyarak nehire vurur. Nehir ikiye ayrılır. Horasan Baba önden Hasan Dede peşinden yürüyerek nehri geçerler. Ayaklarına baktıklarında, Horasan Babanın ayaklarının ıslak, Hasan Dede'nin ayaklarının ıslanmamış olduğunu görürler. Bunun üzerine Horasan Baba Hasan Dede'ye hitaben, "ruhlarımızı teslim ettiğimizde seni yukarı beni aşağı bir yere defin etsinler", der. Ölümlerinde Hasan Dede Cami-i Kebir Mahallesindeki tepe üstüne, Horasan Baba da mahallenin içine defin edilir.

Veli Baba'nın kabri, ilçeye 17 km. mesafede bulunan *Velibaba* köyündedir. Burası kırmızı kesme taştan yapılmış üzeri kubbeli bir kümbettir. Kapısının üzerinde kitabesi mevcuttur.

Eyledi mekan Fatiha o ruha olsun her zaman
Gülü inhidamı; Tecdit etti Ahmet Ağa
İbni şeyh Seyit Ömer cennetulhuld olsun ol zata
Besmele tarihin etti ihya Delu Baba terbesin.

Bu kitabeden, türbeyi harap vaziyetten Ahmet Ağa'nın kurtarıp tamir ettirdiği, Veli Babanın adının da Delu Baba olduğu anlaşılır. Veli Babanın, Yağan Paşa (Baba) ile beraber Pasinler'e gelmiş Türk sofularından biri olduğu söylenmektedir. Türbe ve camiine vakfedilmiş köy ve arazi varmış. Zamanla bu köy ve arazinin şahıslara geçmiş olduğu nakledilir.

Veli Babanın adı Şeyh Seyit Ömer olup lakabı Delu Baba'nın daha sonraları Veli Baba şekline dönüştürülmüş olduğu görülür. Türbenin kapısı doğuya bakar. Türbeye girildiğinde, iki tahta sandukalı mezar mevcut olup üzerleri yeşil örtü ile kapatılmıştır. Bunlardan birisinin Veli Babaya diğerinin de kız kardeşine ait olduğu söylenmektedir.

Anlatıldığına göre, Horasan Baba (adını Horasan'a veren kişi olarak tanıtılır ve (kendisinden Seyyid-Şerif Kemalüddün Baba olarak da söz edilir), Hasan Dede, Yağan Baba, Veli Baba, Postlu Baba, Görüşgen Baba, Gözli Baba ile birlikte yedi kardeştir.

Postlu Baba'nın kabri, ilçeye 28 km. mesafede bulunan ve eski ismi Gazicelal olan *Kadıcelal* köyü sınırları içerisinde ve köyün batısına düşen Postlu Dağının eteğindedir. Dört metre uzunluğunda bir mezarı mevcuttur.

Horasan-Ağrı yolunun 30. kilometresindeki Aktaş köyünden güneybatı yönüne ayrılan köy yoluna girildiğinde, Çığılikom ve Yazılıtaş köylerinden geçilerek 14. kilometrede **Şalharap** (Reşadiye) komuna varılır. Bu komun yaklaşık olarak 3 km. güney-batısında yer alan **Kızlar Dağı** (2800 m.) sağrısında, terkedilmiş bir mezarlık ortasında, küçük bir kümbet yükselmektedir. XIV-XVI. yüzyıllar arasında inşa edilmiş olduğu tahmin edilen kümbet, bu devirde inşa edilmiş bilinen en küçük mezar anıtıdır[201].

İlçeye 23 km. mesafede bulunan ve eski ismi Sanamer olan köyün yeni ismi Hacı Ahmet'tir. **Hacı Ahmet Baba** (1792-1912) Seyyid olup dedeleri Bağdatlıdır. Babası Şeyh Yusuf Naili Efendi Van'a gelip Hoşab (Güzelsu) beldesine yerleşir[202]. Ahmet Baba burada dünyaya gelir. İlk tahsil ve tasavvuf terbiyesini babasının dergahında alır. Hacı Ahmet Baba Anadolu'yu gezer, İstanbul'a, oradan Hac farizasını ifa etmek için Hicaza gider. Dönüşte Pir Muhammet Küfrevi (1775-1898) dergahına gelerek burada iki yıllık bir eğitimden sonra, 36 yaşlarında kardeşiyle

---

[201] Rahmi Hüseyin Ünal. Az Tanınan Ve Bilinmeyen Doğu Anadolu Künbetleri. Vakıflar Dergisi. Sayı 11

[202] Yusuf-u Naili Hazretleri'nin türbesi, Van Hoşap (Güzelsu) kalesinin eteğinde olup, Arap Baba ismiyle tanınmaktadır.

birlikte Pasinler yöresine geçerler[203]. Seyyid Hacı Ahmed Babanın kendisinden yaşça büyük Muhammed Baba isminde bir de ağabeyi vardır. Bu iki kardeş Aşağıpasin'in alt sınırında olan ve Pasinlerle birlikte Narman kazasını da kuş bakışı seyreden Sanamer köyüne yerleşirler. Burada ilk başlarda iyi karşılanmazlar. Daha sonraları kendilerinin hal ehli olduğuna şahit olan köy halkı, bu aileyi sahiplenir, birlikte bir tekke inşa edilir.

Hacı Ahmet Baba hayatını seyahatle, halkı irşat etmekle geçirir. Kendisiyle çağdaş olan Halveti meşayıhından Narmanlı İbrahim Ethem Baba (1836–1916), Kadiri meşayıhından Haşi'i Zade Ali Efendi (Hacı Haşil) Hazretleri ile karşılıklı olarak ziyaretler yaparlar. Hacı Ahmet Baba vefat ettiğinde güzide halifesi ve sır katibi olan Abdulgani Efendi tarafından yıkanır, cenaze namazı kılındıktan sonra yaşadığı eve defn edilir. Aşık Sümmani Baba, dergaha gelir, sazını duvara dayar ve Seyyid Hacı Ahmed Baba'nın ardından bir mersiye okur.

Seversiz aşıklar Al-i Aba'yı,
Görürsüz, gözlersiz vakt-ı sabayı,
"Post"a vekil etti Yakub Baba'yı,
Acaba dedi mi Sümman elveda.

Seyyid Hacı Ahmed Baba'nın 74 halifesi olduğu, sağlığında her birini irşad için değişik yerlerde görevlendirdiği söylenir. Halifelerinden bir kısmı şu zatlardır. Mevlüd Baba (aynı zamanda

---

[203] Pir-i Küfrevî diye de anılan Muhammed Küfrevî'nin silsilesi Seyyid Taha Hakkarî yoluyla Halid el-Bağdadî'ye ulaşır. Muhammed Küfrevi Siirt'in Küfrevi köyünde 1775 yılında dünyaya gelmiştir. 1898 yılında 123 yaşında vefat etmiştir. Sultan Abdulhamit Han Bitlis'te onun için bir türbe yaptırır. Türbesi Kızıl Mescit Mahallesi'ndedir. Altın ve gümüş kaplamalarla süslü olan türbenin kapısı, 1916 yılında Bitlis'in Ruslar tarafından işgali sırasında Ruslar tarafından sökülerek götürülmüştür.

torunudur), Öznülü Abdulgani Efe, Keçesorlu Kamil Baba, Zivinli Aziz Baba, Sarıkamış Micingertli İsmail Baba, Ağverenli Kerim Baba, Bayburt Kaleardılı Ahmed Baba, Aşağı Horumlu Molla Bahri, babası Molla Muhammed ve Hak aşığı Aşık Sümmani Baba.

Halifelerinden bir kısmı farklı yerlerde medfundur. Aslen Sarıkamış'ın Ağveren köyünden olup, kabr-i şerifi Yozgat, Kadışehri ilçesi Kabalı köyünde bulunan Divane Mevlüd Baba, yine aslen Sarıkamış'ın Ağveren köyünden olup kabr-i şerifi Yozgat'ın Kadışehri ilçesi Vasfıbey köyünde bulunan Hamza Baba, yine Sarıkamış'ın civar köylerinden olup kabr-i şerifi Tokat, Zile ilçesinda bulunan Haydar Baba, Erzincan Kelkit ilçesi Sipekör köyündebulunan ulemadan Veliyuddin Efendidir.

Anlatılır ki, dönemin müftüsü Solakzade Efendi ve Yetim Hoca gibi zatların başkanlığında Hacı Ahmet Baba Erzurum Ulu Camiinde imtihan edilir. Kerim Baba, yan tarafta rabıta yapmaktadır. Sorulan soruların cevaplarının Hacı Ahmet Baba'nın önündeki yeşil rahle üzerinde siyah ciltli bir kitaptaki sayfaların açılıp cevaplarının verildiğini görür. Hacı Ahmet Baba, bu sırra şahit olan Kerim Baba'yı, "kapat gözünü!", diyerek perdeler. Sorulan her soru, Kitap, Sünnet, İcma, Kıyas doğrultusunda cevaplandırılır. Nihayette, Hacı Ahmet Baba ve ekibi, huzurunda bulundukları Solakzade Hazretleri tarafından eve davet edilir. Hacı Ahmet Baba'ya, "zikrullah yaparsanız çok memnun oluruz", der. Halka kurulur. Zikir yapılır. Mevsimin kış olması sebebiyle, zikir yapılan odada soba yanmaktadır. Sobanın üzerindeki su dolu ibrik, sıcaklığın tesiri ile kaynamakta, kapağı dikkat çekici sesler çıkarmaktadır. Hacı Ahmet Baba, elini kapağın üzerine koyup, kendine özgü hitap ve üslubuyla:
"Deginan, sükut dur! İhvanın halvetini bozuyorsun", der. Ve kaynayan ibriğin sesi kesilir. Orada bulunanlar, dokunmak

suretiyle ibriğin suyunun soğumuş olduğunu fark ederler.

Seyyid Hacı Ahmed Baba, görevlendirdiği halifelerine tembihlerde bulunur. Kaleardılı Ahmed Baba'ya der ki, "Ahmed Baba! Ders vereceğin zaman Levh-i Mahfuz'a bak. Ders alacak kişi said ise, ders ver. Saki ise onu said edinceye kadar ders verme". Kaleardılı Ahmed Baba da, "Ben ne Levh-i Mahfuza ne de said veya saki olmalarına bakamam, kişinin kolundan tuttuğum gibi manen size teslim eder ve aradan çıkarım", der. Seyyid Hacı Ahmed Baba, bu söz karşısında çok memnun olur ve manevi himmetini iyice ziyadeleştirir.

Bir menkıbeyi Erzurum'un büyük alimlerinden eski Cinis imamı Mahandalı Hacı Yusuf Efendi Hoca anlatmaktadır. "Bir gün Efe'nin (M.Lütfi Efendi) yanında oturuyordum. Pasinler eşrafından Tepecikli Hacı Mehmet Korsunoğlu içeri girdi. Üzüntülü ve heyecanlıydı. Efe'yi ziyaret ettikten sonra, gelininin felç geçirdiğini söyledi. Efe bir müddet daldıktan sonra Sanamer'e götürmesini emir buyurdu. Neticeyi merak etmiştim. Birkaç gün sonra Korsunoğlu'nu görerek durumu sordum. Aynen şunları anlattı. Koma halinde Sanamer'e götürdüm. Türbede bir müddet bekledikten sonra uyandı. Sol kolu haricinde her tarafı sapasağlamdı. Geline göre kısa boylu, beyaz sakallı ve nurani bir zat gelip, vücudunu sığamıştı. Kolunun ise Hasan Harakani Hazretleri'ne havale edildiğini belirtmişti[204]. Oradan Kars'a götürdüm. Güç bela türbedarı bularak büyük velinin türbesine

---

[204] Kars Kaleiçi Mahallesi'nde, Evliya Camisi'nin avlusunda bulunan Hasan-ı Harakâni Türbesi, Selçuklulardan önce Anadolu'daki Oğuz Beylerinin yapmış olduğu savaşlarda şehit düşen Hasan-ı Harakani'ye aittir. Hasan-ı Harakani'nin mezarı XVI. Yüzyılda bulunmuş ve Serdar Lala Mustafa Paşa tarafından 1579'da türbesi yapılmıştır. Bu türbeden ötürü de yanındaki camiye Evliya Camisi ismi verilmiştir. Hasan-ı Harakani Türbesi'nin çevresinde 21 adet mezar daha bulunmaktadır.

gittik. Gelin kısa bir müddet için baygınlık geçirdi. Uyandığı zaman kolu sapasağlamdı. Bu defa uzun boylu nurani bir zat gelerek kolunu sığamıştı.”

İspir Evliyaları

Özellikle Serçeme Boğazı-İspir güzergahında bulunan çok sayıdaki kale ve garnizon, bölgenin eskiden beri kullanılan bir anayol olduğunu göstermektedir[205]. Malazgirt zaferini müteakip Sultan Alp Arslan tarafından ikta olarak Ebû’l- Kasım Saltuk’a verilen Erzurum ve çevresinde Saltuklu Devleti kurulur ve Erzurum’dan sonra, Bayburt, Tercan, Oltu, Micingerd’den başka İspir de Saltuklu egemenliğine geçer. Saltukluların yıkılışından sonra Erzurum ve çevresinde 1202-1230 yılları arasında Erzurum Selçukluları hüküm sürer ve İspir de çevresindeki yerleşim alanları ile birlikte Erzurum Selçuklularının egemenliğine dahil olur. İspir sırasıyla İlhanlı, Eretnalı, Karakoyunlu, Timurlu, Akkoyunlu ve Gürcü krallığı hakimiyetinde kalmıştır.Yörenin 1514 Çaldıran seferi sonunda alındığı ve 1515 yılında sancak yapılarak yönetiminin Trabzon atabeyi olan Bayrakluoğlu’na verildiği kabul edilmektedir[206]. İspir Cami-i Kebiri (Ulu Camii), çarşı içinde olması sebebiyle halk arasında Çarşı Camii olarak adlandırılmaktadır. Caminin kitabesinde, 1200-1225 tarihleri arasında Erzurum’da hüküm süren Mugisüddin Tuğrulşah’ın

[205] İbrahim Etem Çakır. 1642 Tarihli Avarız Defterine Göre İspir Sancağı
[206] Yunus Özger. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İspir ve Köylerinin Nüfusu

saltanatı esnasında Emir Şemseddin Atabeg Erdem Şah tarafından inşa ettirildiği belirtilmektedir. Cami-i Kebir vakfı hakkında eldeki en eski kayıt ise 1843 yılına aittir.

İspir kazasına ait vakıflarla ilgili en eski kayıtlar, XVI. yüzyıla ait tapu tahrir defterlerinde bulunmaktadır[207]. 1529 tarihli defterde merkez ve muhtelif köylerde Melik Halil Zaviyesi, Derviş Hüseyin Zaviyesi, Derviş Kılıç Zaviyesi, Derviş Evliya Zaviyesi, Şeyh Hüseyin Zaviyesi, Şeyh Abdi Zaviyesi, Derviş Aşık Zaviyesi, Hacı Derviş Köhne Puş Zaviyesi, Şeyh Karakoç Zaviyesi, Şehit Osman Zaviyesi adlı vakıflar vardı.

1642 senesine ait kayıtlarda iki cami tespit edilmiştir. Bu camiler Kale Camii ve Camii Kebir'dir. Bunun yanı sıra kaza merkezinde Melik Halil Mescidi bulunmaktadır. Bu üç dini kurumda toplam 10 kişi görev yapmaktaydı.

İspir'de Melik Halil adına tesis edilmiş biri zaviye diğeri mescid vakfı olmak üzere iki vakıf yer almaktadır. Melik Halil Mescidi şehir merkezinde, Kadıoğlu Medresesi yakınındadır. Melik Halil Gazi Camii Çarşı Camiinin kıble tarafında ve Kadızade Medresesinin hizasında bulunan bir eserdir. Kapı kemerinin üstünde bulunan mermer kitabe zamanla eriyerek yok olmuştur. Tuğladan yapılmış kubbesinin üstü yıkılmış ve harap bir vaziyetteyken Hacı Hulusi Efeoğlu şahsi gayret ve uğraşmaları neticesinde tamir ettirir ve ibadete tekrar açtırır. Duvar yüksekliği dört metredir. Mescidin üzeri ağaçlarla kırlangıç tarzında örtülmüştür. Küçük ve basık bir kubbe durumundadır. Mescidin etrafı evlerle çevrelenmiş ve hatta mescidin yolu dahi kapatılmıştır. Bu tarihi eserin tescili ve muhafazası için Kültür Bakanlığına gerekli müracaat yapılmışsa da bir netice alınamamıştır. Hacı

[207] Yunus Özger. XIX. Yüzyıl Ortalarında İspir Kazasında Vakıflar

Hulusi Efeoğlu’nun elinde olan Sultan Reşat’a ait fermanda, bu mescidin H. 814 [1412] yıllarında zaviye olarak Derviş Melik Halil tarafından yaptırılmış olduğu nakledilir.

Derviş Melik Halil’in türbesi, bu gün Melitci diye isimlendirilen mezarlığın ortasındadır ve türbenin temelleri halen mevcuttur. Anlatılır ki, bu türbenin kubbe tuğlalarını Ruslar sökerek fırın yapımında kullanmışlardır. Kesme taş olan alt kısmını da 1920’lerde İspir Kaymakamlığına tayin edilen Divriğili Rüştü söktürür ve Kaymakam Konağı yapımında kullandırır. Ne var ki, yapılan Kaymakam Konağı akabinde yıkılır. Halk bu olayı “Derviş’in bedduası tutu”, diye anlatır.

İçkaledeki caminin 1843 yılında harap durumda olduğu anlaşılmaktadır.

Kadızade Medresesi İspirli Erzurum Müftüsü Kadızade Mehmet Efendi tarafından yaptırılmıştır[208]. Medrese Derviş Melik Halil Gazi Camiinin 100 metre batısında şehir deresi kenarında bulunmaktadır. İspir’e on kilometre mesafede bulunan Kalkons köyünden getirilen muntazam kesme taşla yapılmış olan medrese önemli bir mimari eserdir[209]. Ortasındaki bahçede çıkrıklı bir su kuyusu da vardır. Medresede on oda bulunmakta olup odaların hepsi beşikörtüsü şeklinde tonoz kubbelidir.

---

208 Bünyamin Çalık. Osmanlı Dönemine Ait Nukullu Fetvalardan “Bahru’l- Fetava”

209 İspir ilçe merkezine 14 kilometre uzaklıkta olan köyün eski ismi Kalgus ya da Kalkons'dur. Adının 'Değirmenli' olarak değiştirilmesi, Çoruh'u besleyen derelerden biri üzerinde bulunan köyde, değirmenlerin varlığıdır. 1980'lere kadar faal olan değirmenler, hem köyün hem de komşu köylerin büyük göç vermesi sonrasında nüfusunun düşmesi nedeniyle kapanmıştır.

Kitabesi, *“Bu şerefli medreseyi hücrelerinde oturanlara ve başkalarına şafi ilimlerin ve kafi fenlerin okutulması ve bunların öğrenimleri için aslen İspir’li Erzurum şehri müftüsü Kadızade şöhretli Mehmed sırf Allah’ın rızasını kazanmak* için (1138/1760) *senesinde yaptırdı ve vakfetti”* anlamında Arapça olarak yazılıdır.

Evkaf Nezareti Defterlerine göre İspir’in köylerinde bulunan vakıflar Şeyh Mehmed cami-i şerifi vakfı, Aşık Baba cami-i şerifi vakfı, Karoz köyünde çiftlik zaviyesi vakfı, Gizkasor köyünde Şeyh Hamdullah cami-i şerifi vakfı, Mişankas köyünde Şeyh Hüseyin Efendi zaviyesi vakfı (günümüzde Bayburt’a bağlı), Karakoç köyü zaviyesi vakfı (Günümüzde Pazaryolu ilçesine bağlı), Şeyh köyünde cami-i şerif zaviyesi vakfı, Pazahbun köyü zaviyesi vakfı (günümüzde Bayburt iline bağlı), Karakoç köyü cami-i şerif vakfı (günümüzde Pazaryolu ilçesine bağlı), Orsor köyünde mescid zaviyesi vakfı (günümüzde Bayburt iline bağlıdır), Fısirik köyünde Sultan Süleyman Han Camii Vakfı, Muhşin köyünde zaviye vakfı, Hişen köyünde Numan Paşa cami-i şerifi vakfıdır.

1310 tarihli Vilayet Salnamesine göre, bu kazada yüz dört camî ve mescid, kırk medrese, üç tekye ve zaviye, beş türbe, yüz otuz sıbyan mektebi, yirmi üç kilise ve manastır, elli dükkân ve mağza, beş han ve yüz yetmiş sekiz değirmen, dört fırın ve bir baruthane, iki yüz seksen dokuz çeşme, dört bin iki yüz yirmi üç arı kovanı, on iki bin sekiz yüz anbar ve samanlık, altı bin kadar bahçe ve iki yüz elli arsa ve mera mevcud olduğu kaydedilir[210].

İlçeye 18 kilometre mesafede bulunan *Numanpaşa* (eski ismi Hişen) köyünün 150 sene öncesine kadar sancak merkezliği yapmış

---

[210] Ağaver Tunç. Vilâyet Sâlnâmelerine Göre Erzurum Vilâyeti (H.1310, 1317, 1318). Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 2010

ve buradan önemli adamlar çıkmış olduğu nakledilir. Bunlar arasında Girit kahramanı Darbune Bekir Paşa (Kel Bekir), Darbune zade Numan Ağa (30.XI.1750 - VII. 1751 tarihleri arasında Yeniçeri Ağası), Ömer Paşa (Ankara mutasarrıfı, Numanpaşa Köyü'nün kuzeyinde ve beş kilometre uzağında, Bahçeli köyünün Çoruh Nehri kenarında, dört ayaklı tek kubbeden oluşan bir kümbet içinde medfundur.) bulunmaktadır. Başka bir rivayete göre bu mezar Zarbuna Bekir Paşa'ya aittir. Bunların sülalesinden torunları halen köyde, ailenin varlığını sürdürmektedir. Bu köyde bu zatlara ait cami, köprü, medrese gibi yapılara ait bazı izler görülmektedir. Celali isyanları sırasında İspir Kaza merkezi harab edilmiş, İspir Sancağına tayin edilen Sancak Beyi Numanpaşa köyünü hükümet merkezi olarak yeniden inşa ettirmiş ve bundan dolayı Osmanlıca şenlendirilen manasına gelen Hemşen ismi verilmiştir. Ahali söyleyiş değişikliğine uğratarak kısaltmış, Hişen şeklinde telaffuz etmeye başlamıştır.

Yusuf Aydın Efendi 1930 yılında eski adı Vahnas olan ve ilçeye 35 km. mesafede bulunan Soğuksu köyünde dünyaya gelir[211]. 1945 yılında İstanbul'da İsmail Hamdi ve Mahmut Efendilerden fıkıh, hadis ve akaid dersleri alır. İspir'in değişik köylerinde imam-hatiplik yapan Yusuf Hoca 1969 yılından itibaren Soğuksu köyünde birçok hafız yetiştirir. 1999'da Hakk'ın rahmetine kavuşur.

İspir Kalesi'nde yer alan kilise hariç, Bahçeli (Çirkini) köyü doğusunda kilise kalıntısı, Sırakonaklar (Hodiçor, Hodaçür) köyünde 1964 yılında camie dönüştürülen kilise, Yedigöze (Kerap)

[211] Şamil Dağcı. Osmanlı Dönemi Kaynaklarında Yer Alan İspirli Alimler

köyünde bir şapel, Cankurtaran (Kayser) köyü doğusunda bir kilise kalıntısı bulunmaktadır[212].

Karaçoban Evliyaları

1987 yılında resmi kararname ile ilçe statüsüne kavuşturulan Karaçoban ilçesinin tarihi ve kültürel değerlerinden en önemli olanı Muş beylerinden Alaaddin Bey tarafından 1134 yılında yaptırılan Zernak Kalesi'dir. Ayrıca ilçe merkezinde Sarıveli Mahallesinde bulunan Sarıveli Höyüğü de M.Ö. 1400 yıllarına dayanan tarihi ile önemli tarihi eserlerden birini oluşturmaktadır.

Güzelbaba türbesi, ilçeye dört km. mesafede bulunan Kırımkaya köyündedir[213]. Kimin tarafından ve ne zaman yapıldığı bilinmeyen türbenin üzeri açık, etrafı tuğlalarla çevrilidir. Sade bir mezar olup çamurlu taş duvar bir yapıdır. Türbede şifa ve dilek için kurban kesilir. Suyun başındaki ağaca ip ve bez bağlanır.

Molla Mustafa türbesi ilçeye 21 km. mesafede bulunan *Akkavak* köyündedir. Molla Mustafa 1914 yılında vefat etmiş, 1960 yılında türbeyi köylüler yaptırmıştır. Taştan yapılı türbenin üstü saç kaplıdır. Müştemilatında küçük bir namaz odası vardır. Burası şifa için ziyaret edilmekte, ziyaretçiler namaz kılıp ibadet etmektedirler.

---

[212] Murat Aktemur-Umut Kukaracı. İspir ve Çevresi Kiliseleri
[213] Kalafat Yaşar. Kuzeydoğu Anadolu'da Ulu Canlar

Şeyh Abdullah Efendi türbesi, ilçeye 20 km. mesafede bulunan Maruf köyündedir. Şeyh Efendi Acar ailesinden olup türbenin yanında oğulları Abdulkadir, Şeyh Haydar ve Şeyh Cemaleddin medfundur. Üstü kapalı taş türbenin 1970 yılında tamirini köylüler yaptırmıştır. İhata duvarı ile çevrili türbenin küçük bir odası vardır. Burası "şifa ve dilek için ziyaret edilir". Şeyhin çeşitli kerametleri olduğu ifade edilmektir.

İlçeye 23 km. mesafede bulunan *Kuşluca* köyünde **Hacı Süleyman Efe**'nin türbesi bulunmaktadır.

Karayazı Evliyaları

Daha önce Hınıs'a bağlı bir köy iken 1938 yılında ilçe olur. İlçe merkezi günümüzde Köprüköy ilçesine bağlı olan Çullu köyü iken daha sonra bugünkü yerine taşınır.

İlçeye 35 km. mesafede bulunan *Söylemez* köyünde II. Abdülhamit döneminde Hamidiye alaylarına katılan aşiretlerin çocuklarının eğitimi için yaptırılan okul bulunmaktadır[214]. Köyde bulunan Kuluhan Bey Camii ve Okulu Ermeniler tarafından tahrip edilerek yakılmıştır. Daha sonraları restore edilen cami ve okul en son 1999 yılında tadilat görmüştür.

---

[214] Yol çalışmaları sebebiyle Yukarı Söylemez köyünün kuzeybatısında derenin ikiye ayırmış olduğu kale ile köy arasındaki alanda çok sayıda mezar bulunmuştur. Ayrıca Yiğityolu, Hasanova ve Karakaya köyleri civarında da kaleler bulunmaktadır. -Akın Bingöl. Karayazı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar-

Anlatılır ki, Osmanlı döneminde Suriye'den Cafer Ağa isimli aile büyükleri ile kardeşleri Hasan ve Hüseyin Ağa önce Diyarbakır'a sonra da Yukarı Söylemez'e göç eder. Hatta o dönemde Cafer Ağa Hınıs'ta devlet memuru olarak da görev yapar. Cafer Ağa'nın Kuluhan Bey isimli bir oğlu bulunmaktadır. Kuluhan Bey II. Abdülhamit zamanında Hamidiye alaylarına komutanlık yapar. Üstün başarılarından dolayı Padişah tarafından saraya davet edilir, kendisine "altın mı, toprak mı yoksa başka bir şey mi istersin?", diye sorulur. İleri görüşlü olan Kuluhan Bey yaptığı vazifenin, vatanın bütünlüğü ve bekası için olduğunu, bunun için bir karşılık alacaksa eğer, köyüne bir okul ve cami yapılmasını ister. Padişah dileğini yerine getirir. Öyle ki, uzun bir süre misafir edildiği saraydan çıkıp köyüne gitmeden okul ve cami yapılmıştır. O kadar mutludur ki, ellerini açıp Allaha dua eder. Yapılan okulun üzerinde bu gün halen sultanın tuğrası bulunmaktadır.

Söylemez Baba'nın türbesi, Aşağı Söylemez köyündedir[215]. Köyde tarihi iki kümbet mevcuttur. Biri bu köylere adını veren Söylemez Baba'ya, diğeri de Söylemez Baba'nın hatunu olduğu söylenen Söylemez Ana'ya aittir.

13. Yüzyıl sonu ile 14. Yüzyıl başlarına ait muntazam kesme taştan yapılmış silindirik planlı kümbetlerin mahruti olduğu anlaşılan kubbeleri ve duvarlarının bir kısmı yıkılmış durumda olup mihrapları mevcuttur. Her iki kümbette mihrabın üst kısım ve iki taraflarında pencereleri vardır. Söylemez Baba'nın türbesine kuzey-doğuya bakan kapısından üç basamakla inilerek girilir. İçerde kesme taştan yapılmış bir mezar bulunmaktadır. Söylemez Ana'nın türbesine ise, kuzeye bakan kapısından iki basamakla inilir. Türbe içinde moloz taşlarla yapılmış bir mezar mevcuttur.

---

[215] http://kurumsal.kulturturizm.gov.tr/

Söylemez Baba ile ilgili bir menkıbede anlatılır ki, burası ticaret kervanlarının geçtiği dinlenme noktalarından biri imiş. Zamanın birinde develerle yük götüren bir kervan gelip konaklamış. Söylemez Baba yanlarına gidip ne taşıdıklarını sorduğunda, kervancı başı şeker tozu yüklü olan kervanın tuz yüklü olduğunu söylemiş. Söylemez Baba'nın cevabı "Biz insanımızın dediğine inanırız. Tuz diyorsanız tuzdur.", demiş. Kervan oradan kalkıp yükünü menziline götürdüğünde, malı teslimi sırasında yükün şeker tozu değil tuz olduğu görülmüş. Mal alınmamış. Kervancı başı hatasını anlayarak yükünü develere yükleyerek geri dönmüş. Söylemez'e geldiğinde Baba'ya varıp bu yükün, tuz değil şeker tozu olduğunu, söylemiş. Söylemez Baba'nın cevabı, "Bizim kardeşlerimiz doğru söyler. Biz de inanırız. Şeker tozu diyorsanız, dediğinizdendir.", demiş. Kervancı yükünü tekrar yüklemiş, menziline varıp malı teslim etmiş.

İlçeye 32 km. mesafede bulunan Göksu beldesine bağlı *Kösehasan* köyünde, sahabi Seyyid Ömer Halil Hazretlerinin kardeşine ait olduğuna inanılan **Bekir Baba**'nın kabri bulunmaktadır.

İlçeye sekiz km. mesafede bulunan *Yücelik* köyü mevkiinde, köyün koruluğunun yükseldiği tepede bulunan **Güzel Baba** ziyaretine, çocuğu olmayan ve erkek çocuk isteyenler gider ve adak adayıp kurban keserler[216].

---

216 Kalafat, Yaşar. Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri. 6. Baskı. Ankara: Berikan Yayınevi

Çobandede Köprüsü'nün bir km. kadar batısında küçük bir yerleşim birimi iken, giderek gelişen ve 1990'da ilçe haline getirilmiş olan Köprüköy'ün doğusunda, mahalle içinde evler arasına sıkışmış vaziyette Köprüköy Hanı harabeleri yer almaktadır[217]. Tavernier 1631'de gelmiş olduğu Erzurum'dan İran'a giderken Köprüköy'e uğrar[218]. A.Puşkin, 1829'daki seyahatinde, "Köprünün adı Çoban Köprüsü idi. Tebriz yolu bu Köprü'nün üstünden geçiyor. Birkaç adım ötede bir kervansarayın karanlık yıkıntılarına uğradım...", diye kaydeder[219]. W. J. Hamilton'un 1835'teki seyahatinde vermiş olduğu bilgilere göre harap bir halde bulunan han kesme taştan ve oldukça iyi bir işçilikle inşa edilmiş olup, dört bir yanda yuvarlak kulelerle takviye edilmiştir[220]. Köprüköy Hanının, Çobandede Köprüsü ile birlikte, 1297 senesinde Gazan Mahmut Han'ın Veziri Çoban Sulduz tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir. Vezir Çoban'ın Köprü'nün kuzeyindeki tepede bir türbe ve zaviyesinin bulunduğu, ancak türbede yatan şahsın gerçek kimliğinin bilinmediği anlaşılmaktadır. Zira Çobandede'nin Medine'de öldüğü ve oraya defnedildiği tarihi kayıtlarda zikredilir. Kırım Savaşı (1854) sırasında harap durumda olduğu bildirilen zaviye ve türbenin kısa

---

[217] Hamza Gündoğdu. Köprüköy Hanı

[218] "De cette forteresse on vient camper a un pont qui est aupre d'un village appellé Choban kupri." Tavernier. Sh. 21

[219] A. Puşkin. Erzurum Yolculuğu ve Byelkin Öyküleri. Çev. Ataol Behramoğlu. Cumhurite Dünya Klasikleri Dizisi

[220] William J. Hamilton. Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia. Sh.184-5

bir süre öncesine kadar temellerinden bir kısmının ayakta olduğu belirtilir. Ne var ki, bu türbeden günümüze hiçbir iz kalmamıştır.

İlçenin doğu tarafında bulunan tepe üzerindeki **Çoban Dede** yatırı, Oğuz Baba, Çoban Abdal, Halil Dede (Halil Divani) adlarıyla da anılmaktadır. Çoban Dede Dağı olarak da bilinen bu tepe üzerinde eskiden moloz taşlarla yapılmış, kitabesiz, büyükçe bir mezarla yanında birkaç mezar da mevcutken, burası bakımsızlık sebebiyle yerle bir olmuş durumdadır.

Anlatıldığına göre, Halil Dede Dağındaki mağaralardan birisinde yaşayan bir çoban varmış. Ara sıra mağaradan çıkarak çevreyi gezdiği de olurmuş. Köylülerin Aras Nehri üzerinde bir köprü yapmak istediklerini fakat bir türlü tutturamadıklarını işiten dede aşağılara inmiş. Onların hazırlıklarını görmüş, çalışanların yanlarına gittiğinde onlara hitaben, "her şeyiniz tamam ama iki taşınız noksan", demiş. İncelemeler, sayımlar yapıldıktan sonra söz konusu taşların düştükleri tespit olunmuş. Bu durum karşısında kendisine itibar gösterilmiş ve köprünün ayaklarının konacağı yer konusunda düşüncesi sorulmuş. Bunun üzerine Çoban Dede, "beni izleyin", diyerek elindeki sopası ile nehri geçmeye başlamış. Belli aralıklarla yedi yerde sopasını dikine suya sokmuş. Ve, "köprünün ayaklarını bu yerlere dikersiniz", diye tavsiyede bulunmuş. Aras Nehrinin suları çekildiğinde, köprü ayakları altında ağaçların var olduğu, bunların da Çoban Dede'nin diktiği sopalar olduğu söylenir.

Yöre insanınca bu tepe ve çevresinde bulunan çalılar kutsal kabul edilerek üzerlerine dilek dilenip bez, iplik, çaput bağlanır. Buradan çalı kesip götürenlerin türlü sıkıntı ve belalara düşeceğine inanılır. Burayı çocuğu olmayanlar, olup da yaşamayanlar, hastalığı olanlar, geçim sıkıntısı çekenlerin ziyaret ettikleri, adak

kestikleri dua ve niyazda bulundukları anlatılır. Hatta Çoban Abdal'ın mezar toprağından alınıp tarlalara serpilirse, tarladaki köstebek ve farelerin uzaklaştıkları, ürün ve bereketin arttığı ileri sürülür.

Bir gözü yakın tarihlerde iptal edilerek içi doldurulan Çoban köprüsü aslında yedi gözlü olarak inşa edilmiş ve söylentiye göre, inşasında yaklaşık 20 km. uzaktaki Yeşilöz (eski ismi Homigi) köyünden çıkarılan taşlar kullanılmıştır[221]. Köprünün ilgi çekici özelliği, gözleri ayıran ayaklara bitişik olan sel yaranlar ve bunların öbür yüzdeki yarım yuvarlak payandalarında görülür. Bu mahmuz biçimindeki çıkıntıların üstlerinde köşeli şekilde yarım kulecikler inşa edilmiş, bunların üstleri yarım piramit şeklinde külahlarla kapatılmıştır. Adeta yarım kümbetleri andıran bu unsurlardan batı cephesindekilerin mazgal biçiminde menfezlere sahip oluşu içlerinin boş olduğunu gösterir. l946-l948 yıllarında Erzurum-Kars Demiryolu inşası sırasında üçüncü kez onarılmıştır[222].

Çoban Dede köprüsü ile ilgili olarak İ. H. Konyalı, "*Çoban Dede köprüsünü İlhanlı emirlerinden adını bir aileye bırakan Çoban Noyan yaptırmıştır. Bu köprünün üstündeki bir tepede halkın "Oğuz Gazi","Çoban Abdal" dedikleri bir yatır vardır. Taşsız kitabesiz, sandukasız olan buradaki yatırın hüviyeti, ölüm yılı malum değildir. Kırım harbine kadar burada bir de kümbet varmış. Ayrıca bir de Çoban Abdal zaviyesi bulunduğunu, Tenzile, Gırdabaz köyleri öşürünün bu zaviyeye vakıf bulunduğunu da Başvekalet arşivinde bulunan bir il yazıcı defteri bize öğretiyor. Bu zaviyenin de köprü banisi tarafından kurulmuş olması düşünülebilir. Köprünün daimi tamiri ve bakımı için de şu köyler*

---

221 Semavi Eyice. Çoban Dede Köprüsü. TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt 8
222 Ömer Subaşı. Pasinler . V-XVI. Yüzyıllar. Doktora Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 2010

vakfedilmiştir. Yağan, Işkı, Köprüköy, Kerinkar, Erek, Kırdavas. Bu köprünün 15 dakika kadar garbında çay üstünde yok olmuş bir köprünün temel izleri görülüyor. Eski köprü burada imiş. H.670 (M.1271) yılında Aras'ın fevkalade taşması yüzünden yıkılmıştı. Çoban Noyan onun yerine bu köprüyü yaptırmıştır. Çoban köprüsünün mimarı da köprünün zamanla batmaması için ayakların altına ardıç nevinden ağaçlar döşemiştir. Ardıç zamanla çelikleşen bir ağaçtır. Köprü Hasankale gibi bir İlhanlı eseridir.", diye belirtmektedir.

''Tigran'ın ölümünden sonra oğlu Valarsh, homonym'un otuz ikisinde tahta çıkmak için geldi. Ararat'da annesinin kışlık dinlenme yerine giderken yol üzerinde onu doğurduğu büyük bir kasaba içerisine bir saray inşa ettirdi. O, Pasin vilayetinde, Aras ve Murts'un bir birine karıştığı yerde, bu yeri inşa etti ve kendisinden sonra burasını Valarshavan olarak isimlendirdi.'' Aras Nehri ile Hasankale Çayı'nın birleştiği yerde bir tepe üzerine kurulan Yağan köyünün, tarihi kaynaklarda birçok kez geçen Valarshavan (Pulur Behak) isimli yer ile aynı yerleşme yeri olması muhtemeldir[223]. Yağan köyü, ismini Yağan Paşa'dan almaktadır. Diğer adı Şeyh Halil Divani olan Yağan Paşa, Kirman Türklerinden olup Pasin Bölgesinin Tebriz'e bağlı olduğu sırada buraya göç etmiş ünlü Türk dervişlerinden biridir. Vakfiyesine göre H. 440'dan (M. 1048) önce bölgeye gelen Yağan Paşa, Pasin'e bağlı eski adı Pulur Behak olan köye yerleşerek buraya kendi adını vermiştir. Bu vakfiye, "Pasin nahyesinde Pulur Behak karyesinde mukim Ali Taha ve Yasin imamı Muhammed Bakir evladından fahrülmeyasihin ve kutbil arifin seyyidi şerifin Halil divanı hazretlerinin zaviyesi ve evladına Kirmana yanından Mesürğut beyin evkafını", beyanı hakkındadır.

---

[223] Ömer Subaşı. Pasinlerin Bilinmeyen Tarihi

Yağan Baba ilçe merkezine üç km. mesafede bulunan Yağan beldesinde, köy camisinin doğusunda yer alan mezarlıkta altı metre büyüklüğünde bir mezarda medfundur. Yatırın asıl adının Seyit Şerif Halil Divani olduğu ifade edilmektedir. Halil Divani ile ilgili belgede,

“Rahman ve Rahim olan Allahın adıyla

Kıymetli ve değerli saadet toprağından seyitlik ağacını bitiren Allah’a hamd olsun. Yüce asıldan, Kerim cemalinden Efendi kılınmış büyük şanından, kutsallığı dolayısıyla şereflenmiş, kadim kemalatı dolayısıyla en yüce nesebe mensup olmuş. Allah’ın lütfü ve bereketi sebebiyle nesebce en şerefli kılınmış, alim zatı dolayısıyla ilk yaratılışına dikkat çekilmiş, hikmet suyundan, feyz izinin membaı öyle bir zat ki, Allah onun hürmeti ve şerefiyle nesebi ve akrabalığı ortaya çıkardı. Dolayısıyla o nesep, kökü sağlam, dalları göğe yükselen bir ağaç gibi oldu. Allah’ın rahmeti, Peygamber olarak seçtiği kimsenin üzerine olsun. Allah’ın selamı en güzel neseble seçilmişin üzerine olsun. Yine diğer Nebi ve resullerin ve temiz ehli beyitlerine olsun ve onun iyi takva sahibi arkadaşlarına olsun. Reşid halifelerine ve kendisinin varisi olan müçtehit alimlere olsun.

Vedüd ve melik Allah’a hamd ve selamdan sonra, meşhur ve seçkin ilham sahibi, haberlerinde sadık, bütün avamın sözcüsü, bu kitabın yazılma sebebini ve bu hitabın satırlara dökülme gereğini Allah’a şükür ve hamd ile şöyle açıklar: Büyük seyitlerden, kerem sahibi, saygın kişi, fahri alem, alemin direği muhterem ve münevver Hz. Muhammed Mustafa’nın ehli Fatımatüz-Zehra’nın sülalesi, izzet ve ihtişam sahibi, İmam Ali ve Hüseyin’in evladı, feyz membaı, günahlara karşı kendini koruyan, Allamu’l-guyüb olan Allah’ın ilhamına mazhar meşhur. Özbek muhaciri ve

alicenap kimselerin hamisi ve dostu seyitlerin iftiharı, Kirman evladı. Ufukların kutbu Pasinler vilayetinin komşusu Seyit Cihangirin oğlu Seyit Halil Divani, yücelerin meslekinde Allah onların tabaka ve derecelerini yükseltsin. Bil cümle büyük seyitlerin ve saygın kişilerin toplantısında kendi pederinin nesebini, seyitliğini ispat etmiş, yüce alimlerin, Hz. Peygamberin muhterem evlatlarının, aşık fakihlerin katıldığı, Tebriz'deki "Nakibül-Eşraf"ında hazır bulunduğu bir toplantıda adil şahitlerin ve fazıl şahsiyetlerin şahadetiyle nesebini ispatlamıştır.

"Bu zatlar Tebriz'de onların seyitliğine, neseplerinin temizliğine, sülalelerinin güzelliğine ve evliya zümresinden, kırkların şahı olduğuna şahit oldular. Bu şahitler: Seyit Şerif Şeyh Hamza Şahı Nimet Velinin oğlu Seyit Şerif Pir Şeyh Hasan Ebu'l-Fadl, Seyit Şerif Şeyh Nurettin Şahı Nimet velinin oğlu, Seyit Şerif Şeyh Muhammed, onların batından batına, oğuldan oğula, dededen dedeye ta Hz. Peygamberin soyuna dayandığına şüphesiz Şerif ve Seyit olduklarına şahitlik yaptılar. İşte bu sebepten dolayı bu zatların şahitliği benim yanımda çok makbul ve çok değerli olmuştur. Onların Seyitliği bizce çok değerli ve garantili olmuştur. Çünkü onlar şeriatı Garraya riayet eden, yalan şaibesinden uzak ve beridirler. İşte bizde bu yüzden, bu meşhur ve adı geçen nesebin Seyitliğine şer'an hükmettik. Böylece bu kelime hüccet olarak zikredilmiş oldu. Ve açık bir şekilde belirlenmiş oldu. Bu büyük Seyitlere Şerefli saygın kişilere muhterem Resulün ehline hürmet ve saygı ve tazim gösterdiler. Ve onlara dini hizmetlerinde, kardeşlik oluşturmada her türlü yardımı yaptılar. Ve bu yüce delilin çok açık burhanın değiştirilmesine, doğru ve kuvvetli hüccetin (belgenin) yalanlanmasını ebedi olarak lanetlediler. Onu değiştireni Allah'ın ve Resulün düşmanı saydılar.

“İmdi, Seyit Cihangirin oğlu Seyit Halil Divani, Cihangirin babası Seyit Muhammed, onun babası Seyit Ahmet, onun babası Seyit pir Hayyat, onun babası Seyit Tacettin Rıza, onun babası Seyit Velayet Ebul-Hasan, onun babası Seyit Resül Nuri’dir. O’nun babası Seyit İbrahim, onun babası Seyit Kasımü’l-Asgar, onun babası Seyit Muhammed Sani, onun babası Seyit Muhammed, onun babası Seyit Abdullah, onun babası Seyit İbrahim dir. Onun babası Seyit Şerif İmam Muhammed Bakır, onun babası Seyit Şerif İmam Ali Asgar Zeynu’l-Abidin, onun babası Seyit Şerif İmam Hüseyin, Onun babası Hz Ali b.Ebi Talip, onun babası Haşimin oğlu Abdulmuttalip, onun babası Abdulmenaf Muğire.

“Tarikat silsilesi (İcazetnamesi=İzinnamesi): Seyit Halil Divani kendisi, ilk önce, Seyit Şeyh Ahmed-i Kebirden el, inabe ve beyat aldı. Bu zat da Seyit Şeyh Ahmet Fatih-el Harputi’nin (Ölümü M.1313) elinden inabe aldı[224]. Bu da Seyit Şeyh Tacettin İbrahim-el Fatih (ölümü M.1305) den, o da Seyit Şeyh Şemsuddin Ahmet bin Muhammed-el Fatih’in elinden inabe aldı. O da Seyit Şeyh Tacettin İbrahim bin Seyit Muhammed bin Seyit Hasan el-Fatih’in elinden, o da Seyit Şeyh Muhyettin Ahmet bin Seyit Şeyh Ali el-Fatihin elinden; o da Seyit Şeyh Kutbettin’in elinden, o da Seyit Şeyh Ömer bin Seyit Şeyh Hasan bin Seyit Şeyh Muhammed el- Ma’ruf bin Seyit Şeyh Abdurrahman Fatihin elinden, o da Seyit Şeyh Mühyettin İbrahim el- Arabi bin Alimül Fatih’in elinden, o da Şeyh Muhammed er-Ravvaki bin Abdurrahim’in elinden, o da Seyit Şeyh Situyed bin Osman’ın elinden, o da Şeyh Ahmet el-Kebir bin Ebü Sahne’nin elinden, o da Seyit Şeyh Ali bin Seyit Şeyh Bahauddin’in elinden, o da Şeyh Ebü Bekir Şeyh Hasan

[224] Şeyh Ahmet Fatih-el Harputi için Evliyalar Şehri Elazığ’a bkn. Sh.34-42

Şibli'den (ölümü.M.945), o da Seyit Şeyh Cüneyd-i Bağdadi'den (ölümü.M.911), o da Seyit Şeyh Seriri Sakati'den (ölümü M.865), o da Şeyh İmam Maruf Kerhi'den (Ölümü.M.815), o da Şeyh İmam Davüd-i Tai'den, o da Şeyh Habib Acemi'den, o da Şeyh Hasan Basri'den (ölümü.M.728), o da Şeyh İmamu'l-Evliya İmam Hz. Ali K.V.den, o da Nebilerin İmamı, İmam Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v) den, o da ruhanilerin imamının elinden yani vahiy sahibi İmam Cebrail (a.s) dan, o da ruhübiyyetin İmamı yağmurların sahibi Mikail (a.s), o da kerrubiyyün'un İmamı, surun sahibi İsrafil (a.s) dan, o da kerramiyyün'un İmamı, ruhları kabzeden Azrail (a.s) dan, o da zumretus-sefere'nin İmamı Reshail (a.s) dan, o da zumretül-berere'nin İmamı Şişdail (a.s) dan, o da mukarrebün'un İmamı Hemdail (a.s) dan, o da zumretul-Valıhün'un İmamı Vehdail (a.s) den, o da zumretül-Humaniyyün'un İmamı Ferdail (a.s) dan, o da Allahu Tealanın kudret elinden inabeyi ve tevbeyi aldı.

"Bu yazı, hicri beş yüz kırk senesi Recep ayının başında Evliya zümresinden, meşayih-i izam, Şeyh Hacı baba Fuhlevi Evliya zümresinden ve büyük Şeyhlerden Hasan Harran, Evliya zümresinden ve büyük Şeyhlerden Seyit Şeyh Yahya Seravi, Evliya zümresinden ve büyük şeyhlerden Seyit Şeyh Ali Hurmi ve diğer hazirunun huzurunda yazılmıştır.

"Biz Gani olan Allah'a muhtacız. Bunu Şüphesiz ben fakir bütün işlerimi Tebriz'de mülkü ve hakanlığı korunmuş Gani olan Allah'a havale ettim Mu'tasım Billah zamanında Seyit Şerif Seyit Muhammed Fani b. Seyit Muhammed Ekber en-Nakib'in oğlu Muhammed Ekber en-Nakib ale'l-Hüseyin Seyit Şerif Muhammed Fani yazmıştır. "

Halil Divani'nin doğum ve ölüm tarihi bilinmiyor. Ancak bu vesika Seyit olduğunu belgeliyor ki, bu önemli vesikaya göre Halil Divani Hz. Hüseyin ve oğlu Zeynel Abidin evlatlarındandır. Bu durumda Seyit Halil Divani'nin İlhanlı akınları sırasında gelerek Yağan Baba (Paşa) Zaviyesine (13. asır ilk yarısı–14. asır başları) yerleşip hayat sürmüş olduğunu şecere ve bu bilgiler gösteriyor. Yine bu şecere dolayısıyla pek muhtemelen Rıfai tarikatı mensubudur.

Yağan Paşa'nın Aras Nehri boylarına yerleşen oymak beyi, Gazi ve Alperen olması kuvvetle muhtemeldir. İsmiyle anılan zaviyesini kurup yerleşmiş olmakla birlikte, kabri meçhuldür. 1048 tarihli vakfiyesi Türkiye sınırları içindeki vakfiyelerin en eskisi olarak kabul edilmektedir.

Narman Evliyaları

Şehir Sasaniler döneminde Namirvan, Emevi ve Abbasiler ile Osmanlılar döneminde bayram günü feth edildiğinden dolayı bayram manasına gelen İyd ve Cumhuriyet döneminde Narman adıyla anılır. Osmanlılar döneminde kısa bir süre sancak olan Narman Tanzimat döneminden sonra kaza merkezi olarak Cumhuriyetin ilanına kadar idari yapıda yerini alır. Nakledilir ki, Narman'daki Ermeni çete lideri Mılgırdıç, açık bir alanda çete fertlerine, müslümanları topluca camide ve açılan kuyuların basında topluca nasıl katledeceklerini anlatırken Ermenice bilen

Narman müftüsü Hebûl Hoca dinler[225]. Müftü Hebûl Hoca, katliamın önlenmesi için çevre köylerden ve Oltu milislerinden yardım ister. Bu feci haber üzerine Mahmut Çavuş, Yoldere köyünden Kanuni Çavuş, Kökdağ köyünden Kâzım Çavuş, Samikale köyünden Ethem Baba etraflarına topladıkları milislerle Narman'ın imdadına koşar.

1926 yılına kadar ilçe statüsüne sahip olan Narman o yıl Tortum'a gelen Teşkilatı-Mülkiye Heyetince düzenlenen raporla 88 köyünden beş köyü Artvin ili Yusufeli ilçesine, beş köyü Kars ili Sarıkamış ilçesine, 18 köyü ve Çamlıbel (Ardos) Bucağı Oltu ilçesine dahil edilir. İlçe de İd bucağı adı altında 57 köyü ve Ayyıldız (Pikkir) Bucağı ile birlikte Tortum ilçesine bağlanarak Narman ilçelikten lağvedilir. Böylece 1954 yılına kadar Tortum ilçesine bağlı İd bucağı olarak yönetilir. 1954 yılında yeniden ilçe statüsüne kavuşur.

Ethem Baba (1836-1913)'nın türbesi ilçe merkezinde Erzurum Caddesi üzerinde bulunmaktadır. Ethem Baba, Erzurum'da dünyaya gelir. Asıl adı İbrahim, mahlası Ethem'dir. Halk arasında Ethem Baba olarak bilinir. Babası Şeyh Muhammed Nesibi olup aile Afganistan'dan muhacirdir.

Halveti tarikatı silsilesinin Şemsiye kolundandır. Bu silsile kısaca Şemsüddin–i Sivasi[226], Abdülmecit Şirvani (v.1564), Şeyh Şah Kubat–ı Şirvani, Seyyid Pir Yahya Şirvani (v.1464), Ahmedü'n Sani, Şemsuddin evladı Eşşeyh İbrahim Ethem bin Şeyh Muhammed Nesib Erzurumi diye geçmektedir. Ayrıca silsile sonunda takip edilecek zikir, okunan dua, ve tesbihat sonunda "silsile–i ervahı şerifleri için cemi–i islamı ervahı şeriflerine hibe

---

225 Sabit Akın Zaimoğlu. Oltu Şura Hükümeti. Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üni. Konya. 2007

226 Şemseddin Sivasi için Evliyalar Şehri Sivas'a bkn. Sh. 68-72

ve hediye eyledik, tegebbel minna ya ilahi hu", ile sonlanmaktadır.

İbrahim Ethem Efendi, Halvetiyenin Sivasiye kolundan Suzi'nin (1765-1830) talebesi olmuş, yanında yetişerek icazet almıştır[227].

Anlatılır ki, İbrahim Ethem Efendi kendini ibadet ve taate verir. Birgün rüya aleminde Hz. Ali (R.A.)'yi görerek Sivas'a gidip, Şemsi Suzi Hazretlerine talebe olması emrolunur. Sivas'a giderek şeyh efendiden kabul görür. Halvet odasında inzivaya alınır. Manevi terbiyesi tamamlanıp şeyhinin istediği olgunluğa geldiğinde icazeti verilerek, insanlara nasihat edip Resul–i Ekrem (s.a.v.)'in güzel ahlakını, hal ve hareketleriyle İslamiyeti anlatmak, halkı irşad etmek üzere Narman'a gönderilir. Ethem Baba hal ehli birisidir. Ayakkabı tamirciliğiyle, yani elinin emeğiyle kazanır, aile efradının geçimini temin eder. Kimseden bir şey beklemez. Ömrünün sonuna kadar verilen görevi ifa eder.

Mezar taşındaki
"Tarikimiz Nakşibendi,
Mesleğimiz Halveti,
Edebimiz Kadiridir.
Biz Muhammet ümmeti,
Oniki tarikatta vardır,
Şeyhimizin himmeti."

ifadeye göre şeyh efendi üç tarikatın yolunu birlikte uygular. Halk

---

[227] Suzi Hakkında Evliyalar Şehri Sivas'a bkn. Sh 78-80. Ne var ki burada Suzi'nin Ethem Baba'nın doğumundan önce ölmüş olduğu göze çarpmaktadır. Ayrıca, Muş'ta medfun bulunan Kadiri meşayihinden Müştak Baba'nın (1758-1831) oğlu İbrahim Ethem'in de aynı dönemde Erzurum'da bulunmuş ve Edhem Baba (1804-1886) lakabıyla anılmış olduğunu kaydedelim. Ne var ki, bu Edhem Baba İstanbul'da medfun bulunmaktadır.

arasında çok tanınan Avni mahlaslı Abdullah Hoca ve Molla Recep yetiştirdiği müritlerdendir. Tasavvufla ilgili kitap ve beyitlerinin var olduğu, bunların I. Dünya Savaşı sırasında yakılarak imha edilmiş olduğu nakledilir.

İmar düzenlemesi yapılırken kabir kaldırılmak istenir. Bu durumdan ailesi çok müteessir olur. Ethem Baba gece rüyalarına gelir ve, “Siz rahat olun ben kendime sahibim ve sahibim de var”, der. Narman halkı ve çevre insanı Ethem Baba’yı sahiplenerek kabrin olduğu yerde kalmasını sağlar. Türbesi günümüzde sıkça ziyaret edilmektedir.

Narman İlçe Merkezinde Ulu Cami’nin yanında bulunan Ethem Baba Türbesi 1995 yılında restore edilerek bugünkü durumuna getirilir. Bu türbe birkaç kez yol açma çalışmaları sırasında yıkılmak istenmişse de ilçe halkının itirazı sonucu yıkılamayarak, yol türbenin iki yanından geçirilmiştir. Bugün kabir tam olarak yol ortasındadır. Türbenin mimari yönden bir özelliği yoktur.

Sümmani (1860-1915) ilçeye uzaklığı 12 km. olan Samikale köyünde dünyaya gelir[228]. Asıl adı Hüseyin olup babası Kasımoğullarından Hasan’dır[229]. Sümmani’nin çocukluğu köyünde çobanlıkla geçer. Onbir yaşında iken rüyasında pirler elinden içtiği bade ile ‘badeli aşık’ haline dönüştüğü bir koşmasındaki,

Okudum harfini zihnim bulandı
Yaralarım göz göz oldu sulandı
Baktım çar etrafa kadeh dolandı
Nuş ettim pirlerin badesin tek tek

---

[228] Moğolların bu çevrede en önemli üsleri Samagar kalesidir. Samagar ismi zamanla Samikale şeklinde ifade edilmiştir.
[229] Sümmani. Nurettin Albayrak. TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt 38

dörtlüğünden anlaşılmaktadır. Aynı koşmada pirlerin kendisine abdest aldırıp iki rekat namaz kıldırdığını, mahlasının Sümmani ve sevgilisinin Gülperi adlı bir güzel olduğunu söylediklerini, belirtir.

Kişiliğinin oluşması ve aşık olarak şöhret bulmasında yetiştiği çevrenin önemli tesirleri vardır. O da diğer saz şairleri gibi diyar diyar gezerek sanatını icra eder. Kafkasya, Kırım, İran, Afganistan ve hatta Hindistan'ı dolaştığı rivayet edilir. Gittiği yerlerin tanınmış aşıkları olan Çıldırlı Aşık Şenlik, Sezai, Nihani, Zülali, Celali, Muhibbi, Zuhuri gibi aşıklarla fasıllara katılır. Zaman zaman bu aşıklarla atışmalar yapar. Erzurum'da aşık kahveleri arasında başlıcaları şunlardır. Gürcükapı'da Çiftekapılı kahve, Hacılar Hanı, Hasır Garajı'nın yanındaki kahve, Mahallebaşı'nda Acem Mirza'nın kahvesi, Köprübaşı'ında Çardak Kahve, Erzincankapı'da Ali Bey'in kahvesi. Erbabi'nin Çardak Kahve'de Sümmani ile yaptığı rivayet olunan karşılaşma çok ünlüdür[230].

Mezarı Samikale'dedir. Baldaken tarzı inşa edilmiş olan türbesinde oğlu Şevki Çavuş ile torunu Hafız Emmar'ın kabirleri de yer alır[231].1972'den beri zaman zaman Narman ve Samikale'de Sümmani şenlikleri düzenlenmekte, bu şenliklere çeşitli aşıklar yanında üniversite çevrelerinden bilim adamları da katılmaktadır. Sümmani üç evlilik yapmış Melek, Sabiha ve Feride adındaki hanımlarından ikisi kız yedi çocuğu olmuştur.

Sümmani'nin şiirlerinin çoğunluğunu koşmalar oluşturur. Şair üzerine Hayrettin Rayman'ın yapmış olduğu bir doktora tezi

---

[230] Dilaver Düzgün. Erzurum'da Aşık Kahvesi Geleneği

[231] Abdulkadir Erkal. Sümmânî'nin Oğlu Şevki Çavuş'un Hayatı Ve Şiirleri

vardır. Şiirlerinin konusunu aşk, ayrılık, hasret, ölüm, tabiat, din, zamandan şikayet, mahalli ve tarihi bazı olaylar oluşturur. Şiirlerinde, tasavvufa, İslam'a ait mitoloji ve kıssalara, inanç esaslarına, ibadetlere ve ahlak konularına özellikle değindiği görülür[232].

Aşık Sümmani Rıfai şeyhi Sanamerli Hacı Ahmed Baba'nın halifeleri arasında sayılır. Summani Baba'ya aşıklık verilince kendisine bir şeyh arar. O zaman Narman'da Ethem Baba, Aşağı Pasin'in Sanamer köyünde ise Seyyid Hacı Ahmed Baba o yörede tanınan murşid-i kamillerdir. Sümmani Baba kendi kendine,

- "Hangisi benim bu halimden haberdar olur da beni çağırırsa ona mürid olurum." Sümmani Baba böyle düşünürken Seyyid Hacı Ahmed Baba, Zivinli Aziz Baba'yı Narman-Samikale'ye gönderir ve,

- "Deginan oğul Aziz Baba! Sümmani kendine şeyh arıyor. O bizim defterimize kayıtlıdır. Onun elinden tut, Sanamer'e getir." der.

Seyyid Hacı Ahmed Baba, Sümmani Baba derviş olduktan sonra tasavvufi beyitleri saz çalmadan söylettirir ve böyle beyitler okuyacağı zaman ona, "O sazını duvardaki askıya as öyle söyle!." der, tasavvufi olmayan ebyatları okutturacağı zaman ise, "Deginan oğul Summani, sazını al da 'Yabani' söyle" dermiş.

Hafız Mustafa Efendi (1876-1949), ilçeye yedi km. mesafede bulunan ve eski ismi Keğani olan *Mahmutçavuş* köyünde

---

232 Arife Bayoğlu. Aşık Sümmani'nin Deyişlerinde Dini ve Sosyolojik İçerik. Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 2009

dünyaya gelir[233]. Babası Molla İbrahim, annesi Esma hanımdır. Kabilesine “Abaağagil” denir. Halk arasında “Keğanili Hafız Hoca” veya “Kara Hafız” olarak tanınır. Hafızi ilk tahsilini köyünde yapar. Dokuz yaşında hıfzını tamamlayarak mükemmel bir hafız olur. Daha sonra Yunus Hoca'dan Arapça, Sarf, Nahiv dersleri alır. Erzurum'a gider. Kurşunlu Camii medreselerinde, devrin müderrislerinden Hacı Süleyman Efendiden ders alır. Metin, usul ve füruata ait kitaplardan gözünü kesmez. Daima çalışır. Farsça'yı öğrenir.

“İlim tahsiline uğradı yolum
Ruz-şeb sa'y eyle çalış ey kulum
Tevfik kapusuna kavuştu yolum
Gönül şad olarak payidar oldu”

1896 yılında babası vefat edip, ailenin geçim sıkıntısı ortaya çıkınca hocasının tavassutu ile, bir yıl boyunca Erzurum'a yakın bir köyde imamlık görevini yürütür. Bu süreç içerisinde derslerine devam eder. Nihayet yedi yıl süren tahsilini tamamlamış olur. Daha sonra Hafızi, Erzurum'un çeşitli ilçelerinde hocalık yapar, yüzlerce talebe yetiştirir. Horasan'a giderek imamlığa başlar. 1914 yılına kadar bu köyde hem imamlık hem de muallimlik görevini yürütür. Birinci Dünya Harbi başlayınca kendi köyü olan Keğani'ye döner. Ama sıkıntılı günler başlamıştır. Bir taraftan evin geçim durumu diğer taraftan harbin vermiş olduğu sıkıntı, bir yandan da Ruslar'a esir düşen ve bir daha da dönmeyen kardeşi Mehmet'in acısı onu yakar, kavurur. Fakat yine de metanetini kaybetmez. Çevresine ışık tutmaya devam eder.

Hafızi Erzurum'un Alipaşa Mahallesinde oturmakta olan emekli tabur imamı Muhammet Nuri (Erener) Serçemevi Hazretlerine giderek onun tarikatına intisap eder. Muhammet Nuri Efendi ise Nakşibendi tarikatının Şeyh Abdurrahman Tahi

---

[233] Kenan Hatunoğlu. Narmanlı Hafız Mustafa Efendi Şair “Hafızi”

cihetinden Hacı Ahmet Taşkesenli'nin halifesidir. Hafız Hoca buraya olan intisabını gizli tutar. Hatta yirmi beş yıl boyunca hanımına bile söylemez. Ancak belli bir manevi dereceye ulaştıktan sonra -istemeyerek- kendini açığa vurur. 1932 yılına kadar süren bu tasavvufi çalışmalar neticesinde, İmam Muhammet Nuri Efendi Hafızi'yi çağırarak kendisine Hacı Ahmet Taşkesen'den aldığı icazetnameyi -kendi hattıyla yazmıştır- takdim eder. Böylece Hafız Hoca halife olarak, tarikatının şeyhi durumundadır. Böylece etrafındaki insanları manen irşatla görevlendirilmiş olur.

Hafız Hoca, 1914-1923 yılları arasında talebeler yetiştirmiştir. Bunlardan Mehmet Altınok, Paşa Temiz ve Taştan Polat adlı talebeleri ve daha birçokları hafız olmuşlardır. 1923-1930 yılları arasında ikinci kez Horasan'da görev yapar. Ancak arzuladığı huzur ortamını bulamayınca tekrar köyüne döner. 1940-1945 yılları arasında Şekerli köyünde ikamet ederek, irşat görevini burada yürütür. Bundan sonra tekrar Keğani'ye dönmüş ve vefatına kadar ömrünü burada geçirmiştir.

1947'de hac maksadıyla Hicaza gider. Gemi ile yaptığı bu yolculuk aylarca sürer. Aşığı olduğu makamları doyasıya ziyaret eder. Memlekete dönerken Narman halkı ve talebeleri yollara dökülür. Kalabalık bir toplulukla Erzurum'dan Keğani köyüne kadar gelir. Oldukça yaşlı olan Hafızi müslümanların dini müşkillerini çözmekte ve bu sebeple sohbetlerle, ilmi mütaalalarla vakit geçirmektedir. Müftü olması için ısrarlı teklifler yapılırsa da kabul etmez. Nihayet bir kış günü düğün vesilesiyle gittiği Narman'ın Koçkaya köyünde rahatsızlanır. Hafızi'yi köyüne getirirler. Cenazesi köyünde defnedilir. Vefatında iki bini aşkın talebesi toplanmış ve talebeleri son görevlerini yerine getirmişlerdir. Hafız Hoca yerine kimseyi halife bırakmaz.

Daha sonra oğlu Vehbi Hoca kabrinin üzerine bir türbe yaptırır.

Ali Baba ve oğlu **Hasan Baba**'nın türbesi ilçeye 19 km. mesafede bulunan ve eski ismi Kıhdik olan *Tuztaşı* köyü kabristanına hemen girişte, kare planlı üzeri çatılı bir yapıdır. Erzurum Narmanlılar Derneği tarafından restore ettirilmiştir. Türbe kapısından içeri girildiğinde düzgün kesme taştan yapılı iki mezarla karşılaşılır. Girişteki ilk korumalı mezar Hasan Babaya, diğer şahideli mezar, babası Ali Baba'ya aittir. Mezar taşlarında:

Meşayih
Eş şeyh Ali Baba ibni
seyit Hacı Ömer il Namervaniy
……. Vefatı
…………………
Türkçe ibarede:
Ömer Babanın Oğlu
Ali Babanın
Kabri şerifi
D.T.1850, Ö.T.1915
Diğer mezarda
Ali Babanın oğlu
Hasan Babanın
Kabri Şerifi
D.T. 1912, Ö.T. 1975 yazılıdır.

Ali Baba ve Hasan Baba Kadiri tarikatına mensupturlar. Meclislerinde bulunan kimselerin hallerini söyler gibi bir takım nasihatlerde bulunup kendilerini irşat ettikleri nakledilir. Keramet sahibidirler. Kimseden bir şey kabul etmez, geçimlerini kendi el emekleriyle sağlarlar.

Anlatılır ki, Ali Baba'nın babası Seyit Hacı Ömer Baba Medine-i Münevvere'de doğmuş, Hazreti Ali soyundan, Hazreti Hüseyin neslinden gelmişler.

Medine-i münevvere'den Erzurum, Narman kazasının Tuztaşı (Kihdik) köyüne gelip yerleşerek, uzun bir zaman geçirmiş ve çevreye ilim irfan yolunda hizmet etmiştir. Daha sonra Hacca (Medine'ye) giderek kalmıştır. Ömer Babanın üç oğlu vardır. Muhammet Baba, Mustafa Baba ve Ali Baba'dır. Anlatılır ki, Ali Baba, Ethem Baba, Sümmani Baba ve Sanamerli Ahmet Baba ile manevi ilimler sayesinde birbirlerini görmeden istişare yaparlarmış.

Ali Babanın bir kız üç erkek evladı olur. Rıza Baba, Hacı Baba ve Hasan Baba. Hasan Babanın Alvarlı Muhammet Lütfi Efendi ile manevi gönül bağları olduğu anlatılır. Zaman, zaman mektupla manevi istişare yaparlar.

Hasan Baba divanından:

"Ey hafiza ey hafıza
Bir noktadır enverimiz
Ey vaiza ey vaiza
Sar noktadır esrarımız
Ders almışız bir hocadan
Uyanırız ta geceden
Tevhit okuruz geceden
Dil şad eder ğufranımız
Mantığı duyru anlarız
İlmiyle dünden söyleriz
Gaza-i Ekber eyleriz
Her yanadır seyranımız
İlmi âli fermen senindir ğani
İsmimdir Hasan Geylani
Her yanadır celvanımız

Hıfz eyledi Seddarımız”

Ailenin, evladı resul Abdulkadiri Geylani soyundan olduğu ifade edilir ve tarikat şeceresinin babadan oğula halife olarak geçtiği nakledilir. Mehmet Baba oğlu ve halifesi Fakkı Baba, onun oğlu Nur Muhammet Baba, onun oğlu Hacı Şerif Baba, onun oğlu ve halifesi Ömer Baba, onun oğlu ve halifesi Ali Baba, oğlu Hasan Baba’dır.

Oltu Evliyaları

Oltu Çayı’nın meydana getirdiği yay içinde kalan kalenin ilk olarak ne zaman inşa edildiği kesin olarak bilinmemekle birlikte mimarisinden hareketle M.Ö. 3. yüzyılda Urartular döneminde yapıldığı, sonraki devirlerde tamir ve ilavelerle takviye edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Dış Kale tamamen yıkılmış, günümüze yalnız iç kale gelebilmiştir. Burada, burç üzerinde bir kilise temeli, bir mescit alanı, yıkık duvarlar ve bir türbe mevcuttur. Kuzey tarafında iki büyük burç vardır. Türbe soldaki burcun içindedir. Bu türbe Oltu’daki iki Mısri Zinnun adını taşıyan türbeden biridir. Oltu Çayı’na kadar inen gizli bir tünel Zinnun Türbesi’nin tam karsısındadır[234]. Kalede yatan zat, Çıldır Eyaleti kadısı Zinnun’dur. Oltu, 17.yüzyılda Çıldır Eyaletine bağlı sancak merkezlerinden biridir[235]. Hacı Ali Paşa, Oltu Sancak Beyi olunca

[234] Sefa Yıldırım. Okçular-Berta Havzası ve Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar. Doktora Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 2007

[235] Çıldır Eyaleti, Osmanlılar döneminde bugünkü Çıldır, Ardanuç, Şavşat, Oltu yöresiyle Gürcistan Cumhuriyeti’ndeki Ahıska ve civarını içine alan idarî bölgedir.

bölgeyi kasıp kavuran Celali eşkiyasına ve Oltu'yu tehdit eden Gürcülere karşı Erzurum ve İstanbul'dan yardım ister. Ancak Erzurum'dan gönderilen ikibin kadar yeniçeri, Celali eşkiyasına katılınca Hacı Ali Paşa, Çıldır Kadısı Zinnun'dan aldığı fetvaya dayanarak Gürcülerle uzlaşır. Bundan sonra halkın desteği ile Erzurum'dan gelen soygunculara karşı savaşa başlar. Narman yakınlarındaki ilk çarpışmalarda Hacı Ali Paşa şehit olunca emir komutayı Çıldır'dan gelen Kadı Zinnun alır. Askerin başında bizzat kılıç saallayarak çarpışmalara iştirak eder. Fakat üstün soyguncu kuvvetler karşısında başarılı olamaz. Üstelik Kesikköprü civarında ağır yaralanarak Oltu Kalesine çekilmek zorunda kalır. İç Kalede 1655 tarihinde vefat eder. Bugün İç Kalede bulunan türbesi halkın ziyaretgahı durumundadır.

Arslanpaşa Mahallesinde yer alan **Mısri Zinnun** türbesinin kitabesine göre 1226 yılında yapıldığı sanılmaktadır. Mısri Zinnun adının gerçek Zinnun-i Mısri ile alakası yoktur. Türbenin kitabesinin bir kısmı aşınmış olmakla birlikte okunan kısımları şöyledir[236].
1 — Kuran-ı Kerim, III/112
2 — Kuran-ı Kerim, XXVI/ 5 5
3 — Besmele
4 — Saadetli, Şehid İbrahim (?) m
5 — Tarih : 724 yılı Şevval a y ı (ı
eylül - 19 ekim 1324)
6 — Kur'an-ı Kerim, IV/78

Silindirik gövdeli türbenin üstü içten kubbe, dıştan konik bir külahla örtülüdür. Künbete, kuzey-doğu cephesinde açılmış sade bir kapıdan girilmektedir. Ünal'a göre, künbette yatan zatın

[236] Rahmi Hüseyin Ünal. Az Tanınan Ve Bilinmeyen Doğu Anadolu Künbetleri. Vakıflar Dergisi. Sayı 11

Celaleddin Harzemşah'ın komutanlarından biri olduğuna dair kaydın hiçbir geçerli dayanağı yoktur.

Oltu Çayı kenarında yer alan Arslan Paşa Camii 1664 yılında Çıldır Atabeklerinden Kars Muhafızı Arslan Mehmed Paşa tarafından yaptırılmıştır[237]. Vakfiyesinde Mehmet Arslan Paşa'nın Çıldır Eyaletinin Oltu kasabasında surun dışında satın aldığı arsalara tek minareli bir cami ile 25 odalı bir medrese, yolcular için bir han yaptırdığı söylenmektedir. Mehmet Arslanpaşa, camiini, hayır ve irfan müesseselerini yaptırdıktan sonra, bunlara gelir olmak üzere vakfedeceği köyleri, akarları ve mezarları hakkında Padişahın müsaadesini alarak vakfını yaptırır.

Cami bir külliye bünyesinde planlanmıştır, ancak doğudaki medrese hücreleri dışında, külliyenin diğer elemanları günümü,ze

---

[237] Arslan Paşa, Çıldır Atabeklerinden 1.Yusuf Paşa'nın oğludur. Bu Atabeylik, İlhanlılar'ın Kafkasya'daki egemenlikleri sırasında kurulur (1268). Çıldır Atabekleri, 16. yüzyıla kadar Hristiyan olan Kıpçak Türklerinden gelme bir sülaledir. 1578'de Müslüman olan Atabekler, bu tarihte Osmanlı İmparatorluğuna katılırlar. Osmanlılar zamanında merkezi Ahıska olarak kurulan Çıldır Eyaleti, Acara, Yukarı Kür ve Çoruh boylarını içine alıyordu. Çıldır Atabekleri de 18. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı Beyleri sayılıp "paşa" rütbesi ile Çıldır Eyaleti Beyliği yaparlar. Çıldır Atabeklerinden yirmibeşincisi olan Arslan Paşa, Oltu'ya tayin edilmeden önce Bardız'da (Gaziler) bulunuyordu. 1659'da Paşa ünvanı ile Oltu sancak beyi olarak tayin edilir. Arslan Paşa, Oltu'ya geldiği zaman bütün işlere ciddiyetle el atıp, kısa zamanda kendisini Oltululara sevdirir. Kendilerine Celali süsü veren birçok eşkiyayı şiddetle cezalandırarak huzur ve güvenliği sağlar. Dürüstlüğü ve adaleti sayesindee, Oltu'da huzur, bolluk ve mutluluk devrini başlatır.
Arslan Paşa zamanında Oltu, ekonomi ve kültür bakımından gelişir. 1664 yılında Oltu'da muhteşem bir cami (Bugünkü Arslanpaşa Cami) etrafına bir medrese, bir fetvahane, bir hamam ve bir de saray yaptırır. Bugün cami ile medreselerin ve hamamın bir kısmı ayakta olup diğerleri yıkılmıştır.

ulaşamaz. Kesme taştan inşa edilen cami, üç gözlü bir son cemaat yeri ve tek kubbe ile örtülü bir ibadet alanından oluşmaktadır. Yer yer süsleme unsurlarıyla zenginleştirilen cami, plan ve mimarisiyle, Erzurum'daki Lala Mustafa Paşa, Gürcükapı camilerine benzemekte olup, Osmanlı sanatındaki tek kubbeli camilerin Doğu Anadolu'daki en güzel nümunelerinden birini teşkil eder. Caminin kapı kemeri üzerinde dört satırlık bir kitabe yer alır[238]. Bu kitabede,

Arslan Paşa, cahidü fillah
Ne acep yerde kıldı Beytullah
Cennet olmak sankim etrafı
Olur içinde zikr-u fikrullah
Nehr-i carisi güya kevser
Vaz'ı makbuli tarzı kudsullah
Hatıfı gaibten istedim tarih
Dedi tarihin Fezküru billah

yazıları bulunmaktadır. Camie, yıkık dershane hücresi ile minare kaidesi arasına açılan ve kuzey-batıdaki avlu duvarında yer alan iki kemerli kapıdan girilmektedir. Son zamanlarda yıktırılan medrese hücresi üzerinden bir de merdivenli yol açılmıştır. Eskiden camie, medrese -yatakhane- hücrelerinin bitiminde bulunan Hamam Kapısı ile bugünkü kuzey batı kapısından giriliyordu. 1945 yılında, Oltu'da bulunan Piyade Alay Komutanı tarafından güneydeki avlu duvarı ile kemerli hamam kapısı yıkılarak malzemesiyle gazino yapılır.

---

[238] Abdüsselam Uluçam. Oltu'da Aslan Paşa Külliyesi. Vakıflar Dergisi. Sayı 17

Arslanpaşa külliyesinin doğusunda yer alan hamam 1962 yılına kadar faal bir durumda iken günümüzde yıkılmış durumdadır. Bu tarihten sonra birçok kısmı yıkılmış, etrafı çeşitli şahıslara satılarak evler yapılmıştır. Bugün sadece soyunma odasının bir kısmı ayaktadır. Kültür Bakanlığı tarafından koruma altına alınmıştır.

Anlatılır ki, bütün bu hayırlı hizmetleri ifa eden Arslan Paşa, hükümet tarafından kendisine verilen toprakları halkın hizmetine vakfeder. Arslan Paşa'nın çalışmaları, kendisini çekemeyenleri kısa zamanda harekete geçirir. Hamamın dış kapısı üzerine yazdırdığı "Bab-ı Hamameyn" (Hamamın Kapısı) yazısını, o zaman ki Osmanlı Padişahı IV. Mehmed'in kulağına "Bab-ı Hümayun" (Devlet-Padişah Kapısı) şeklinde fısıldarlar. Padişah bu habere çok kızar. İstanbul'dan eline ölüm fermanı verilen bir cellat Oltu'ya gönderilir. Cellat bir gece ansızın Arslan Paşa'nın sarayına girip, muhafızları da yanına alarak, onların yardımı ile merasim salonunda Arslan Paşa'nın başını keser. Paşa'nın kesik başı cellat tarafından İstanbul'a götürülür (1679). Bu olay halk arasında kısa zamanda duyulur ve büyük üzüntü meydana getirir. Arslan Paşa'nın yerine tayin edilen Ziver Paşa'nın olumsuz tutumu bu üzüntüyü daha da artırır ve bir kısım Oltulular memleketi terkederek Gürcistan içlerine ve Kafkasya'ya çekilirler. Daha sonraki yıllarda Arslan Paşa adı Oltu ve çevresinde adeta efsaneleşir.

Arslan Paşa Camiinin doğu ve batısında yer alan ve toplam hücre sayısı 25 olan medreseden doğuda 15, batıda üç hücre ayakta kalmış, bir tanesi de mimari yapısını yitirmeden asıl şekliyle günümüze kadar gelebilmiştir.

Medrese hücrelerinden itibaren başlayan ve doğuya uzanan geniş bahçe ve vakıf arazisi üzerinde, çayın kenarında bir han bulunmakta idi. Burası da son zamanlarda yıkılmış olup, bir kısmı üzerine Belediye'nin mezbaha yaptırdığı araziye hala Hanönü, Hanyeri denmektedir. Hamamın batısında, caminin güneyinde yer alan sarayla, mektep ve dükkanların temel seviyesinde veya sonradan yamanan evlerin duvarı niteliğinde izleri kalmıştır.

Bölgede, Arslanpaşa Külliyesi ile Arslan Paşa'nın torunu İshak Paşa tarafından Doğubeyazıt'ta yaptırılan külliyeden başka, Osmanlı dönemine ait birarada yapı topluluğu görülmez[239].

Ayrıca, ilçe merkezinde 1877-78 Osmanlı Rus Savaşında Rusların Oltu'yu işgal ettiği dönemde yapılmış olan haç planlı bir kilise, eski adı Pernek olan İriağaç köyünde X. yüzyıla tarihlenen kesme taştan inşa edilmiş Bana kilisesi, Oltu-Olur yolunun 25. kilometresinde Oğlan Kalesi üzerinde tek nefli sade bir yapı olan Oğlan Kalesi kilisesi bulunmaktadır.

---

[239] Ağrı ilinin Doğubayazıt ilçesinde şehre hâkim bir tepenin üstünde mâlikâne olarak kurulmuş bir külliye durumundadır. Harem dairesinin cümle kapısı üstündeki kitâbesine göre 1785 yılında İshak Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. İshak Paşa, bu bölgeye XVIII. yüzyılda hâkim olan Çıldır hânedanından Hasan Paşa'nın oğlu olup vezirlik rütbesiyle Çıldır ve Ahıska valisi olur. Ancak yaptırdığı sarayın ihtişamı, Osmanlı hânedanı ile rekabete girişmek düşüncesinde olduğunu gösterdiği gibi İran'dan İstanbul'a giderken burada misafir edilen İran elçisinin padişah huzurundaki abartılı sözleriyle bu rekabeti kışkırtması, dedesi Arslan Paşa gibi İshak Paşa'nın da gözden düşmesine ve Hasankale'ye sürgün edilmesine yol açar ve İshak Paşa orada ölür.

Çataksu (Tavusker) köyü külliyesi, ilçe merkezine 40 km. uzaklıkta bulunan Çataksu (Tavusker) köyündedir. XVII. ve XVIII.yüzyıllarda Ahılkelek–Ahıska asıllı Türk Beylerinin Tavusker'de oturdukları bilinmektedir. XVII. yüzyılda bu beyler tarafından yaptırılmış bir saray, bir hamam, baldaken tarzında bir türbe ve çoğunluğu ahşap malzemeden yapılmış bir cami, bu külliyeyi oluşturmaktadır.

Saray 1940'lı yıllarda yıkılmış, hamam ise sarayın 100 m. ilerisinde bulunmakta olup, derenin zaman zaman taşması neticesinde o da yıkılmıştır.

Türbe, caminin 25 m. kadar uzağında bulunmaktadır. Dört yanı açık, altı kesme taş, üstü tuğla kemerler üzerine kubbe ile örtülmüş bir yapıdır. Ortasında Hamşoğullarından bir kadına ait bir mezar vardır.

Cami, birçok onarım geçirerek günümüze kadar gelmiştir. Dışarıdan basit görünen ve duvar aralarında yer yer ahşap kirişlerin bulunduğu caminin orijinal pencere şebekeleri de ahşaptır. Ahşap boyama ile süslü tavanı, ahşap direkleri, ahşap mihrabı, ahşap müezzin mahfili ile muhteşem bir yapıdır. Giriş kapısındaki kitabesinden caminin, 1671 tarihinde Derviş Mehmet isimli bir şahıs tarafından yaptırıldığı anlaşılıyor.

Eski ismi, bir Rus askerin ismi olan "Kelaşot" iken yeni ismi "Filizli"yi yakındaki ormandan almış olan ve ilçeye 20 km. mesafede bulunan köyde **Karacaoğlan Baba** türbesi bulunmaktadır.

İlçeye 18 km. mesafede bulunan Yukarı Karacasu köyüne hakim bir tepede Karacaoğlan'ın mezarı bulunduğu ve köyün ismini bu evliyadan almış olduğu kabul edilir. Olur yöresinde Karacaoğlan ile birlikte "Sarı Baba" ve "Horasan Baba" ziyaretleri de halk arasında adakların adandığı yerlerdir. Hatta bu üç şahsın birbirleriyle kardeş oldukları söylenir. Bunların bulunduğu bölgeye "**Üç ziyaretler**" denir ve kutsallığına inanılır.

Pasinler Evliyaları

Hasankale'nin tarih sahnesine çıkışı, kasabaya adını veren Hasankalenin yapıldığı tarihlerdir. Ermenilerin elinde bulunan bu topraklar VI. yüzyılda Bizanslıların eline geçer. Birkaç defa Bizanslılarla İranlılar arasında el değiştirir. Hz.Osman'ın bölgenin fethine, Habib İbn-i Meslemeyi görevlendirmesinden sonra burası Müslüman Araplarla Rumlar arasında el değiştirir. X.Yüzyılda Ermeni dili hemen hemen unutulmuştur. Halk, Türkler buralara gelinceye kadar Arapça ve Farsça konuşmaktadır.

1048'de ellibin kişi ile Rum topraklarına giren Türkler buralardan geçip Arze'yi (Karaz) alırlar. 1054 yılında Anadolu seferine çıkan Tuğrul bey Deveboynunu geçip Erzurum önlerine kadar gelir. Ne var ki, alınışı uzun sürer düşüncesiyle Malazgirt'i kuşatmak üzere geri döner. Malazgirt zaferinden bir süre sonra burayı Saltukoğullarının hakimiyeti altında görürüz. 1201'de Konya Selçuklu Sultanı Rüknettin Süleyman Şah Saltukoğullarını tarih sahnesinden siler ve bölgenin yönetimini kardeşine verir. Bir süre sonra burası Selçuklu devletinin bir ili haline getirilir. Doğudan gelen Moğol akınlarına boyun eğen Selçukluların çökmesinden sonra İlhanlıların eline geçer. İlhanlılar devrinde de

Pasinler bir ara Avnik'e bağlı idi[240]. Ebu Said bahadır Han burada bir darphane kurdurmuş ve 1332'de para kestirmiştir[241]. Bilahare İlhanlılardan sonra da, İlhanlı Emir Hacı Tugay'ın oğlu Hasan Pasinlerdeki Hasankalesini alarak içine bir mescitle kendisi için bir türbe yaptırır. Böylece Hasankale yerleşme yeri olarak tarih sahnesindeki yerini almış olur. 1340 da İlhanlı Emir Çoban'ın torunu Şeyh Hasan Erzurum'u alır[242]. Tugaylıları kaçırır ve anlatılır ki, dönüşte Hasankale'de adaşının yaptırdığı mescidi, imaretleri, türbeyi yıktırır. Emir Hacı Tugay oğlu Hasan'ın kemiklerini çıkartıp, yaktırır. Çobanoğulları egemenliği 1358 yılında sona erince, bir süre Ertana Devleti bu topraklara egemen olur. 1385'de Karakoyunlulara, 1387'de Timur'un eline geçer. Daha sonra bölge bir süre Akkoyunlularda kalır. Yavuz Çaldıran seferine giderken Avnik Beyi Sevündük Han Yavuz'a bağlılığını bildirir. Bilahare şiileşerek İran tarafına geçer. Kanuni Tahmasp üzerine yürürken 1534'de Avnik Camiini yaptırır. Hasankale'ye 3000 yeniçeri yerleştirilir. IV. Murat doğu seferine giderken burada konaklar. Kalede bulunan bayrak direğinin bulunduğu yere bir saray yaptırır. Osmanlı egemenliğine geçtikten sonra birinci defa 1828-1829'da, ikinci defa 1877-1878'de Rus istilasına uğrar. XIX. yüzyıl sonlarında kazada 39 cami ve mescit, 22 kilise, 32 tekke, 45 medrese, bir ortaokul, 30 sıbyan mektebi, 255 köprü ve 126 değirmen bulunmaktadır.

İlçedeki Sivaslı Camisi'ni kitabesinden Sivaslı İbrahim Efendi tarafından l388 yılında yaptırıldığı öğrenilmektedir. Dikdörtgen planlı moloz taştan yapılan caminin üzeri toprak damla

---

[240]Avnik (Güzelhisar), Erzurum'un yaklaşık 60 km. doğusunda Köprüköy ilçesinin güneyinde, aynı ismi taşıyan akarsu kenarında, bir köydür.
[241] Gürsoy Solmaz. Erzurum-Kars ve Yöresi Kaleleri (XI.yy-XV.yy). Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 1994
[242] Şeyh Hasan hakkında Evliyalar Şehri Sivas'a bkn. Sh. 57

örtülüdür. Mimari yönden özelliği değişik dönemlerde yapılan onarımlarla kaybedilmiştir. Cami içerisinde mimari özelliği olan yalnızca ahşap minberidir. Emir Şeyh Camii, kendi adını verdiği mahallede, Sivaslı Camii'nin 50 metre kadar batısında, evler arasına sıkışmış bir camidir. Camiinin orijinal özellikleri tamamıyla kaybolduğu için ne zaman ve kimin tarafından yaptırıldığı bilinmiyor. Ancak XVII. yüzyıldan kalmış olabileceği tahmin edilmektedir.

Selçuklular döneminde Erzurum'da bir darüşşifa inşa edilmiş olduğu söylense de bununla ilgili pek bir bilgi yoktur. Başvekalet arşivindeki vesikaya göre 1147 tarihinde Pasin sancağında vaki Rozvans namı diğerle Toprak tekesi Erzurum'un darüşşifası makamındadır[243]. Çünkü Erzurum'da bundan başka hastane olmadığından akıl hastaları burada tedavi edilmektedir. Tekkenişin olanlara bir nefer cübbeli bedeliyesi tahsis olunmuştur. Yine Başvekalet arşivinin Evkaf dosyasında 1147 senesine aid bu vesikada bu darüşşifa hükmünde olan yerin Erzurum civarında bundan başka ve terbiye eder mahal olmadığından burasını ocak suretile idare edegelen ailenin sülalesinden ve sadatdan olan şeyhine tahsisat itasına dairdir. Ne var ki, burasının inşa tarihi bilinmiyor.

Rivayete göre 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, Rus orduları ilerlerken Hasankale'nin kuzeyinde şimdiki adıyla Hasandede Dağı'nda amansız bir savaş olur[244]. Bu savaşı seyreden kadınlardan birisi bakar ki, başsız bir yiğit bir elinde kılıcı, bir koltuğunda da kafası olduğu halde düşman saflarını darmadağın ediyor. Bu yaşlı kadın, dağın eteğinde başlayan savaşı, dağın

243 Süheyl Ünver. Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında Vakıf Hastanelerin Bir Kısmına Dair. Vakıflar Dergisi Cilt 1. Ankara. 1938
244 http://kurumsal.kulturturizm.gov.tr/

başına yaklaşıncaya kadar takip eder. Bu kellesiz askerin bir kılıç darbesiyle üç kişiyi birden öldürdüğünü görünce dayanamaz, birden, "Aman hele bu başsız insana bakın nasıl dövüşüyor", diyerek bağırmaya başlar. Kadının bağırışından sonra başsız yiğit hemen olduğu yere yığılır. Düşman çekildikten sonra yaşlı kadın durumu etrafındakilere anlatır. Büyük bir kalabalık onun cesedini görmeğe giderler. İçlerinden birisi cesedi görür görmez, "Bu bizim Hasan", diye ağlar. Meğerse o kadının oğludur.

Hasan'ın kabri dağın kuzeyinde tepeye doğru bir yerdedir. Adak adayanlar, yağmur duasına çıkanlar hep Hasandede mezarlığını ziyaret eder, kurban keserler.

Asrın ilk çeyreğinde, İngiliz Seyyah Kinneir Pasin'in *Erzurum Paşalığı*'na bağlı olduğunu ve yaklaşık 4.000 Türk ve 1.000 kadar Gayr-i Müslim nüfus barındırdığını kaydeder. 1829 Savaşından önce ticaret kervanlarının çokça geçtiği canlı bir ticaret yolu olan, Pasinler, savaştan sonra yarısından fazlası yıkık, virane ve metruk olan, seyyahların bile tahmini nüfus sayısını değil ancak ayakta kalabilen yaklaşık bina sayısını verebildikleri bir duruma düşer 1845 tarihinde Erzurum'un Kazalarından biri olan Pasinler'in şehir merkezi kasaba özelliği taşımaktadır[245]. Bu yerleşim yerinin yedi mahallesi olup en önemli geçim kaynağı tarım ve esnaflık oluşturmaktadır. 1310 tarihli Vilayet Salnamesine göre, bu kazada yüz kırk iki cami ve mescit ve otuz iki tekye ve türbe ve sekiz zaviye ve iki asker kışlası bir hastahane, iki cebhane, bir mekteb-î rüşdiye, kırk sekiz İslam ve Hıristiyan mektebi, kırk altı medrese, yirmi iki kilise ve manastır, bir telgrafhane, üç yüz doksan altı dükkân ve mağza, altmış beş han, bir gazino, on meyhane, iki kireçhane, bir baruthane, on üç fırın, otuz beş değirmen ve dink,

[245] Abdülkadir Gül. Temettüat Defterlerine Göre Pasinlerin (Hasankale) Sosyal ve Ekonomik Yapısı

elli beş çeşme, iki yüz altmış beş köprü ve iki yüz kabristan bulunduğu kaydedilir[246].

Hacı Fehim Efendi (1858-1933), iyi bir eğitim almıştır. Fehim Efendi, dedesi İbrahim Hakkı'nın eserlerinin bir şerhi gibi olup bunlar hakkında derin bir yetki ve anlayışla konuştuğu anlatılır. Hacı Fehim Efendi, Pasinler Şeriye Mahkemesi ve Erzurum Meclis-i Umumisi üyeliklerinde bulunur.

İşgalde göç etmeyen ancak evini, yakılıp yıkılan Pasinler'den Erzurum'a taşıyan Fehim Efendi, vaazlarında halka zarar görmemeleri için sürekli itidal tavsiye ederken, işgalcilere de yeri geldiğinde can korkusuna düşmeden derslerini verir. Vaaz verdiği camiye, bir Cuma namazı sırasında, avanesiyle ve baskın yaparcasına çizmeleriyle dalan Rus kumandana, "Mabede giriyorsunuz!" diye otoriter bir tarzla seslendiği, geri dönüp çizmelerini çıkarmalarını istediği, işgalcilerin de saygı gösterip dediğini yaptıkları cemaat içinde olup o günleri yaşayanlarca nakledilir.

Merkezi İstanbul'da olan Vilayeti Şarkiye Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyetinin ilk toplantısına başkanlık yapar. Savaşa bir de evlat veren [Feyyaz Efendi (1893-1919)] 12 çocuk babası Hacı İ.Fehim Efendi, Erzurum'da vefat eder. Kabri, Hasankale'de aile mezarlığındadır.

İbrahim Ragıp Efendi (1789-1841), İbrahim Hakkı Hazretlerinin torunu, Şakir Muhammet Efendi'nin tek oğludur[247]. Kabri Pasinler ilçe mezarlığındadır. Mezar taşları I. Dünya savaşında Ruslar tarafından sökülüp yollara harcanmıştır.

[246] Ağaver Tunç. Vilâyet Sâlnâmelerine Göre Erzurum Vilâyeti (H.1310, 1317, 1318). Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 2010
[247] Abdürrezzak Türk. Şeyh İbrahim Ragıp Efendi

Torunlarından rahmetli Zakir İbrahim Hakkıoğlu Hasankale Belediye reisi olduğu sıralarda mezarları yeniden yaptırmış ve üzerini yazdırmıştır. Kültür bakanlığınca yaptırılan türbede, türbe kapısından girişteki mezarda yatmaktadır.

"İbrahim Ragıp Efendi 1789 yılında Hasankale'sinde (Pasinler) dünyaya teşrif etmiştir. Şakir Muhammet Efendi'nin ölümünde oğlu İbrahim Ragıp on bir yaşlarında bir çocukmuş, kızı Ümmühan daha küçükmüş. Anneleri Ayşe Hanım haline kanaat edip bunları yetiştirmeye koyulmuş. Geçim sıkıntısı olmamış. Evleri, tarlaları her şeyleri varmış. Çocukluğuna bakılmayarak babasının yerine zaviyedarlığa da geçirilmiş ve eline III. Selim tuğrasını taşıyan 22 Şaban 1213 (29 Ocak 1799) tarihli berat verilmiş. Annesi bu biricik oğlunu evlendirmede de çok ivedi etmiştir. İbrahim Ragıp'ın on beşine girdiği 1 Muharrem 1218 (23 Nisan 1803) tarihinde Fidan adındaki kızı olmuş. Bir yıl sonra dünyaya gelen oğlunun doğum gününü de şöyle kayıt etmiştir. Bin iki yüz on dokuz senesi Mahı-ı sefer-ül-hayrın sekizinci (28 Mayıs 1804) günü Pazartesi vakt-ı zuhürde mahdumumuz Muhammet (Muhammet Şakir) Efendi dünyaya kadem bastı."

Anlatılır ki, İbrahim Ragıp Efendi ilk eğitimini Hasankale'deki hocalardan almış, aile kültürü ile yetişmiştir. Dedesi İbrahim Hakkı Hazretleri ve amcası İsmail Fehim Efendide olduğu gibi medrese tahsili ve icazetname gibi kayıtlardan bahis edilmez. Aile o günkü şartlara göre hayatlarını idame ettirmiş. İbrahim Ragıp da babası gibi küçük yaşta ev bakma zorunda kalmış. En büyük yardımcısı annesi ve toprakları, toprağa sevgisi çokmuş. Durmadan çalışarak tarla sayısını artırmış. On dokuz yaşlarında zaviye işleriyle ilgilenmeye başlamış. Eşi Fidan Hanım 6 Zilkade 1227 (11 Kasım 1812) de ölmüş, sekiz yaşındaki oğlu Muhammet Şakir'i öksüz bırakmıştır. Ertesi yıl 24 Zilhicce 1228

(16 Aralık 1813) Perşembe günü İbrahim Ragıp'ın nişanlandığı Hafıza adındaki kızın düğünü de 18 Şaban 1229 (6 Ağustos 1814) Cuma günü olmuştur.

1828 Osmanlı-Rus savaşında nüfusu yüz yirmi bin civarında olan Erzurum doksan bin göç verir. İbrahim Ragıp Efendi de Sivas'a göçer. Bu göçte atadan kalma bazı kitap ve değerli kağıtlar yok olur. Eşi Hafıza Hanımı orada kaybeder. "13 Kasım 1829 Cuma günü saat altıda zevcei menküham dar-ı fenadan dar-ı bekaya rihlet eyledi. Hafıza'yı Hak Taala Hazretleri garik-ı rahmet eyleye. Amin! Sivas kazasında Kazova'sında Pazar kasabasında [günümüzde Tokat'ın ilçesi] medfundur. İki ay sonra üçüncü evliliğini yapar. Düştüğü kayıt şöyledir. "Recep 19 sene 1245 (14 Ocak 1830) Fatime Hatunu akd-i nikah eyledim, hayırlı ola!." 1829 Edirne muahedesi yapılır, Ruslar Erzurum'dan çekilir. Bir iki yıl sonra da İbrahim Ragıp Hasankale'sine döner, çok geçmeden eski düzen yerini alır. Hasankale'nin ileri geleni durumunda olduğundan, oraya gelen devlet adamları onun evinde konaklar.

"İran'a özel elçilikle gönderilen Takviye ve kayık hane-i Amire Nazırı sonradan Sadr-ı Anadolu olan Esat İran'dan dönerken İbrahim Ragıp'a misafir olmuş. İstanbul'a vardığı sıra İbrahim Hakkı'nın bu torununa aylık bağlanmasını Padişahtan dilemiş. Bunun üzerine 24 Şevval 1252 (1Şubat 1837) tarihinden başlamak üzere Erzurum gümrüğü malından İbrahim Ragıp'a yüz kuruş aylık verilmesi için kendisine II. Mahmud'un beratı verilmiş."

Eniştesi Abdulaziz Ali'nin ölümü haberi üzerine, baş sağlığına Erzurum'a gider. İsmail Fehim'in Yusuf Nesim'e emanet bıraktığı kitaplarla evler Abdulaziz Ali'nin oğullarının eline geçer. İbrahim Ragıp'ın bunlara o sıra verdiği senette, kitapları alıp evlerden

vazgeçmiş olduğu görülür. (14 Ağustos 1841) İbrahim Ragıp bundan sonra ancak on yedi gün yaşar. Ölümünü oğlu Muhammet Şakir şöyle kayıt etmiştir. "İş bu bin iki yüz elli yedi senesi mah-ı receb-i şerifin on beşinci günü (2 Eylül 1841) peder-i azizim Eş şeyh İbrahim Ragıp cennet mekan darı bekaya rihlet eyledi." İbrahim Ragıp Efendi ömrü süresindeki yazışmalarında, mühür olarak gümüş yüzüğünün kaşına kazdırılmış şu yazılar da bulunmaktadır. "Ceddi Hakkı gibi olalı daim/Aşk-ı meveddeti Ragıp İbrahim"

Şeyh İbrahim Ragıp Efendi'nin almış olduğu dede ve amca yadigarı kitaplar oğullarının ve torunlarının yetişmesinde çok etkili olur. İbrahim Ragıp Efendi'nin Muhammet Şakir, Bekir (Ebubekir Efendi)[248], Zakir adlarında üç oğlu ile Belkis, Ayşe, Züleyha adlarında üç kızı dünyaya gelir. Züleyha çocuksuz olarak vefat eder. Küçük oğlu Zakir de on iki yaşlarında çocukken vefat etmiştir.

Halkın dilinde olan Şakir ve Zakir hikayeciğindeki kahramanlar İbrahim Hakkı Hazretlerinin oğulları değil, torunu olan İbrahim Ragıp Efendinin oğullarıdır[249].

---

[248] Esat Paşa Cami haziresinde medfun bulunmakta olup vefat tarihi 1883'tür.

[249] "Menkıbe şöyledir. İbrahim Hakkı Hazretlerinin Şakir ve Zakir diye iki oğlu vardır. Şakir abittir, Zakir ise ayyaştır. Bir gün İbrahim Hakkı Hazretleri meyhaneye gider ve oğlunun borçlarını kapatır. Sonra abit olan oğluyla Hasankale'nin burçlarına çıkar. Şakir orada, 'Babacığım beni kırklara karıştır', der. Hazret orada 39 tane uçan güvercinleri gösterip, 'Atla sen de karış onlara', der. Fakat abit olan Şakir atlamaz. Zakir ise meyhaneye gidince babasının hesabı kapattığını öğrenir ve duygulanır. O da babasının yanına gider. Babası ona da aynı şeyi söyler. O hiç tereddüt etmeden –bütün perişanlığı ve pişmanlığıyla- atlar ve kırklara karışır.''

Temettüat defterlerinde, Ferhat Kethüda Mahallesinde, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin küçük oğlu Mehmet Şakir Efendi ile biraderi Ebubekir Efendi'nin emlak ve arazilerinin olmadığı ve bu sebepten vergiden muaf oldukları belirtilmiştir[250]. Bu şahsiyetlerin, Erzurum Valileri tarafından verilen hediye ve maaşlar ile geçimlerini sürdürdükleri ifade edilmiştir. Şakir Efendi Türbesi Merkez Mezarlığındadır. Türbede İbrahim Hakkı Hazetlerinin oğullarından Muhammed Şakir Efendi yatmaktadır[251]. Üstü açık yontma beyaz taştan yapılmış olan türbeyi, 1979 yılında Anıtlar Derneği restore etmiştir.

Çöğender (Çevgandar Baba) Baba ilçeye 12 km. mesafede bulunan Çöğender köyünde medfundur. Çöğender Babanın türbesi köy içerisindeki caminin 30 m. alt ucunda dört ayak üzerine oturtulmuş basit bir yapıdır.

Yağan Paşa vakfiyesinde şahit olarak gösterilen Seyit Çukender Ali bin Seyit Süleyman'ın, o tarihte sağ olduğu anlaşılmaktadır. "Çukender Baba Rezaknallahü bi şefaatü (Rızıklandıran Allahın yardımıyla) der karye i Çukender Mağfurulleh derviş anın meczubu (Allah sevgisi ile kendinden geçmiş) ve cümle halkın mahbubu (sevileni) olup umuru dünyevinden Müberra (aklanmış) ve nafaka ve kisve efkarından münezzeh olup ekseri zamanını çukan (uzunca çubuk) getirip gezer imiş. Merkadi şerif içinde olan karye kendunun ismi ile müsemma olup karye-i mezburede (adı geçen) ve gayride evkafı olup matakaddemede vakfiyet üzere zapt oluna. Gelip defteri atike mukayyet olmakla kaydı defter olundu."

---

250 Abdülkadir Gül.Temettuat Defterlerine Göre Pasinler'in (Hasankale) Sosyal Ve Ekonomik Yapısı

251 Yaşar Kalafat. Kuzey Doğu Anadolu'da Ulucanlar

Kayıtlar gösteriyor ki Çukender Baba zengin bir Türk sofisidir. Bu köy ile diğer araziyi türbesine ve köyde yaptırmış olduğu mektep masrafına tahsis etmiştir. Yağan Paşa vakfiyesinden anlaşıldığına göre, Oğuz kabilesine mensup olan bu Türkler, Türkistandan Kirman şehrine ve oradan Pasinler'e gelerek birçok köyler kurmuşlar ve birçoklarını da Gürcülerden satın almışlardır.

Çukender Babanın, köyde türbesi yıkılmış olup, yalnız toprak mezarı bulunmaktadır. Yakınlarında Emir Süleyman adında bir zatın yine toprak örtülü mezarı vardır. Bu zatın, Çukender'in muasırı olduğu ve emir unvanı sebebiyle mahalli beylerden olduğu ileri sürülebilir.

M. Sadi Çöğenli tarafından tesbit edilen başka bir kayıttan, "Erzurum Pasinler kazasına bağlı Çöğender köyünde medfun Çöğender Babanın Hz.Ebubekirin torunlarından olduğu" görülmektedir.

Emir Süleyman'ın kabri köyün doğu ucunda, Çöğender Baba makamından yaklaşık 200 m. uzaktadır. Yanında ismini taşıyan bir de çeşme mevcuttur.

Ayrıca, köy içindeki eski mezarlıkta, adını taşıdığı çeşmenin sırtında moloz taşlarla yapılmış olan **Yaramış Baba**'nın mezarı bulunmaktadır. Baş taşı Abdullah bin İbrahim olan bu zatın yörede yapılan savaşlarda yararlılık göstermiş abit bir kişi olduğu nakledilir.

Çöğenderli **Hacı Salih Efendi** (1889-1991) Trabzon'un Çaykara ilçesinin Akdoğan köyünde dünyaya gelir[252]. Kırımdan gelen ve ilk Of müftüsü olan Tahir Efendinin torunlarındandır.

---

[252] Salih Okur. Hacı Salih Bilgin Efendi

Babası Trabzon'un ileri gelenlerinden Hanecizade Hacı Şerif Efendi, annesi Havva hanımdır. Pederi, o doğmadan önce annesine şöyle der. "Bu çocuk erkek olacak, salih bir kimse olacak. Sakın ola ki ona abdestsiz süt vermeyesin."

Ailesi, Salih Efendi doğduktan kısa bir zaman sonra Erzurum'un, Pasinler ilçesinin Çöğender köyüne yerleşir. Bunun için Salih Efendi "Çöğenderli" olarak meşhur olur. Hanecizade Salih Efendi, ilk tahsilini bizzat babasından ve dedesi İbrahim Efendi'den aldıktan sonra uzun yıllar Çaykaralı ünlü âlim Velizade Tayyib Zühtü Efendi'den ders görür. Yedi yaşında hafız olur. 1915 yılına kadar memleketi olan Çaykara'da tahsiline devam eder. Aynı zamanda, tasavvuf yolunda ilerlemek için devrinin büyük âlim ve mutasavvıfı Hacı Ferşad Efendi'ye intisap eder.

Daha sonra, irşad faaliyetlerinde bulunmak üzere Erzurum'a gelir. Bir süre Tortum'a bağlı Kisha (Uncular) köyünde imamlık yapar. Salih Efendi, Kisha'da kaldığı bu süre içinde Vıhikli Muhammet Efendi'den de Kadiri icazeti alarak ilmini artırır. 1924 yılında önce babasını, ardından dedesini kaybeden Salih Efendi, 1925'te askere gider. Askerlik dönüşü Çöğender'de kalmaya devam eder. 1929'da çok sevdiği şeyhi Hacı Ferşad Efendi'nin ufulü üzerine Alvar İmamı Hace Muhammed Lütfi hazretlerine intisap etmek isterse de, Efe hazretleri "Senin dersin yüksek yerden. Ona devam et." diyerek eski dersine devam etmesini tavsiye buyurur.

Çöğender'de bir süre imamlık yapan ve burada kaldığı süre içerisinde çevresindekilerden büyük alaka gören Salih Efendi, 1936 yılında Pasinler'in Sivaslı Camii'nde yaklaşık bir yıl imamlık yapar.

1939’da bir süre hapiste yatan Hacı Salih Efendi, hapishane arkadaşlarıyla birlikte güzel günler geçirdiğini anlatırken, yanlarında büyük veli, Mahmut Vehbi Efendi Hazretlerinin de bulunduğunu ifade ederek, “Hayatımda ne varsa Vehbi Efendi ile geçirdiğimiz o yetmiş gündür.”, diyecektir.

1947’de Alvar İmamı ile ilk haccına gider. Hac dönüşü geldiği Kurnuç köyünde beş sene imamlık vazifesine devam eder. 1950’de ikinci defa hacca gider. Hayatı boyunca 10 defa hac yapmıştır.

1952’de Hasankale’de meydana gelen depremde göçük altından çıkarılır. 1954’te Sivas, 1955’te Denizli 1956’da Merzifon’da görev yapar. Aynı yıl bir müddet Çorum’da vaazu nasihatta bulunur. 1960’da Sarıkamış’a bağlı Yeniköy’e yerleşir. Orada beş sene imamlık vazifesinde bulunur. 1965’te Çöğender’e döner. İki sene sonra Erzurum’a taşınır.

1971’de İstanbul’a gelir ve Küçükköy’e yerleşir. Burada vefat eder. Cenazesi, 4 Şubat günü, Fatih Camiinde mahşeri bir kalabalık tarafından Mahmud Ustaosmanoğlu Hocaefendi imametinde kılınan namazın akabinde Erzurum’da toprağa verilmek üzere uğurlanır.

6 Şubat 1991 günü Erzurum’da Emir Şeyh camiinde Fethullah Gülen Hocaefendi tarafından kıldırılan ikinci cenaze namazı sonrası, vasiyeti üzerine Esad Paşa Camii kabristanında toprağa verilir. Birkaç ay sonra Çöğenderli muhibleri tarafından naaşı mezarından kaçırılarak Çöğender’e getirilir ve buraya gömülür. Altı köylü şeyhin cesedini kaçırmaktan hâkim karşısına çıkar. Yargılama sonunda Çögenderlilere birer ay hapis cezası verilir. Ceza, para cezasına çevrilir. Ölümünün üzerinden 5

ay 17 gün geçmesine rağmen cesedinin çürümemiş olduğunu köylüleri hayretler içinde görürler.

Nakledilir ki, İstanbul Müftü Vekili Ali Fikri Yavuz, bir haccında Hacı Salih Efendi'yle beraberdir. Salih Efendi'nin geceleri nereye gittiğini merak etmektedir. Ali Fikri Efendi sonunda, onu takip etmeye karar verir. Bir gece yatağına girer, uyuyor gibi görünür. Daha sonra da yatağından kalkıp odadan ayrılan Hacı Salih Efendi'nin peşine düşer. Salih Efendi Ravzai Tahireye doğru gider. Mescidi Nebevi'nin önüne geldiğinde kilitli kapıların o zata kendiliğinden açıldığına şahit olan Ali Fikri Efendi, hemen misafirhaneye döner. Salih Efendi odaya döndüğünde ona, "Dün gece sizi takip ettim, nereye gittiğinizi gözlerimle gördüm, beni de götürmezseniz sırrınızı ifşa ederim" der. Hacı Salih Efendi ise tatlı bir tebessümle, "Mübarek alim, güzel rüya görmüşsün!" hitabında bulunur.

"Hacı Efe! Bazıları "Cuma namazı bize farz değildir" deyip, kılmıyorlar, ne dersiniz?" diye sorarlar. Salih Efendi şöyle cevap verir. "Siz kılın! Allah (cc) yarın mahşerde niçin kıldınız diye sorsun. Niye kılmadınız diye değil."

1924'de vefat eden babası bir zaman rüyasında minarelerin baş aşağı şeklinde durduğunu görmüş, rüyasına bir mana verememiştir. 1932'de ezan Türkçe okunmaya başlayınca Salih Efendi "Demek o rüya buna işaretmiş", der.

Tasavvuf büyükleri içersinde en çok Molla Cami Hazretlerini sever ve onun divânını çok mütalaa ederdi. Salih Efendi'nin Alvar İmamı Hace Muhammed Lütfi hazretlerine olan sevgisi bambaşkadır. Bir gün şöyle demiştir. "Meşayıhtan çok zatlar tanıdım. Hepsi birbirinden başkaydı. Ama o zat daha bir

başkaydı." Alvarlı da kendisi için, "Melek görmek isteyen, Salih Efendiye baksın.", demektedir.

Hacı Salih Efendi, Sadık Efendi (Solakzade) hakkında, "Yeryüzünden ilim kalksa, ilmi yeniden ihyaya muktedir bir âlimdir", derdi.

Hakkında, "Meşayihten çok kişiyle tanıştım, ama kendini hiç ihsas ettirmeyen, mahviyet içinde gördüğüm tek insan Salih Efendi'ydi... Sahabe misal bir zat idi, unutulmaz bir insandı... İlim sahibi, takvalı, tarikat erbabı, rind meşrep hoş sohbet bir zat idi.", sözleri söylenenlerden sadece birkaçıdır.

Salih Efendi'nin yazdığı üç eser vardır. Mefatih-il Gaybiyye: Tasavvufi bir risaledir. Cami ul Ezhar: 852 sayfalık bir hadis kitabıdır. Zübdet-ül Kelam: Bir İlmihal kitabıdır.

Alaettin Ali türbesi, ilçeye 16 km. mesafede bulunan *Ovaköy*'ün (Ezirmik) yakınındadır. Günümüze türbenin yalnızca duvar kalıntıları gelebilmiştir. Türbe içerisinde yedi mezar bulunmaktadır. Bunlardan birinin Selçuklu Beyi Alaettin Ali'ye (l287) ait olduğu sülüs yazılı kitabesinden anlaşılmaktadır. Diğer mezar taşlarından birisi de aynı aileden Necmettin kızı Oktayo Hatun'a (1271) aittir.

İlçenin dokuz km. güneyinde, *Ardıçlı* (Miyadin) köyünde bulunan **Ferruh Hatun** Türbesinin giriş kapısı üzerindeki 1324 tarihli Arapça kitabesinden, Ali Gazi tarafından yaptırılmış olduğu görülür. Bu şahıs muhtemelen İlhanlılara yakın bir kimse idi ve 'Gazi' lakabına bakılırsa, Şiraz Ali, Gürcülerle savaşan bir İlhanlı

tebası idi[253]. Türbe kesme taştan yapılmıştır. Sekiz cepheli olan türbenin üzeri sivri bir kubbe ile örtülüdür. Cephelerde üç penceresi bulunmaktadır. İçten 3.40 m. çapında olan yapının l.60 m. yüksekliğinde bir de mihrabı vardır. Türbe içerisinde yalnızca bir sanduka bulunmaktadır.

Rivayete göre ise, **Seyit Gazi**'nin şehadetinin üzerinden 450-500 yıl geçer. Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat'ın annesi Ümmühan Hatun bir rüya görür. Rüyasında Seyit Ali Gazi, Ümmühan Hatun'a, '..ben yıllarca Anadolu'nun fethi için savaştım..sonunda Hasankale köyünde şehit oldum..benim mezarımı bul ve üstüne bir türbe inşa ettir', der.

Hatun, Sultan oğluna rüyasını anlatır ve rüyanın gereğini yapmak için Sultan'ın oluru ile Hasankale'ye yola çıkarlar. Ümmühan Sultan, burada araştırma yapar ve bir çobanla ilgili söylentileri dinler. Çoban ile görüşür. Çoban, kalenin bulunduğu alanda bir yerde koyunların kesinlikle otlamadığını ve bu alana gökten nur indiğine şahit olduğunu anlatır. Ümmühan Sultan da aynı yere giderek, Seyit Ali Gazi'den hem şefaat hem de kendisine yine görünmesini ister. Dileği gerçekleşir. 1207 yılında Ümmühan Sultan bu alana bir türbe inşa ettirir[254].

Hace (Hoca) Hüseyin Efendi (v.1918) Hasankale'de dünyaya gelir. Babası Hace Muhammed Efendi, annesi Fatıma Hanım'dır. Doğum tarihi bilinmiyor. Meşhur lakabı "Nur Efe" ve

---

[253] Subaşı Ömer. Pasinler . V-XVI. Yüzyıllar. Doktora Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 2010

[254] Ümmühan Hatun, esasen Eskişehir Seyitgazi'de XIII. yüzyılın başlarında kurulan külliyenin banisi olarak hatırlanır. Buraya Seyyid Battal Gazi için XIII. yüzyılın başlarında bir türbe, cami ve medrese yaptırmış, kendisi daha sonra bu medresenin eyvanı durumundaki türbesine defnedilmiştir.

“Nur Dede”dir. Şiirlerinde “Gedai” mahlasını kullandığı için “Hüseyin Gedai” olarak da tanınmaktadır. Hüseyin Efendi beş yaşında iken yetim kalır. Annesi Fatıma Hanımın himayesinde ilk tahsilini bitirir. Yüksek tahsilini Erzurum’da tamamlar. Hüseyin Efendi Erzurum’da çeşitli hocalardan aldığı dersler ve icazetlerle yetinmeyerek, İstanbul’a doğru ilmî terakkî için çıktığı yolculuktan, Of’un Şinek Köyü’nde Abbas Efendi isimli alimin yanında ilim tahsili için bir yıl kaldıktan sonra, onun yönlendirmesiyle Hasankale’ye geri döner. Hasankale’nin Kındığı Köyü’ne imamet görevi vesilesiyle yerleşir. Burada kâmil bir müderris olarak, sayısı otuzu bulan talebelerine ilim öğretmekle meşgul olur.

Daha sonra Erzurum’un Uncular köyünde bulunan, Mevlana Halid-i Bağdadî’nin halifesi Hacı Feyzullah Efendi’ye intisab eder. Hacı Feyzullah Efendi’nin ebedî aleme irtihalinden (1866) sonra Hüseyin Efendi, Amasya’da Seyyid Mîr Hamza Nigarî namıyla tanınan zatın ziyaretine gider. Bu zat, Mevlana Halid-i Bağdadî’nin halifelerinden Şeyh İsmail Siraceddîn-i Şirvanî’nin halifesidir. Hüseyin Efendi Mîr Hamza Nigarî’nin huzurunda iki erbaîn çıkarır. Mîr Nigarî Hazretleri’nin ebedî aleme göçmesinden sonra Bitlis’e Seyyid Taha’nın halifesi Muhammed Küfrevî Hazretleri’ne gitmeye karar verir. Hüseyin Efendi, Pîr Muhammed Küfrevî’nin huzuruna giderken oğlu Muhammed Lutfî Efendi’yi de birlikte götürmüştür.

Hace Hüseyin Efendi Ermeniler tarafından Şehit edilmiştir.”1916 da Ruslar Erzurum’u işgale başlayınca oğlu Muhammed Lütfi ile beraber Dinarkom köyünden Erzurum’a geldiler. M.Lütfi Efendi, babasını Hacı Recep Efendi’nin yanına bırakarak, Yavi nahiyesine gitti. İşgal müddetince 1918’e kadar Hüseyin Efendi burada kaldı. Türk ordusu ile birlikte 12 Mart

1918’de gün ışırken civar köylerden gönüllü bir müfreze ile Erzurum’a giren Efe Hazretleri hemen pederinin yanına koşar. Pederini kana bulanmış ağır yaralı bir şekilde bulur. Şahadet mertebesine eren muhterem babasını akşama doğru Kavakkapı kabristanına defneder. Daha sonra 1950 Yılında ise kabristanın yerine bir okul yapılması sebebiyle, bizzat Efe Hazretleri tarafından oradan çıkarılarak Alvar Köyüne şimdiki medfun bulunduğu türbeye nakil edilir.”

Hace Hüseyin Efendi (Gedai) Hace Hüseyin Efendi Hazretleri türbede oğlu ve torunuyla birlikte yatmaktalar. Hüseyin Efendi’nin mezar taşında:

Ben Şehid-i tevhid-i zat-ı lem-yezel
İnne li lutfen minallah ni’me li heli’l-ecel
Yüz yere koydum azimü’ş-şan olan Allah’ıma
Ente Ya Settaru Ya Gaffaru Ya A’la ecel
Hamdu lillah mazharım şah-ı şehiden sırrına
Laübalı ibtilai Kan eli yevmü’l-ecel
İftiharım dareyinde nam-ı men kane’l-Hüseyin
Tarihimdir mürg-i canım sıbğetullah fi’l ezel
1334

Anlatılır ki, “Erzurum’un Rus işgalinden ne zaman kurtulacağız”, diye sorulduğunda “Bu aksakalım ne zaman kana bulanırsa o zaman” buyurmuş. Ruslar Erzurum’dan çekilirken bir Ermeni başına tüfek dipçiği ile vurarak yaralamış ve akan kanlar aksakalını kana bulamış.

Hace Hüseyin Efendi Seyyide Hatice Hanımla izdivaç kurar. Bu izdivaçtan beş oğlu olur. Büyük oğlu Hace Muhammed Lütfi Efendi-Hasbi Efendi-Ahmet Efendi-Mahmud Vehbi Efendi ve Hacı Emin Efendilerdir. Hüseyin Efendi, ömrü boyunca dünya ile meşgul olmamış, dünya malından haz duymamıştır. Eline geçen

dünya malını ilim yolunda olan talebelerin ihtiyaçlarına sarf etmiştir. Allah'a kullukta, tevazuda, ahlaki güzellikte, zühd ü takvada, zamanında yaşayan insanların takdirini kazanmıştır. Zengin fakir demeden her şahsın ve her tanıdığının kalbini yapmak için her türlü fedakârlığı kendisine şiar edinmiş bir gönül insanı olarak darı bekaya irtihal etmiştir.

Hace Hüseyin Efendi'nin Mülteka (Fıkıh) isimli el yazma (1858) bir eseri ve Divanı vardır. Gedai mahlasıyla yazdığı şiirleri mevcuttur.

"Kadem bastın gönül tahtına sultanım safa geldin
Dil-i pür-renc ü tab-ı derde dermanım safa geldin
Kapundur matla-i a'la tapundur maksad-ı aksa
Senindir rütbe-i'ulya benim şahım safa geldin"

Alvarlı Efe Hazretleri (1868-1956), ilçeye beş km. mesafede bulunan Altınbaşak (eski ismi Kındığı) köyünde dünyaya gelir. İsmi Muhammed Lütfi'dir. Babası Hace Hüseyin Efendi, annesi Seyyide Hatice Hanım'dır. Tahsilini başta pederleri olmak üzere devrinin şöhretli alimlerinden tamamlar ve icazet alarak 1891'de Hasankale'nin Sivaslı Camii'ne imam olur. Aynı yıl babası ile birlikte Bitlis'e giderek her ikisi de Hace Muhammed Pir-i Küfrevi Hazretlerinin halifeleri olarak Hasankale'ye geri dönerler. Alvarlı Efe daha sonra buradan Erzurum'un Dinarkom (günümüzde Muratgeldi) köyüne gider ve orada Birinci Cihan Harbi'ne kadar kalır.

Ermenilerin katliama başlaması üzerine, çevre köylerden topladığı altmış kişiden oluşan bir müfreze ile Rusların karargah deposu olan köye, o gün Ermeni topluluğunun da orada bulunuşu dolayısıyla taarruz eder. Böylece, Ermeniler püskürtülür ve kendileri müfrezesiyle birlikte Oyuklu köyünün yanı başında

Rusların yığdığı bir depoyu teslim alır ve Zergideler Köyü'nde Türk ordusuna iltihak ederek gün ışırken Erzurum'a girer ve hemen pederlerinin yanına koşar. Babası Hüseyin Efendi bir Ermeni dipçiği ile ağır yaralı bir vaziyettedir. Onu kana bulanmış, ağır yaralı bir halde bulmuş ve o günün ikindisine kadar meşgul olmuştur. Akşama doğru vefat eden babasını Kavakkapı Kabristanına defneder.

Bilahare görevini Yavi nahiyesine, oradan da, Hasankale'ye nakleder. Kendisine teklif edilen Hasankale Müftülüğü'nü kabul etmemiş, Hasankale'ye bir saat mesafede bulunan Alvar köyü halkının istirhamı üzerine oraya giderek bu köyde yirmi dört sene vazife yapmıştır. Halk arasında "Alvar imamı" ve "Efe hazretleri" unvanıyla tanınır. 1939 yılında prostat hastalığından dolayı tedavi için Erzurum'a gider, Mehdi Efendi Mahallesi'nde kiracı olarak bir evde ikamet ederek 16 sene de burada kalır. 1947, 1949 ve 1950'de olmak üzere üç defa Hacca gitmiştir. 1956 tarihinde ebedi aleme intikal eder ve naş-i şerifi Alvar köyünde babası Hüseyin Efendinin yanına defnedilir.

Alvar İmamı bir Nakşbendiyye-Halidi şeyhi olmakla beraber aynı zamanda Kadiriyye tarikinde de mürşid-i Kamil idi. Nakşi yanıyla Küfrevilerin halifesi, Kadiriler açısından da, Azerbaycan Türk'ü Seyyid Hamza'nın halifesi idi[255].

---

[255] Nigârî (1805-1886), aynı zamanda Erzurumlu "Alvarlı Efe" lâkabıyla tanınan Muhammed Lûtfi Efendi'nin babası Hace Hüseyin Efendi'nin de şeyhiydi. Hace Hüseyin Efendi'nin ilk şeyhi Erzurumlu Hacı Feyzullah Efendi'ydi. Feyzullah Efendi vefat ettikten sonra Hace Hüseyin Efendi, Seyyid Mir Hamza Nigârî'ye bağlanmıştı. Hüseyin Efendi, Mir Hamza Nigârî'nin huzurunda manevi ilim tahsilini tamamlamak amacıyla iki kez kırkar günlük inzivaya çekilmişti. Yani seksen gün hücrede kalarak, zamanının tamamını ibadet ve riyazetle geçirdi. Efe Hazretleri'nin ilk hocası, zâhirî ve bâtınî ilimlerde yed-i tûlâ sahibi Hâce Hüseyin Efendi ve

Dergahında hatm-i hacegan denilen zikir toplantılarında cehri ve hafi zikirler çekilir, aynı zamanda Efe hazretlerinin bestelenmiş şiirleri ile kalpler coşardı.

Efe Hazretlerinin Gavs-ı Azam Abdülkadir Geylani hazretlerine çok ciddi bir merbutiyeti vardır, divanında bu açıkça sezilir. Bir şiirinde ondan "Şems-i marifet pirimiz, tarikatte rehberimiz, gönüllerde enverimiz, dü cihan destgirimiz" diye bahseder.

Şeyhi olan Muhammed Küfrevi için de, bir şiirinde şöyle der:

"Muhammed Küfrevi kenz-i keremdir
Meyan-ı kamilde Mesiha demdir
Avn-i Hüda ile sahib kademdir
Lokman-ı manevi derman iledir."

Onun şiirlerinde Hz. Ali'ye de büyük bir sevgi ve bağlılık görülür:
"Nur-ı ayn-i Muhammed'dir
Şah-ı merdan Hayder Ali
Dürr-i Deryayı Ahmeddir
Şah-ı Merdan Hayder Ali

Fakat onun bu sevgisi ölçülüdür ve Ehl-i sünnet prensipleri dairesindedir. O, dört halifenin de aşığıdır:

"Veliler serveri Sıddık-ı Ekber.
Severdi Sıddıkı Allah, Peygamber.
Adalet güneşi Hazret-i Ömer.
Nur-u Kur'an ile Osman Münevver.
Şecaatte Ali güneşten ezher.
Biz severiz çar-ı yar-i veliyi

şeyhleri Hacı Feyzullah Efendi ile Mîr Hamza Nigârî; ve Pîr Muhammed Küfrevî Hazretleridir.

Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali’yi.”

Alvarlı Efe hazretleri alim ve arif olmasının yanı başında şairdi. Arapça, Farsça ve Türkçe şiirler yazan Alvarlı Muhammed Lütfi Efendi’nin şiirleri vefatından sonra oğlu Seyfeddin Mazlumoğlu tarafından derlenerek Hulasatü’l-Hakayik adıyla yayınlanmıştır. Bu divanda, çeşitli nazım şekilleriyle söylenen yedi yüzü aşkın şiir mevcuttur. Hece vezni ve oldukça sade bir Türkçe’nin kullanıldığı bu şiirlerden bazıları da bestelenmiştir. Şiirlerinde daha çok Allah ve Resul sevgisi, ehl-i beyt aşkı, zamanın dehşeti işlenmiştir.

Mahmud Vehbi Efe Hazretleri (1870-1945) Altınbaşak (Kındığı) köyünde dünyaya gelir. Hüseyin Efendi’nin dördüncü oğludur. İlk derslerini babası Hâce Hüseyin Efendi’den alır. Hâce Hüseyin Efe o zamanlar Kındığı imamıdır. 1891 yılında babası ve ağabeyiyle birlikte Bitlis’e gider. Devrin büyük mürşidi Muhammet Küfrevi Hazretlerine intisap eder. Ondan hilafet icazetini alır. Anlatılır ki, Piri Küfrevi Hazretleri Hüseyin Efendi’ye, “Vehbi senin, Muhammet Lütfi’yi bana bırak” der. Hace Hüseyin Efendi Mahmut Vehbi Efendiyle Erzurum’a döner. Sırayla Epsemce ve Söğütlü köylerinde imamlık yapar. 1944 yılında dostları Tayyar Baba, Faruk Efendi, Hacı Salih Efendi ve Arslan Babalarla birlikte Hasankale’de hapis yatarlar.

Köy köy gezen sohbet ehli irşada memur, bir mürşidi kâmildir. Gezdiği yörelerin yollarını taşlardan temizler. Gittiği köylerin sularıyla uğraşmış, halkın sıkıntısını gidermeye çalışmıştır. Misafir olduğu yerlerde çeşme, banyo ve benzeri imkânların bulunmasına özen gösterir, eğer yoksa bunları kendisi yapmaya çalışır. Hasankale civarındaki köylerde görülen birçok hayır eserinin Vehbi Efendi Hazretleri’ne ait olduğu nakledilir.

Himmet ve tasarruf ehlidir. Cömerttirt, fakir ve fukaraya düşkündür, şefkat ve merhamet ehlidir. Gösterişi sevmeyen Vehbi Efendi, kabir taşlarının şatafatlı olmasından hoşlanmaz, "Kabrin dışını değil içini süsleyin.", der.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin annesinin dedesi Sadat-ı Kiram'dan Pasinli Mahmud veya Derviş Mahmud diye de bilinen Şeyhoğlu Dede Mahmud Hazretleri'ni rüyada görüp kabrinin bulunduğu yeri Vehbi Efendi Hazretlerinin keşfetmiş olduğu nakledilir. Kındığı (Altunbaşak) köyünden yanına aldığı bazı kimselerle kabrin bulunduğu yerde kazı yaparak Hazret'in çürümemiş cesedini bulur ve oraya türbe yaptırır. Türbesini bizzat yenileyip düzene koyan Vehbi Efendi Hazretleri'dir.

Anlatılır ki, Pasinler'in bir köyünde, ziyaretine gelen kalabalık bir cemaate sohbet etmektedir. O esnada köy köy dolaşıp tütün satan, sabah akşam içip hemen hemen hiç ayık gezmeyen bir şahıs bu köye gelir. Köyde kimseyi göremeyince rast geldiği birine köylülerin nerede olduklarını sorar. Onların Vehbi Efendi Hazretleri'nin huzurunda sohbette bulunduklarını öğrenir ve, "Ben de şu Allah adamını bir gidip göreyim." der ve Vehbi Efendi'nin sohbet buyurdukları haneye gider. Kapıda bulunanlar onu içeri almak istemezler fakat o kendisine mani olmak isteyenlere aldırmadan huzura girip Vehbi Efendi'nin yanına oturur. Sarhoş olduğu her halinden bellidir. Vehbi Efendi merhaba eder gönlünü alacak sözler söyler ona. Tütüncü arada bir yüksek sesle, "Hey Allah'ın adamı ben sana kurban olayım" deyip nara atmakta ve sohbeti kesmektedir. Arada böyle sohbet kesildikçe cemaat huzursuz olur. Sonunda Vehbi Efendi de sohbeti kesmek zorunda kalır. Mecliste bir sessizlik olur. Tütün satıcısı az sonra ayağa kalkar, şöyle bir etrafa bakındıktan sonra dışarı çıkar. Huzurda bulunan cemaatin ekserisi tütüncüye hor bakmışlar; onu o meclise layık görmemişlerdir. Kimi söylenerek kimi de el ve baş

hareketleriyle tepkilerini, öfkelerini belli ederler. Bunu gören Vehbi Efendi Hazretleri cemaate hitaben: “Bre âdemler! Nedir bu haliniz, tavrınız; niçin horladınız bu zavallıyı? 0 midesine indirdiği bir haramla sarhoş olmuş. Eğer her haram sarhoş etseydi acaba içimizde hangimiz ayık olabilecektik?”

Mey gibi her bir haramın sekri olsaydı eğer

Ol zaman ma’lum olurdu mest kim huşyar kim

İçeride bu sohbetler devam ederken tütüncü dışarıya çıktıktan sonra ev sahibinden gusül abdesti almak için su ister. Güzelce guslettikten sonra içeri girer ve Vehbi Efendi Hazretleri’nin ellerine ayaklarına sarılır ağlar, ağlar, ağlar... 0 tütüncü artık tevbekâr olup Vehbi Efendi Hazretleri’nin muhabbet ve kardeşlik halkasına katılmıştır.

Vehbi Efendi’nin huzûruna gelip arkadaşına küstüğünü şikâyet yollu anlatan müridine cevabı çok manidardır: “Oğul niçin umdun ki küstün. Umma ki küsmeyesin.”

Epsemce köyü haziresinde Mahmut Vehbi Efendi ve oğulları Hasbi ve Seyyid Efendi’nin kabirleri bulunur.Vehbi Efendi’nin mezar taşındaki nazım Ağabeyisi Alvarlı Lütfü Efendi’ye ait olup sadece dört kıtası işlenmiştir.

Hamdü lillah fazl-ı ekber ehl-i iman olduğum
Ümmet-i Muhammed’im tabi-i Kur’an olduğum
Han-gâh-ı Hazret-i Mennan’e mihmanım bugün
Şüphe yoktur müstehakk-ı rahm-i Rahman olduğum
Kasret-i zenbim beni mahcüp edip bevvabdan
Ümmidim rahm-i Rahim hak ile yeksan olduğum
Ehl-i iman hizmetinde terk-i can etdimse de
Kabul ede dergehinde kulu kurban olduğum

Huzur-ı Hak rüz-i ceza halim n'la
Kerem-i Kerim'e kaldı afve şayan olduğum
Zairan-ı kabrimi afv eyleye Bari Huda
Fatiha ihdasına muhtac-ı ihvan olduğum
Ganiyyün Kerimün lehü tarihim
Bu beşarettir bize nail-i gufran olduğum
Vehbi Hace nami ile abd-i aciz bendeyim
Rahm ede ruhuma Mevla tenden uryan olduğum

Ayrıca, Kındığı köyünün kurucuları **Dede Mahmut, Telli Dede ve Ali Baba** ziyaretleri vardır. Dede Mahmut Hazretleri Sadatı kiramdandır. Türbesi ilçeye beş km. mesafede bulunan Altınbaşak köyü mezarlığında, beyaz taştan yapılmış bir çevirme içerisindedir. Marifetname kayıtlarında, İbrahim Hakkı Hazretlerinin annesinin babası, yani dedesidir. "Pes anı pederi İbram ile tezviç edip Kale'nin kurbunda Kındığı nam karyede (köyde) Sadatı kiramdan Şeyhoğlu merhum Dede Mahmut'un kızını almıştır. (1694) ol Hanife hatun bizim validei müşfikamız olmuştur."

"Dede Mahmut Hazretleri Arabistan'dan seyyah olarak Erzurum'a gelmiş ve Hasankale'nin Kındığı nam karyesine yerleşmiştir. Kendisinin Seyit, evladı Resül Sadakatı Kiramdan olduğu rivayet sahihe ile beyan olunmaktadır. Kendisinden bazı harikulade keramet sadir olmuştur. Doğum tarihi menşei tevellüdü sahih ve vazıh olarak bilinmemekle beraber M.1607-1679 yıllarında yaşadığı ve Kara Şeyh Hazretleri diye maruf olan zatla aynı çağlarda yaşadıkları anlaşılmaktadır."

Dede Mahmut Hazretleri ile Alvar İmamı Hacı Muhammet Lütfi Efendinin soyu ve mezhebi yönünden yakınlık olduğu söylenir.

Kara Şeyh İbrahim Efendi Hazretleri (1630-1707), Arabistan'dan seyyah olarak gelir. Altunbaşak (Kındığı) köyünde Dede Mahmut Hazretlerinin soyundan bir hanımla evlenir. Bilahare Hasankale ye gelip yerleşir. İlim ve irfanıyla ün yapar. Çok talebe yetiştirir. İbrahim Hakkı Hazretlerinin dedesi Molla Bekir Efendi, oğlu Derviş Osman Efendiyi Kara Şeyhin yanına vererek, yirmi yaşına kadar, sarf, nahiv, kelam, akaid, fıkıh, tefsir derslerini aldırır. Kara Şeyhin buradaki medresede uzun yıllar müderrislik yapmış olduğu anlaşılıyor. Kara Şeyh Efendinin devrinin müceddidi olduğu ileri sürülür. Kara Şeyh İbrahim Efendi vasiyetleri üzerine Pasinler Ulu Camii mihrabı önündeki bahçeye defin edilir .

Menkıbeye göre, Arabistan'dan seyyah olarak gelen Kara Şeyh Hazretleri, seyahatinin son durağı olan, Altunbaşak (Kındığı) köyüne akşamüzeri gelerek Dede Mahmut Hazretlerinin dedesinin evine misafir olarak konaklar. Evin sahibi dul bir hanım, ikram yemeği olarak yumurta pilavı pişirirken bu esnada Rusya'da zindanda bulunan oğlu hatırına geldiğinde (Oğlu da bu pilavı çok severmiş) kendisini tutamayarak ağlamış ve gözyaşları bu pilava damlamış. İkram yemeği Şeyh Efendinin sofrasına konulduğunda, "Ben bu pilavı yemem, çünkü bunun içinde gözyaşı var.", der. Bu sırada işin gerçeği için evin hanımı çağrılır ve sebebi sorulur. Evin hanımı der ki "Rusya'da zindanda bulunan oğlum bu pilavı çok severdi. Pişirdiğim sırada o aklıma geldi ve gözyaşlarımı tutamadım." Bunun üzerine Şeyh Efendi odasına çekilerek murakabeye dalar ve şiddetli kış mevsiminde gece yarısında kapı dövülerek dul hanımın oğlu, "Ana aç kapıyı ben geldim" der. Kapıyı açan annesi ayaklarındaki zincirle beraber oğlunu karşılar. Bu sırada Kara Şeyh Hazretlerinin yanına gidilerek ayağına kapanılır. Ertesi gün zindandan gelen çocuk Efendinin yanına giderek,"Duanız kabul oldu ve ailem huzura kavuştu. Şimdi ise

benim dileğim odur ki Allah'ın emriyle annemi sana vereceğim" der. Şeyh hazretleri "Bunda bir hikmet var" diyerek annesiyle evlenir. Kara Şeyh Hazretleri, İbrahim Hakkı Hazretlerinin dedesi Dede Mahmut Hazretlerinin soyuna katılarak, bir müddet burada kaldıktan sonra Hasankale'ye yerleşir.

Kara Şeyh Hazretlerinin kabri günümüzde, Hasankale Ulu Camii haziresine girişte sol tarafta, kesme beyaz taştan yapılmış bir türbe içerisindedir.

Telli Dede Çöğender Köyü'nün karşısındaki Karga Pazarı'nın eteklerinde medfundur.

İlçeye l0 km. uzaklıkta tarlalar içerisinde bulunan **Gülperi Hatun** Kümbetinin XIV-XV.yüzyıllarda yapıldığı sanılmaktadır[256]. Kitabesi günümüze ulaşmamıştır. Kümbet sekizgen gövdelidir. Günümüze çok harap bir durumda gelmiştir. Üst örtüsünün içten yuvarlak, dıştan konik bir çatı ile örtülü olduğu sanılmaktadır.

1905 yılında dünyaya gelen **Ramiz Gülen Efendi**, Fetullah Gülen Hoca Efendi'nin babası olup Erzurum ulemasındandır[257]. 1974 yılında vefat eden Ramiz Efendi'nin kabri, Erzurum'un Pasinler (Hasankale) ilçesine bağlı Korucuk köyündedir[258].

---

256 Rahmi Hüseyin Ünal. Az Tanınan Ve Bilinmeyen Doğu Anadolu Künbetleri. Vakıflar Dergisi. Sayı 11

257 Hüseyin Avni Ulaş Mahallesinde 2008 yılında dernek tarafından yaptırılan camiye, Ramiz Gülen Efendi'nin ismi verilmiştir. Yeşil kubbeli olan caminin yapı tarzı betonarme olup dış duvarları taş kaplamadır. Toplam arsa alanı 900 metrekare olan caminin ikişer şerefeli, çift minaresi vardır. Cami, bünyesinde bulunan külliyesi ile Erzurum'daki diğer camilerden farklılık arz etmektedir.

258 Eski bir Ermeni köyüdür. Köy kurulduğu yıllarda su kaynakları olmadığından "susuz" anlamına gelen "Kurucuk" adı verilmiş olup, daha sonra "Korucuk" olarak değiştirilmiştir. İlçeye 13 km uzaklıktadır

Ovaköy'ün yaklaşık 1 km. güneybatısında kalan ve Korucuk köyü ile geçmişte ortak olarak kullanılmış eski bir Müslüman mezarlığı bulunmaktadır[259]. Mezarlık içerisinde Selçuklu geleneğinde taş sandukalar ile bu sandukaların yer aldığı bir türbenin varlığı dikkat çeker. Bu türbenin, üstünün ve yan duvarlarının harap halde 1930'lu yıllarda ayakta olduğu, türbe içerisinde dört mezar sandukasının bulunduğu ve kitabesinde M.1271'de Necm ed-Din isimli şahsın kızı Ukdenuya'nın (Oktayo) adı geçmekte olduğu nakledilir.

XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde yapılmış olup maliye kayıtlarında yer alan **Şeyh Karakoç Zaviyesi** Karakoç köyünde kurulmuştur[260]. 1530 tarihinde Karakoç köyünde on hâne ve on dokuz yetişkin bekar erkek (mücerret) yaşamaktadır. Köyde bir kişi de imam kaydedilmiştir. Köyün 1.720 akçelik geliri bu zaviyeye aktarılmıştır. Ayrıca 720 akçe geliri olan bir adet de çiftlik zaviyenin vakfıdır. Öte yandan 1531-1540 yılları arasında yazıldığı bilinen vakıf defterinden anlaşılmaktadır ki, Karakoç köyü, bir Türk dervişi tarafından kurulmuş ve köye de onun adı verilmiştir.

Pazaryolu ilçesine 20 km. uzaklıkta bulunan Karakoç köyünün çevre köylerden farklı olarak tekke mimarisine benzer ve bir medresesi bulunan camisinin bir derviş konağı olabileceği nakledilir. Köyün çocuklarının önceleri caminin yanında bulunan bu medresede dini eğitimlerini gördükleri anlatılır. 2006 yılında bu medrese sökülür ve yerine alt kısmına çay ocağı ve misafirhane üste ise hoca lojmanı yapılır. Ayrıca, köyün karşısındaki Ziyaret Dağı adı verilen dağın eteklerinde, seferberlik zamanı bir genci

---

[259] Subaşı Ömer. Pasinler . V-XVI. Yüzyıllar. Doktora Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 2010

[260] Mehmet Fatsa. Yukarı Çoruh Vadisi ve Kelkit Vadisi İslamlaşmasına Öncülük Eden Türk Dervişleri

askerler askere götürürken gencin bir kara koç halini alarak köye kaçtığı rivayet edilir.

Pazaryolu Evliyaları

İlçeye 11 km. mesafede bulunan Gölyanı (Hontus) köyünde ikamet etmiş olan ve Akkoyunlu Türkmenlerinden olduğu rivayet edilen şeyh Muhammed Efendi'nin türbesi bulunmaktadır. Kubbeli ve betondan yapılmış basit bir yapıdır.

Şenkaya Evliyaları

İlçe, Şenkaya Kalesi, Bardız Kalesi, Zakim, Kop Kaya Odaları, Köroğlu Kalesi ve Gözetleme Kuleleri gibi birçok uygarlıktan günümüze kadar gelen önemli tarihi kalıntıları içinde barındırmaktadır[261]. Bardız Kalesi XII.yüzyılın ortalarında Saltuklu Meliki İzzeddin zamanında yapılmıştır. Kale yanında bulunan Bardız Camisini Mimar Sertzade Molla Ahmet Ali 1748'de yaptırır. Cami kesme taştan kare planlı ve tek kubbelidir. Günümüze son cemaat yeri gelememiştir. Ancak duvarlarındaki uzantı ve izlerden son cemaat yerinin bulunduğu anlaşılmıştır. Giriş kapısı sivri kemerlidir ve iki yanında da birer niş bulunmaktadır. İbadet mekanının üzerini örten kubbe trompludur. Dıştan sekizgen bir kasnak üzerine kubbe oturtulmuştur. Mihrap mukarnaslı ve geometrik süslemelidir. Ayrıca ibadet mekanını aydınlatan pencereler üzerinde sülüs yazı ile dört halifenin isimleri

[261] Yavuz Günaşdı. Erzurum-Şenkaya'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar. Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üni. Erzurum–2007

yazılıdır. Minaresi kesme taş kaide üzerine tuğladan tek şerefeli ve yuvarlak gövdelidir.

Şenkaya'nın Osmanlı hakimiyetine geçişi, 1536-37 yıllarında Kanuni Sultan Süleyman döneminde olacaktır. Bu tarihten sonra Bardız merkez olmak üzere bir sancak kurulur ve Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlanır. Tarihi süreçte farklı sancak ve eyaletler içerisinde yer alacak hatta bir ara İran ile yapılan bir sınır tahsisinde önemli bir kısmı İran hududunda kalacak olan Şenkaya, 1877-78 Osmanlı Rus Harbi sonrasında Elviye-i Selase içerisine alınır ve savaş tazminatı olarak Ruslar'a bırakılır. Rusların Oblast dedikleri idare içerisinde yaşanan kırk yıl boyunca çok sayıda insan bölgeden Anadolu içlerine göç eder.

I. Dünya Savaşı içerisinde açılan Kafkas Cephesi ve Sarıkamış Harekatı esnasında Şenkaya ve köyleri, askeri harekat ve savaş alanı olur ve bu savaşta kaybedilen binlerce kişinin ebedi istirahatgahı olur. Sarıkamış felaketi ve ardından gelen Rus işgali ve ilerleyişinden sonra Şenkaya ve köyleri batı devletleri ve Rusya'nın ayaklandırdığı Ermeni çetelerinin gerçekleştirdiği katliamlara sahne olur. Genç-yaşlı, kadın -erkek, çoluk- çocuk çok sayıda şehit verir. Bu arada sadece Bardız'dan 193 kişi Sibirya içlerine sürgüne gönderilir. Bölgede yaşananlar, yöre halkını bağımsızlık yolunda teşkilatlanmalara sevk eder. 1917 yılının sonuna doğru Bakü İslam Cemiyeti Hayriyesi'nin bir şubesi olarak Oltu İslam Komitesi kurulur. Hüseyin Köycü ve Molla Bilal'in liderliğini yürüttükleri milis kuvvetleri ile bölge halkının Ermeni katliamlarına karşı korunması adına olağanüstü gayret gösterilir, katliam ve facialarının daha büyük olması engellenir. 7 Nisan 1918' e gelindiğinde Şenkaya ve köyleri düşman işgalinden kurtarılır. Cumhuriyetin ilanından sonra Şenkaya yöresi Oltu ilçesine bağlı

Örtülü bucağının sınırları içerisinde bulunmaktadır. 1946 yılında ilçe yapılmıştır.

İlçeye 16 km. mesafede bulunan ve eski ismi Kalis-Katiris olan *Teketaş* köyünün adı Türkmen Horasan Erenlerinden Katrıs Baba'dan gelmektedir. Bu zatın soyundan gelen ve halen köyde medfun bulunan **Hasan Baba**'nın ziyaretgahı bulunmaktadır. Hasan Baba ziyareti 2007 yılında Teketaş Köyü ve Ziyareti İmar, Kültür, Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği tarafından yaptırılmıştır.

İlçeye 25 km. mesafede bulunan Penek köyünde 11. yüzyılda Gürcü Bana Krallığı'na ait Bana Katedrali'nin harabeleri bulunmaktadır.

Tekman Evliyaları

Yöre, 1517 tarihinde Osmanlı yönetimine katılmıştır. 1946 yılına kadar Hınıs İlçesine bağlı bir köy iken aynı yıl ilçe statüsüne kavuşur.

Taşkesenli İbrahim Efendi, 1855 senesinde Bingöl'ün Karlıova ilçesine bağlı Hacılar köyünde doğar. Babası Molla Muhyiddin Efendidir. Küçük yaşta tahsil hayatına başlayan İbrahim Efendi, çeşitli medreselerde eğitim görür. Amcasının oğlu Şeyh Ahmed Efendinin sohbetlerinde olgunlaşır. Hocası Ahmed Efendi ile Erzurum'a gidip, Taşkesen köyüne yerleşir. İbrahim Efendi 1914 Rus harbinde Kafkas cephesinde talebeleriyle birlikte savaşır. Sarıkamış yakınlarında harp esnasında, bir şarapnel parçası ile ayağından yaralanarak gazi olur. Bu yaradan dolayı topal kalır ve Topal Şeyh olarak da anılır. Birinci Dünya Harbi,

Erzurum'un işgali, Ermeni zulmü ve Cumhuriyetin ilk yıllarında meşakkatli bir hayat sürmesine rağmen, talebe yetiştirmekten vazgeçmez.

1926 senesinde tutuklanarak Hınıs mahkemesince, Harput (Elazığ) İstiklal Mahkemesine sevkedilir. Yaralı ayağına ve Şubat ayının çetin kış şartlarına rağmen yaya olarak Elazığ'a gönderilir. Elazığ İstiklal Mahkemesi tarafından, İzmir'de mecburi ikamete tabi tutulur. Bu arada köydeki evi, eşyası, hayvanları ve kütüphanesine, devlet tarafından el konulur. Hanımı ve çocukları parasız ve açıkta kalır. Erzurum ve Pasinler'de akraba ve dostlarının yanına sığınmak mecburiyetinde kalırlar.

İzmir'de iken, bölge halkı tarafından sevilmeye başlayan İbrahim Efendi, bir süre sonra Demirci ilçesine sürgün edilir.

Talebelerinden Şeyh Muhammed, hocasının öngörüsünü şöyle anlatır: "İzmir'de iken bir gün Bitlis'ten bir telgraf aldım. Şeyh Abdurrahman Tagi'nin ailesinin İzmir'e sürgün edildiği bildiriliyor, ikametleri için büyükçe bir ev tutulması isteniyordu. İzmir'in yabancısı olduğumuz için şaşırıp kaldım. Sıkıntı ve moral bozukluğu içinde hocam İbrahim Efendinin huzuruna gittim. Durumu anlattım. Hocam biraz düşündükten sonra bana dönerek; "Rahat ol! Ev arama! Şeyh hazretlerinin ailesi İzmir'e gelmeyecek." dedi. Ben rahatladım ve ev aramaktan vazgeçtim. Aradan birkaç gün geçtikten sonra bir telgraf daha aldım. Bu defa; "Şeyhin ailesinin yola çıktığı bildiriliyordu. Büyük bir telaşla evden çıktım. Yolda İbrahim Efendiye rastladım. Ona bakmadan yanından geçmek istedim. O kolumdan tutarak; "Hayrola Muhammed bu ne telaş!" dedi. Ben de sinirli bir şekilde; "Siz şeyhin ailesi gelmeyecek dediniz. Bugün bir telgraf aldım. Şeyhin ailesi yola çıkmış buraya geliyormuş." dedim. İbrahim Efendi tebessüm ederek gayet ciddi; "Ben Allahü tealaya yemin ederim ki

Şeyhin ailesi İzmir'e gelmeyecek. Bunun için telaşlanma ve ev arama!" dedi. Artık Şeyhin ailesinin kesinlikle İzmir'e gelmiyeceğine inandım. Ama beni bu sefer yolda başlarına bir şey gelebileceği düşüncesi kapladı. Birkaç gün sonra aldığım telgrafta şeyhin ailesinin mecburi ikametinden vazgeçildiği, bu yüzden Nurşin'e geri döndüğü bildirildi."

Sevenlerinden Agıt Bey şöyle anlatır: "Bir akşam bazı sürgün arkadaşlarla birlikte İbrahim Efendiyi ziyarete gittik. Hepimiz sıkıntılı ve geleceğimizin ne olacağı merakı ve endişesi içinde sohbeti dinliyorduk. Bir süre sonra bizlere; "Hiç üzülmeyin, yakında hepiniz evlerinize gideceksiniz. Çoluk çocuğunuzla refah içinde yaşıyacaksınız. Ben de geleceğim, ancak ne zaman ve nasıl geleceğimi söyleyemem" dedi. Birkaç gün sonra vefat etti ve Demirci'de defnedildi. "Ben de gelirim." deyip burada kalışına, hepimiz hayret ettik. Bir süre sonra biz evlerimize gönderildik. "Ben de gelirim." sözünün manasını ancak yirmi yedi sene sonra naaşının nakli sırasında anladık."

İbrahim Efendi 3 Kasım 1927'de Demirci'de vefat eder ve buraya defnedilir. Sevenleri tarafından üzerine bir türbe yaptırılır. 1954 senesinde türbenin bulunduğu yerden yol geçeceği için, kabrin nakli gerekir. Bu durum, oğlu Abdülkuddüs Efendiye bildirilir ve izin istenir. Abdülkuddüs Efendi, babasının naaşını Erzurum'a nakledeceğini bildirerek, yola çıkar. Kalabalık bir cemaat ile kabir açılır. 27 sene toprak altında kalan İbrahim Efendinin kefeninde en ufak bir leke yoktur. Durum Erzurum ve Demirci'de büyük yankı uyandırır. Taşkesenli Şeyh Ahmed Efendinin oğlu Şeyh Mehmed Sırrı Efendinin nezaretinde ve büyük bir cemaatle Taşkesen köyüne defnedilir. Kabri günümüzde ziyaretgah mahallidir.

eş-şeyh Abdulkuddus Taşkesenli (1913-1978), Taşkesen

köyünde dünyaya gelir. Babası Taşkesenli Şeyh İbrahim Efendi olup annesi Muhsine hanımdır. Nesebi, baba tarafından Hazreti Abbas (r.a)'a, anne tarafından Hazreti Hüseyin (r.a)'e ulaşır. İlk tahsiline Taşkesen medresesinde babası ve amcası Molla Hüseyin Efendi yanında başlar. Tahsil hayatı çok çileli bir döneme rastlamaktadır.1918-1930 yılları hem İstiklal Harbinin olduğu yıllar ve sonrasında yapılan inkilap hareketleri ve benimsetilme çalışmalarını yoğun olduğu yıllardır. Daha 13 yaşında iken babası İbrahim Efendi Şapka Kanununa muhalefetten dolayı Şark İstiklal Mahkemesi tarafından önce hapis cezasına ve sonrasında Manisa Demirci'ye sürgün edilmiş, evi, medresesi ve bütün mal varlığı ile ateşe verilerek yakılmıştır. İhtiyar annesi ile birlikte derhal köyü terk etmeleri emredilmiştir. 1945 yılında tekrar Sancak köyüne dönerek baba medresesini inşa etmiş ve ilim, tasavvuf üzerine medresede talebelere hizmet vermiştir. 1978 yılında vefat etmiş ve Taşkesen'deki babasının türbesine defn edilmiştir.

İlçeye 36 km. mesafede bulunan *Gökoğlan* köyü adını hemen yakınında yer alan Gökbaba adlı tepeden almıştır. Bu tepede bütün yörece bilinen **Gökbaba** türbesi vardır. Tepede Abbasiler döneminde cihat için gelmiş komutan ve yakınları orada şehit olmuş ve ziyaretleri bulunmakta olup burası yöre halkı tarafından ziyaret edilmektedir.

Tekman'da Çatkale (Mergizer), Çağlar (Gome Tiyor), Dibekli, Gümüşlü (Hırancık), Çayırdağ (Gome Alimor), Kuruce, Karataş, Halafan (Ğelefo/Erenler), Güneşli (Şadi Komu), Çılakomu köyleri Alevi köyleridir.

İlçede Ziyaret Tepe mevkiinde bulunan **Gökbeler**'i, çocuksuz kadınlar ziyaret edip, iki rekat namaz kılıp, dilekleri için dua ederler ve kurban keserler. Sonra da Gökbeler'in toprağından

alıp, hem bunu içer, hem de yıkanırlar. Böylece çocuk sahibi olacaklarına inanırlar.

Tekman'da, **Huri Baba** isimli ziyaret yerinde mezar yoktur[262]. Tepe üstündeki taş yığını yatırı temsil eder. Buraya gelen ve çocuk isteyenler, uzunca taş parçalarını çocuk gibi kundaklayıp yığının üstüne bırakırlar.

Arap Baba ilçeye 22 km. mesafede bulunan Kalaycı köyü sınırları içinde muhafaza duvarları içine alınmış bir mezardır.

Tortum Evliyaları

Tortum, adını aynı isimle anılan çaydan alır. İlçe merkezi önceleri *Tortumkale* köyü olup, daha sonra *Nihah* köyü olmuştur[263]. İslam egemenliğinden Selçukluların fethine kadar geçen sürede, Bagratlı krallığı (Gürcü) hakimiyetinde kalmıştır. XIX. Yüzyılın başlarında Erzurum Eyaletinin 14 sancağından birini teşkil eder. Tortum'da bu yüzyılın ilk yarısında Müslüman nüfusun %97-98 oranında bulunduğu ve Tortum'da hakim unsurun Müslümanlardan müteşekkil olduğu görülür.

1310 tarihli Vilayet Salnamesine göre, Bu kazada elli sekiz cami ve mescid ve bir mekteb-î ibtida-î dört türbe altmış yedi medrese ve sıbyan mektebi ve beş kilise ve manastır, kır beş dükkân ve on dört mağaza, sekiz kahve, on dört han ve yedi fırın yüz on bir değirmen, elli yedi ding ve yirmi iki çeşme, otuz altı köprü, altı bin yedi yüz doksan dört arı kovanı ve sekiz bin iki yüz

[262] Kalafat, Yaşar. Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri. Sh. 251

[263] Yunus Özger. XIX. Yüzyılda Tortum'un Nüfus Durumu

yirmi bir anbar ve samanlık, üç yüz dört mera ve elli arsa, seksen kabristan bulunmaktadır[264].

1910 yılına ait Maarif Raporunda Ferid Abdurrahim, Tortum'un eğitimden mahrumiyetini, "nûr-ı maâriften eser yoktur. Zulmet-i cehâlet kazayı istilâ etmiştir" diyerek vurgulamaktadır[265]. Ayrıca yedi köyde bulunan medreselerde Arapça nahiv, mantık gibi dersler verilmekle beraber talebelerin hala isimlerini bile yazmaktan aciz bulunduklarını kaydeder. Kazanın merkez nahiyesi olan *Nihah* kasabasıyla *Kisha* (Şenyurt Beldesi) ve *Azort* (Uzundere İlçesi) köylerinde birer ibtidâi binası mevcuttur.

Davut Babanın kabri, ilçeye 30 km. mesafede bulunan Ziyaret köyünün 500 m. üst tarafında moloz taşlarla yapılmış bir çevirme içerisinde baş taşı kavuklu bir mezardır.

Anlatılır ki, Davut Baba 1427 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Orada ilmi tahsilini bitirip ecdadından gelen tarikata bağlı olarak ilmi ve İslamiyeti daha uzaklara götürmek gayesiyle Anadolu'ya gelmesi için mürşidinden emir alarak kardeşi İbrahim ile beraber yola çıkar. Sivas'a gelen Davut Baba orada bir müddet kalır, sonra mürşidinden aldığı ikinci bir manevi emirle Erzurum'a doğru yola devam eder.

Davut Baba Erzurum'un içinde kalmayarak, o zaman Tortum'un yerine kaza merkezi olan Ahçirik'e, oradan da sakin yer olduğunu öğrendiği Hosbirik (Bu günkü adıyla Ziyaretli) köyüne gelip yerleşir. Bu köyde talebe yetiştirmeğe ve mürşidinin emirlerine binaen tarikatını inkişaf ettirmeğe başlar. Bunların

---

264 Ağaver Tunç. Vilâyet Sâlnâmelerine Göre Erzurum Vilâyeti (H.1310, 1317, 1318). Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 2010

265 Mustafa Gençoğlu. Erzurum Vilâyeti Maârif Teftişleri (1910)

yanında halk arasında kendini sevdirecek önemli ve hayırlı işler görür. 1471 yılında bir erkek evladı dünyaya gelir ve adını Şahap koyar. Davut Baba 1515 yılında Rahmeti Rahmana kavuşur.

Devrinin büyük şeyhlerinden kamil ve arif bir zat olduğu nakledilir. Davut Baba bu köye geldiğinde, çevre verimsiz ve susuz bir haldedir. Rüyasında Peynirli köyünden-Ziyaretli köyüne suyolu kazdırılarak su getirip köy arazisini sulamanın mümkün olacağını görür. Köylüyü toplayarak işe girişilir. Ne var ki, iş bittiğinde su akmaz. Tekrar rüyasında bu suyun akmasının bir kurbanın kesilmesine bağlı olduğunu görür ve kurbanı kestirir. Su akmaya başlar. Bu halden sonra Davut Baba bir çayır vakfeder, her sene bu işlemin devamını köylüye vasiyet eder. Bu vasiyet üzerine köylü suyun devamlı akmasını temin için her sene yaz mevsiminde toplanır, kurban kesilir ve suyolu bakımı yapılır. Bu geleneğin günümüze kadar kesintisiz devam ettiği anlatılır. Davut Baba yatırının yanından akan suyun tedavi edici olduğuna inanılmakta; hastalar bu suyla yıkanmaktadır[266].

İlçe merkezine 27 km mesafede bulunan Şenyurt beldesi sınırları içinde Ermenilere ait mezarlar ve kiliseler, Kurtuluş Savaşı yıllarında vatan savunmasını yaparken şehit olan askerlerin naaşlarının bulunduğu alanlar vardır[267]**.**

Hacı Feyzullah Efendi Tortum ilçesinin Uncular köyü camii haziresinde yatmaktadır[268]. Mezar şahidesi silik ve okunmaz durumdadır. Kendileri Mevlana Halid Bağdadi Hazretlerinin halifelerindendir.

---

266 Muharrem Kaya. Eski Türk İnanışlarının Türk Hekimliğindeki İzleri
267 http://erzurumsenyurt.bel.tr/
268 Şenyurt beldesinin eski isimleri Kisha ve Uncular'dır. Kisha, Erzurum ilinin kuzeyinde; derin vadilerle oyulmuş Tortum ilçesinin büyük beldelerindendir. Eski bir yerleşim merkezi olduğu birçok kalıntıdan anlaşılır.

Feyzullah Efendi 1830'lu yıllarda Bağdad'tan gelerek, yöre insanlarını irşad için Kiska'ya yerleşmiştir.

İlk günlerde Kiska'da kimseler yüzüne bakmaz. Bu acayip kıyafetli gence itibar eden yoktur. Köyün komutanı meşhur Kiska beylerinden Osman ağa isimli birisidir. Anlatılır ki, Ağa güçlüdür ve kendisinden izinsiz kimse kimseye selam bile verememektedir. Bir ilkbahar günüdür. Kiska deresi kuşları kaparcasına coşkun akmaktadır. Ağa atı ile karşı kıyıdaki bahçelerine gitmek maksadıyla suyun üzerindeki tek köprüden geçmek için yukarı doğru geçmektedir. Bu arada ters istikamette yol alan ismini bilmediği dervişe rastlar. Karşıya geçtiğinde, görmüş olduğundan hayrete düşer. Çünkü derviş efendi kendinden önce oradadır. Ya köprüden geçmiştir ki bu imkansızdır. Çünkü patika yolda kimseler kendisinin önüne geçmemiştir. Zaten geçebilmek de kimsenin haddine düşmez. Ya da yüzerek geçmiştir. Bu daha da imkansızdır. Cesaret dışıdır. Buna şahit olan ağanın tüm kibirleri, gururları dize gelir. Şeyhin dizlerine kapanarak " İste benden ne istersen", der. Muhatabı mütevazidir. Köyün kenarında, derenin kıyısında, mezarlığın karşısında küçük bir arsa talep eder.

Evini, tekke ve çilehanesini burada inşa eder. Burası hizmet ve tefekkür için elverişli bir yerdir. Hizmet merkezi burasıdır. İrşad işlerine ve talebe yetiştirmeye başlar. Çevre insanı ve yöre ulemasının gönlünde taht kurmuştur. Ömrünü halkın aydınlanmasına vermiş, arif ve kamil bir zattır.

Ketencizade, Vıhinkli Mehmet Efendi ve Alvar imamı Muhammed Lütfü Efendinin babası Geda-i Hüseyin Efendiyi yetiştirmesi Feyzullah Efendinin ne kadar büyük bir değer olduğunun nişanesidir. Hacı Feyzullah Efendi 1865 yılında, rivayete göre 66 yaşlarında Rahmeti Rahmana kavuşmuştur. Cami haziresindeki türbesinin ziyaretçisi eksik olmaz.

Hacı Mehmet Efendi, Şeyh Hacı Muhammed Necati veya Vıhikli Şeyh Hacı Mehmet Efendi diye de anılır. Tortumlu Şeyh Hacı Feyzullah Efendi'nin yanında yetişerek icazetini alır. Şeyhinin ilk halifelerinden biridir. Tortum'un Pehlivanlı köyünde ikamet etmiş olmasına rağmen yörede iyi tanınmakta ve hürmetle anılmaktadır.

Anlatılır ki, "Keramet ehli bir zat, kapısı ve sofrası daima açık, hep ikram etmeyi sever. Yanına gelenlerin hallerinden anlar. İnsanların sıkıntılarına koşar. Fakirleri ve düşkünleri gözlemler hep yanlarında olurmuş. İhtiyaç sahiplerine üzerinde bulunan paraları, cebinde bir kuruş bırakmamak üzere hepsini takdim eder. Hep veren el olmuştur."

Hacı Mehmet Efendi sohbetlerinde Kelam-ı Kadimden, Allah Resulü ve Sahabelerin hayatlarından bahis eder, İslam fıkhı üzerinde fazlaca dururmuş. İnsanların maneviyatsız payidar olamayacaklarını özellikle vurgular. Yaşının yüzü aşmış olmasına rağmen ömrünün sonuna kadar vaktini ibadet ve halkı irşatla geçirir. Bu süre içerisinde Ağa Efendi gibi büyük bir zatı da yetiştirir.

"Şeyh Hacı Mehmet Efendi Hicaza teşriflerinde Mekke-i Mükerremede tanıştığı İmamı Rabbani soyundan Şeyh Abdulgani Efendiden teberrüken icazetname almıştır. Abdulgani Efendi bu icazetnameyi vermeden önce Hacı Mehmet Efendiyi erbaine (kırk günlük çile) sokmuş ve kırk gün tamam olup çıktıktan sonra " Sen artık necatını buldun.", demiş, kendisine 'Necati' mahlasını vermiştir. Bu tarihten sonra Şeyh Efendinin adı Hacı Muhammed Necati olmuştur."

Şeyh Hacı Muhammed Necati Efendi 1925 tarihinde Rahmeti Rahmana kavuşur. Mezarı Pehlivanlı beldesinde Şeyh

Efendi Mezarlığındadır[269]. Türbesi devamlı ziyaret edilmektedir.

Müderris Ahmet Efendi'nin kabri Merkez Camii yanındaki Şeyh Efendi mezarlığındadır. Anlatılanlara göre Şeyh Efendinin çağdaşı olur. Pehlivanlı'da dünyaya gelmiştir. Köy imamlarından ilk tedrisata başlar. Erzurum'a gelip eğitimine devam eder. Erzurum'dan Bağdat'a oradan İstanbul'a gider. İstanbul'dan Erzurum'a dönüşünde Konya'ya uğrar. Müderris Ahmet Efendi'nin kırk yedi yaşlarında Konya'ya geldiği, burada sekiz yıl eğitim aldıktan sonra, elli beş yaşlarında Erzurum'a döndüğü anlatılır. Konya'da Müderris Mehmet Efendi'den okumuş, icazet almış, sonra Erzurum'a ve oradan da kendi köyü olan Pehlivanlı'ya (Vıhik) dönmüştür. Bu köyde (Üngüzek) Dikyarlı Hacı Yusuf Efendinin yaptırmış olduğu yedi odalı medresede yıllarca ders okutur. Sonra Tortum merkezine inerek "Nihah", Yeşil dere'ye gelir. Talebesine burada icazet verir. Geriye kalan bütün ömrünü yine talebe okutmakla geçirir."

Hoca Ahmet Efendi kendisini tamamıyla işine vakf etmiş olduğundan, okuttuğu talebelerinden bir şey almazdı. Kimseden bir şey beklemez, üstelik derslerine intizamla devam edenlerin bir kısmına maddi yardımlarda bulunur; yiyecek ve giyecekleri ile de ilgilenirdi. Bu hali ile Erzurumlu Yetim Hocaya benzeyen Vihikli alimin, bu derece hayırperverliğini, elinin açıklığını bilenler, bilhassa gözünün tokluğunu anlatmak isteyenler "bacası tüter ama hocanın damına (evine) bir yük odun girmemiş, kimseden, bir kilo yağ almamıştır.", derlerdi.

[269] Vihik'in girişinde bulunan tarihi köprü, köyün kuzeyinde bulunan kilise (gözetleme kulesi), Üngüzek köyü yakınındaki kale, Bağbaşı Kasabası'nda bulunan Taş Cami günümüzden 950–1000 yıl geriye dayanmaktadır. Köyün adı 1953 yılında yetiştirilen pehlivanlar ve köyde güreşe karşı aşırı bir tutkunun olması sebebiyle *Pehlivanlı* olarak değiştirilir. 1989 yılında belediye kurularak köy kasaba olmuştur.

Musa Kazım Efendi Şeyhülislamlığı zamanında Kurşunlu medreseleri müderrisi olan Süleyman Efendi, Yetim Hocayı, bunların çağdaşı olan hocası ve hamisi Ahmet Efendiyi unutmaz, ona beş yüz kuruş maaş bağlatır.

Anlatılır ki, Konya'da konuk olduğu evde sabah namazına kalkıldığında, imametliği Ahmet Efendi yapar. Daha sonraları ev reisi ile kahve altı yaparken, evin kızı veya gelini aşağıda ineği sağmaktadır. İnek rahat durmaz. Sağan kişi "Ya hayvan dur, o hoca Efendinin okuduğu Kur-an'ın canına düştüğü gibi sende benim canıma düşme" der. Bu laf Ahmet Efendinin dikkatini çeker. O hanımın duygu ve düşüncelerini öğrenmek ister. Sözün esrarını sorar. Konuşulur. Oradakilerle birlikte kalkıp akmakta olan bir çeşme başına giderler. Hanım Efendi hocadan bir aşır okumasını ister. Ahmet Efendi okur. Sıra Hanım Efendiye geldiğinde, aşıra başlayıp bitirene kadar, çeşmeden suyun akmadığı görülür. Hanım Ana, Ahmet Efendiye dönüp "O Allah kelamı okuna da akan su durmaya" der. Ondan sonra Ahmet Efendi eksik olan noktalarını tamamlamak ister, eğitim için bir süre Konya'da müderris Mehmet Efendinin yanında kalarak ondan okumuş, icazet almış bir süre de müderrislik yapmıştır. Bedenen ufak yapılı olan Kara molla Konya'dan ilimle dolu olarak arkasına bakmadan, Tortuma döner ve o yöreyi yetiştirdiği talebelerle aydınlatır.

Müderris Ahmet Efendi, Musa Kazım Efendinin Şeyhülislamlığı dönemlerinde İstanbul'a gider, Sultan Abdülhamit'le tanıştırılır. Sultan İstanbul'da kalmasını söylese de Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, Sultana "Sultanım Tortum ve çevresinin Hoca Efendiye acil ihtiyacının olduğu, oralardaki hizmetin daha hayırlı olacağı kanaatindeyim.", der. Ahmet Efendiye, Şeyhülislamın da yardımlarıyla altı medrese kurdurulur. Hizmete devam edilir. Hizmet Birinci Cihan Harbinde aksar,

Müderris Ahmet Efendi muhacir olarak Konya–Kulu havalisine kadar gider. Harp süresince oralarda kalır. İlmi değeri anlaşılınca hep mihrapta tutulur. Bir halı seccade hediye edilir. Bu seccade günümüzde camide muhafaza altındadır. Harp sonrası köyüne döner hizmetine devam eder. Beldenin en kıymetli yeri olan, mezar yerini Şeyh Efendi Ahmet Efendiye medrese yapımı için vermiş o da köyün normal bir mezarlığının olmadığını söyleyerek, burayı köye kabristan yapalım demiş. Kabul görmüş. Müderris Ahmet Efendi'nin 1830–1920 li yılları arası hayat sürmüş olduğu anlaşılıyor.

Bazı talebeleri şunlar:

Tortum Müftüsü, Çaykaralı Ali Efendi, Serdarlıda medfun, ölümü 1936.

Vihikli (Pehlivanlı) Gavvas Hoca Efendi-Kabri merkez camii yanında.

Vanklı Veysel Efendi-ölümü 1949.

Kaledibli, Tayyar Efendi.

Aburnesli, Fatoş Hafız.

Üngizekli, Kasım Efendi.

Sürbahanlı, Mustafa ve İbrahim Efendiler.

Tortum Kaleli, Ziya Efendi ve Dursun (Güney) Efendi.

Erkekli, Molla Ahmet Efendi.

Moğolsu, Dursun (Küçük) Efendi.

İlçeye 40 km. mesafede bulunan ve eski ismi Ahçirik olan *Yazyurdu* köyünde Yazyurdu yatırı bulunur.

İlçeye 40 km. mesafede bulunan İngüzek köyündeki **Bacı Kardeş** ziyaretinde ziyaretin yanındaki suyun aşağısında delikli bir ceviz ağacı bulunur. Çocuk isteyen kadınların bu ağacın deliğinden geçerek dilek tuttukları kaydedilir[270].

---

[270] Muharrem Kaya. Eski Türk İnanışlarının Türk Hekimliğndeki İzleri

İlçe merkezine 42 km. mesafede bulunan ve eski ismi Aşağıödük olan *Aşağıkatıklı'*da erkek evlat isteyenler ve uykuya hasret kalanlarca ziyaret edilen **Güvüt** ziyareti bulunur.

Aşağıkatıklı'nın Karadağ Mahallesi'nde bulunan **Ezven**, **Osman Oluğu** ve İsmail Baba ziyaret yerleri bulunur

İlçeye 21 km. mesafede bulunan Doruklu köyünde Yılanlı Ziyaret bulunur.

Bir ilahi cezbe anında nar halinde yanan bir sobayı kucakladığı rivayet edilen Hasan Hoca'nın türbesi de Şenyurt'tadır. "Çevirme Mahallesi'ndeki Horhoca, Kale Mahallesi'ndeki Kavuklu Baba, Şallı, Karapınar, Kemerli, Osman Oluğu ve Pehlivan Ocağı ziyaretlerini şüheda tezyin etmiştir", denilir.

İlçeye 23 km. mesafedeki köyde yıkık vaziyette bulunan kiliseden gelen eski adı Aburnes, Suyatağı'na dönüştürülür. **S'ad-ı Vakkas**'ın kabri Şenyurt Bucağı Suyatağı köyündedir

Uzundere Evliyaları

Eskiden Tortum ilçesine bağlı bucak merkezi olan Uzundere (eski adıyla Azhort veya Azort) 1987 yılında idari taksimatla ilçe olur. Burası Karadeniz bölgesi'nde olup Erzurum iline 84 km. mesafededir. Tortum Gölü Uzundere ilçe sınırları içerisinde kalmaktadır. İlçeye bağlı Çamlıyamaç köyünde tarihi bir kilise bulunur[271].

[271] Öşkvank veya Oshki Manastırı, Erzurum-Artvin karayoluna dört kilometre uzaklıkta, Çamlıyamaç köyündedir. Öşvank manastırı'ndan bugün sadece kilise, üç şapel, yemekhane, el yazmalarının kopya edildiği ve korunduğu kütüphane binası ayakta duruyor. Manastır üzerindeki

Seyit Efendi ziyaret yeri, Ziyarettepe üzerinde bulunmaktadır[272]. Dört halife devrinde İslam Ordusu bu bölgeleri Hristiyan Bizanslılardan almak için yaptığı savaş esnasında Hz. Ömer'in torunu olan Saad şehit olmuştur. Bu tepe, Müslümanlar tarafından öteden beri ziyaret edilmektedir. Uzundere halkı bu mübarek zatın anısını yaşatmak için bir Mahallenin adını da bu zata izafeten Seyit Efendi olarak vermiştir.

1940 yılına kadar Ziyarettepe'de Oltu, Tortum ve Uzundere ilçelerinin köylüleri buluşarak cirit ve güreş müsabakaları yapar, kurban keserlerdi. Yayla Mahallesindeki halk burada her yıl kurban kesmektedir.

Murat Dağında Hristiyan orduları ile yapılan savaşta Murat isimli yeniçeri şehit edilir. Alim ve fazıl olan Murat'ın şehit edildiği dağa Murat Dağı adı verilir. Müslümanlarca burası mübarek bilinmektedir. Uzundere ilçesi halkı da bu alim ve fazıl mücahidi unutmayarak adını bir mahalleye (Murat Efendi Mahallesi) vermiştir.

---

yazıtlara göre 963- 973 yılları arasında Gürcü Kralı Kuropalat Adarnese'nin oğulları Kral David ve Prens Bagrat tarafından inşa ettirilmiş ve Vaftizci Yahya'ya adanmış. 1022 yılında bölgenin Bizans İmparatorluğu denetimine geçmesinden sonra manastırın yıkılan kubbesi Bizans İmparatorları 2'nci Basileos ve 8'nci Konstantin tarafından onarılmış. Bölgedeki piskoposluk merkezlerinden biri olan Öşkvank manastırı'nın 11'inci yüzyılda el yazmalarıyla ünlü önemli bir kültür merkezi konumunda olduğu ve bu önemini 15'inci yüzyıla kadar koruduğu tarihi kaynaklarda yer alıyor. Öşkvank Kilisesi, 19.yüzyılın sonundan 1980 yılına kadar cami işlevi ile kullanılmıştır. 1985 yılında ise TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından tescil edilerek korunması gereken taşınmaz kültür varlıkları arasına alınır.

[272] http://www.uzundere.bel.tr/

Eski adı Otga olan ve ilçeye 18 km. mesafede bulunan *Kirazlı* köyü civarındaki ziyaret yeri, halk nazarında oldukça önemlidir. İslam ordusu kumandanlarından Bağdatlı Gülü'nün şehit edildiği yere **Gülü Bağdat** denilmektedir. Kemerli Dağda bulunan ziyaretgaha ahalinin eskiden kuraklık zamanlarında topluca gidip kurban keserek yağmur duası yaptıkları nakledilir.

Erzurum'da Tarikatlar

Halkın çoğunun Kadiri tarikatına mensup olduğu şehirde, XIX. yüzyılın sonlarında 15 tekyenin varlığı bilinmektedir[273]. Bu dönemde en önemli Kadiri zaviyesi, Şeyh Hüseyniye Zaviyesidir. Bu zaviyenin şeyhi olan Tokadi İsmail Efendi dikkat çeken önemli bir isimdir. Bir başka önemli Kadiri Tekyesi ise Haşiizade Hacı Ali Efendi Tekyesi'dir. Erzurum'da en yaygın şekliyle, şeyhler, evlerinin bir kısmını tekyeye çevirerek (hane-tekye/hangah) tasavvufi faaliyetlerini icra edegelmişlerdir.

Erzurum'da Nakşibendilik, aynı zamanda Erzurum Nakibü'l-Eşraf'ı olan Abdurrezzak İlmi Efendi'nin riyasetindedir. Nakşibendiliğin Üveysiye kolu ise meşhur Erzurumlu İbrahim Hakkı ve onun veresesinde devam etmiştir.

Erzurum şehir hayatında, ayrıca, 1869'da Şeyh Osman Efendi'nin getirdiği ve Abdullah Mekki'nin yaygınlaştırdığı Halidilik, Sanamerli Hacı Ahmet Baba'nın (öl.1913) öncüsü olduğu Rufailik, Kadiriliğin kolları oldukları bilinen Müştakilik ve Melamilik gibi tasavvufi akımlar da rol oynamıştır.

Erzurum'da Alevilik

Erzurum ve çevresinde bulunan dede ocaklarından ilki Doğu Anadolu'da yaygın olan ocaklardır[274]. Bunların mürşit ocağı Baba Mansur'dur. Bunun etrafında Kureyşan, Sarı Saltık, Derviş Cemal, Delil Berhican bulunmaktadır. İkinci olarak Güney ve Orta

[273] Karataş Yakup. Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdarî ve Demografik Yapı). Doktora tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 2010
[274] Ahmet Taşğın. Erzurum Türkmen Alevileri

Anadolu'da yaygın olan ocaklar bulunmaktadır. Bunların mürşit ocağı Dede Karkın'dır. Bunun etrafında Şah İbrahim, Garip Musa, Hubyar Sultan bulunmaktadır. Erzurum çevresindeki Türkmen Alevilerin ziyaret yerleri şunlardır. Köprüköy ilçesine yedi km. uzaklıktaki Savatlı'da (Taftiker) Kırklar Yatırı, 25 km. mesafede bulunan Yeşilöz'de (Hamige) Yeşil Baba, Köprüköy'de, Halil Divane, Pasinler ilçesine 14 km. mesafede bulunan Esendere (Badıcivan)'de, Üçler ve Hıdır İlyas, Hasankale ilçesi merkezinde kalede Hasan Dede ziyaretidir.

Erzurum'da Haydariyye

Erzurum'a yakın Haydar Köyü'nde adına bir zaviye yaptırılmış olan Haydar Baba'nın Vefai veya Haydari olduğu görülmektedir[275]. Haydar Baba zaviyesinin kitabesi 1271 tarihini göstermekte ve eserin Mal Hatun adlı bir kadına aid olduğu anlaşılmaktadır[276]. Erzurum Kalesi'nin dış suru içinde kalan Haydari köyü Haydar Han türbesiyle bilinirdi[277]. Ayrıca, Palandöken ilçesinin Dereboğazı köyünün de eski ismi Haydari'dir. Erzurum civarında Kalenderi veya Haydarilerin yaşadığına dair ilk bilgileri İspanyol seyyah Ruy Gonzales de Clavijo haber vermektedir[278]. O, 25 Mayıs 1404 tarihinde Delilarkent/Deli Baba köyünde dervişlerin yaşadığını ve bunların neredeyse çıplak olduklarını, gece gündüz ellerinde defleriyle dolaşarak ilahi söylediklerini, zaviyenin duvarında keçi, geyik ve koç boynuzlarının bulunduğunu ve dolaşırken bu boynuzları süs

[275] Hasan Yüksel. Selçuklular Döneminden Kalma bir Vefaî Zaviyesi (Şeyh Marzûban Zaviyesi). Vakıflar Dergisi. Sayı 25
[276] Duygu Özdoğan. Başlangıcından Osmanlı Hakimiyetine Kadar Erzurum Ve Çevresi. Yüksek Lisans Tezi. Fırat Üni. Elazığ. 2008
[277] İbrahim Aydemir. Erçik, Merçik, Ermençik.
[278] Sadullah Gültekin. Tahrir Defterlerine Göre Anadolu'da Kalenderiler ve Haydariler

olarak boyunlarında taşıdıklarını anlatır. Bölgeye ait 1569 tarihli defterden Deli Baba köyünde köy ile aynı ismi taşıyan zaviyenin faal olduğu anlaşılmaktadır. Zaviyede yaşayan kişiler, muhtemelen Deli Baba ve onunla birlikte bölgeye gelenlerin neslindendiler. Erzurum'da Deli Baba ve etrafındakilerden başka Haydarilerin varlığı tespit edilmektedir. Bunlar, belki de Deli Baba ile bölgeye gelen ve ondan ayrılan bir koldu. Erzurum merkezine yerleşen Haydariler burada bir haydarihane kurmuşlar ve zamanla zaviyenin etrafında bir mahalle teşekkül etmişti. Zaviyenin gelir kalemleri arasında Mülk, Küçük Köy, Mescidli gibi altı köyün malikane gelirleri mevcuttu. Şeyhe günlük 3 akçe ödenmekte olup defterde diğer gider kalemleri de ayrıntılı şekilde belirtilmiştir. 1530 tarihli muhasebe-icmal defterinde Erzurum merkezinde defter harici kalan yerler yazılırken hali ve harap olan mahaller de kaydedilmiştir. Bu Mahalleler arasında Mahalle-i Zaviye-i Haydarihane de yer almaktadır. Harap ve hali olduğu belirtilen on iki mahalleden dokuzu Ahi Pir Mahmud, Edhem Şeyh, Hasan Şeyh ve Baba Kulu gibi zaviye isimleriyle anılmaktadır. Bu itibarla zaviyelerin harap olmasıyla mahallelerin harap olması arasında bir bağlantının olabileceği düşünülebilir. Ayrıca, Cinis ve Mürs Kulu nahiyelerinde de Haydari isimli köylerin bulunduğu görülür. Buradan hareketle Erzurum'da Deli Baba zaviyesi etrafındakiler ile haydarihaneyi kuranlardan başka bazı Haydari gruplarının da yaşamış olduğu söylenebilir.

Erzurum'da Kadiriyye

Kadiriye Tarikatı Erzurum halkı arasında oldukça yaygındır[279]. Fıkıh ilmindeki şöhreti ve Merkez Camii'nde yaptığı vaazlarla tanınan ve evini dergah haline getiren **Memiş Efendi** (1841) bir Kadiri halifesidir. Mehmed Nusret, Meşhur Sarrafzade

[279] Hür Mahmut Yücer. XIX. Asırda Anadolu'da Tasavvuf. Doktora Tezi. Marmara Üni. 2001. İstanbul

talebesi olan Memiş Efendi'nin tarikat şeyhinin kimliği hakkında bilgi vermez. Kabri Tepe Mezarlığında idi[280].

Kadiriye şeyhi **Veli Baba**'nın (Kerpiççi Veli Baba) XIX. Yüzyılın başlarında yaşamış olduğu nakledilir.

Onbeşe yakın tekkenin bulunduğu XIX. Yüzyılın sonlarında faaliyet gösteren zaviyelerden biri de Hüseyniye tekyesidir[281] . Kurucusu Hüseyin Ruhi Efendi'ye nispetle bu isimle anılan zaviye Hasan Basri Mahallesinde idi. Başlangıçta Hüseyin Efendi'nin evinde faaliyete geçer.

Hüseyin Ruhi Efendi, Erzurum'da dünyaya gelir. Küçük yaşta Zincirli Hafız Efendiden ders almaya başlar. 16-17 yaşlarında Süleymaniye'de Abdulkadir Geylani Hazretlerinin torunlarından olan Seyyid Ali Berzenci tarafından 22 yaşına kadar okutulur. Iraktan Erzuruma dönüp ondan sonra da İstanbula giderek orada Muhammed Tevfik Bosnevi Hazetlerinde de bir müddet okur[282]. Orada da Halveti sülükünü alarak Erzuruma döner.

Sultan Abdülmecid Han Muhammed Tevfik Bosnevi hazretlerinden, Hüseyin Ruhi Efendi'ye bir mektup yazarak onu İstanbul'a davet etmesini söyler. Hüseyin Ruhi Efendi bu mektubu aldıktan sonra yetiştirdiği Şeyh İsmail Sırrı Efendi'ye tekkeyi teslim ederek İstanbul'a gider. Sultanahmet civarında Sultan Abdülmecid Hanın verdiği bir tekkede talebelerini başına

---

280 Veyis Efendi Mahallesindeki kabristan şehir merkezinden kaldırılmış olan mezarlıklar arasındadır. Günümüzde tepenin de belediye tarafından kaldırılması planlanmaktadır.

281 Selçuk Günay. Erzurum'da Hüseyniye Zaviyesi Vakfı ve Bazı Belgeler

282 Fatih civarında bulunan Zeyrek Hamamını işlettiği için "Hamâmî", Unkapanı'nda konağı olduğu için "Unkapanî" ve Bosnalı olduğu için "Bosnevî" nisbeleriyle anılan Muhammed Tevfîk Efendi, 1785 senesinde Bosna'da doğdu. 1866 senesinde İstanbul'da vefât etti. Kabri, Üsküdar'ın İnâdiye semti Nalçacı Hasan sokağında 26 numaralı evin yanındaki Nalçacı Halîl dergâhı bahçesindedir.

toplayarak neşri-i tevhid ettirir. Nihayet burasını da terk edip Aksaray'da 1893 senesinde vefat eder.

Erzurum Tarihçesi'ndeki kayda göre zaruret olmadıkça konuşmaz, her şeye ibret nazarıyla bakar, ekseri vaktini Mesnevi mütalaasıyla geçirir, sekri sahvına galib bir zattır. Sahva gelince istiğrak halinde söylediği sözlerden tevbe eder, aşk ateşi basınca hava eksi otuz beş derece de olsa yine soğuk suyla yıkanırdı.

Haseki'de Baba Efendi Dergahı bahçesinde medfun olan Hüseyin Ruhi Efendi'nin Kitabe-i seng-i mezarı şöyledir."Tarikat-ı aliyye-i Kadiriyye ricalinden ve sülale-i tahire-i Berzenciyye'denaşina-yı harem-saray-ı irfan, veliyy-i mazhar-ı dakayık-ı Furkan, celiyye-i Cenab-ı Seyyid Ali hulefasından, mahrem-i esrar-ı Kur'ani, vakıf-ı rumuz-ı sübhani, arif-i bi'llah, ekmel-i agah Erzurumi es-Seyyid Hüseyin Ruhi Efendi'nin makam-ı akdesleridir. 4 Cemaziye'l-ahir, sene 1288/(25 Haziran 1871)."

1863 yılına ait bir belge, Erzurum'da tekyesi zakiri olan Tokatlı **İsmail Efendi**'ye maaş bağlanması ile ilgilidir. Başka bir belgeden İsmail Efendi'nin aynı zamanda Ahmediye Medresesi dersiamlarından olduğunu görürüz. 1864 yılına ait bu belge Sultan Abdülaziz'in cülusu sebebiyle beratların yenilenmesi usulü gereğince verilmiştir. İsmail Efendinin Hüseyniye Dergahı dışında Tortum kazasında bulunan Mihran Çiftliği ve Tercan kazasına bağlı Sarıkışlak köyü Şeyh Kasım Zaviyesi ve Erzurum'da Özbek köyü zaviyelerinde de zaviyedarlık görevlerini yürüttüğü anlaşılmaktadır. Belgeye göre, Hüseyniye Dergahı şeyhliği İsmail Efendi'ye Boyahane Medreselerinde ders vermek şartıyla tevcih edilmiştir. Ayrıca Özbek köyündeki Haydar Şeyh Zaviyesi, Tercan kazası Sarıkışlak köyündeki Şeyh Kasım köyündeki Şeyh Kasım Zaviyesi zaviyedarlık görevi de İsmail Efendi'ye verilmişti. Şeyh

Kasım ve Haydar Şeyh zaviyelerinin giderleri hazineden karşılanmaktaydı. Bu dergahların gelirleri 1871 tarihinden beri Şeyh İsmail Efendi tarafından toplanıyordu. İsmail Efendi'nin Hakkı ve Eşref isminde iki oğlu vardı.

1902'de vefat eden İsmail Efendi'nin yerine oğullarından **Eşref Efendi**'nin imtihanla tayin edildiği görülür. Eşref Efendi kendisine tevcih edilen zaviyedarlıkların dışında eğitim alanında da çalışmalarda bulunmaktadır. Kendisine Erzurum'da Sanayi Mektebi'nin açılışında iane ve yardım toplamadaki gayretleri yüzünden Padişah II. Abdülhamid tarafından Mecidi nişanı verilir[283]. Şeyh Eşref Efendi vefat ettiğinde zaviyenin bahçesine defnedilir.

Erzurum'a memur olarak atanan Ruznameci Aşçı İbrahim Dedenin Kadiriye'den Hüseyniye Zaviyesinde, Kalem Efendileri, askeri tabur katipleri ve sair zabitan ile İstanbul usulü mukabele icra etmeye başlaması, Cuma günleri yapılan bu ayinleri halkın çok sevmesi ile, "Ruznameci Efendi Zikri" diye bir devranın Erzurum Tekkelerinde yapılmaya başlandığı görülür[284].

---

[283] Hastane ile Sanayi Mektebi 1902-1903 yılında açılır. "Şevki Duymaz. II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri. Doktora Tezi. S.D. Üni. Isparta. 2003"

[284] 1828 (H.1244) senesinde İstanbul'da Kandilli'de doğdu. Bir hac seferinde Medîne'de vefât ettiği ve orada defnedildiği nakledilmiştir. Mükemmel bir medrese tahsîli gördü. Askeriyede rûznâmeci olarak vazîfe yaptı. İbrâhim Efendi, hocası Hacı Fehmi Efendinin ve onun hocası Vehbi Hayyât'ın (Terzi Baba'nın) hayâtını ve kendi hayâtını anlatan üç ciltlik bir eser yazmıştır. Bu eserinden başka İsmâil Hakkı Bursevî hazretlerinin Rûhul-ül-Beyân Tefsîri'ndeki Fârisî şiirleri tercüme etmiş ve bu tercümenin sonuna Fârisî kâideleri anlatan bir risâle eklemiştir. Risâle-i Tercümet-ül-Hakâyık adlı bir eseri vardır.

Şerif Efendi (1847-1948), başlangıçta Hüseyin Ruhi Efendi'ye intisab edip, onun irtihalinde İsmail Efendi'ye teslim olmuştur. Berzenciler'de, Nakşibendilik dahi olup, Hüseyin Ruhi ve İsmail Efendilerde Nakşibendilik neş'esi de galib idi. 101 yaşına kadar Allah yoluna hizmet etmiştir. 1948 yılında vefat etmiştir. Türbesi Dutçu köyünde (Tuzcu mah.) bulunmaktadır. Yerine oğlu Rauf Efendi'yi bırakmıştır.

Şeyh İsmail Efendi 1892 tarihinde İstanbul' a gelip daha önce Hüseyin Ruhi Efendi'ye intisab eden Şeyh Mustafa Şerif Efendi (1910)'yi yetiştirmiştir. Şeyh Mustafa Şerif Efendi çeşitli devlet dairelerinde çalışmışır Dersaadet Tahrir-i Vergi Dairesi Muhasib Mümeyyizliği'nden emekli olmuştur. Şeyh-i Ekber'in *Emr-i Muhkem'ini* tercüme edip bastırmıştır. Abdülkadir Geylani'nin Gavsiye'sini şerh eden Cebbarzade Mehmet Arif bey'in eserine Haşiye ve Selim Baba Risalesi üzerine değerli makaleler yazmıştır.

Erzurum'da bir başka Kadiri merkezi Haşiizade Hacı Ali Efendi Tekkesidir. Kadiri icazetini Hasankale (Pasinler)'de İbrahim Hakkı Hazretlerinin torunlarından Şakir Efendiden almış, tekkesini Erzurum merkezde açarak ihtiyaç sahipleri ve Orta Asya'dan gelen misafirlere ev sahipliği yapmıştır. Erzurum Valisi'nin tekkesine gelerek "sana bir miktar maaş bağlamak için emir aldım" tebliğine karşılık "benim ağam bana yeter" diyerek geri çevirmiş, mütevazi ama zillete düşmeden halkın gönlünde taht kurmuştur. 2013'te Erzincankapı'nın arka taraflarındaki Haşiizade Hacı Ali Efendi dergahından geriye kalanlar belediye tarafından yıkılır.

Halifeleri arasında Pasinlerin soylu bir ailesine mensup Abdussamed Bey (1912) bulunmaktadır. Erzurum ili Horasan ilçesi Zars köyünde dünyaya geldi.Hacı Haşıl hazretlerinin

müridididir.Türbeleri Erzurum Dutçu köyünde muhterem şeyhlerinin yanı başında bulunmaktadır.

Şapka Hadisesinde idam edilen Galip Efendi'nin şeyhi İbrahim Haki Efendi de Kadiri meşayıhındandır.

Erzurum'da Nakşibendiyye

Uzun süre Mekke'de oturup şeyhinden icazet alarak Erzurum'a dönen **Osman Efendi,** Halidiyye'yi şehre ilk getiren kişi olmalıdır. Daha sonra Abdullah Mekki'nin de kendisini ziyaret ettiği Şeyh Osman Efendi'ye Es'ad Paşa saygısından dolayı bir Cami ve medrese yaptırır. Osman Efendi vefat ettiğinde bu cami haziresine defnedilir.

Şaşı Hoca lakaplı **Zeynüddin Mustafa el-Cemali Efendi** (ö. 1886), Amasya'da medfun bulunan Hamza Nigari'nin halifesidir[285]. 1830'da Erzurum'da doğan Şaşı Hoca, Berber İbrahim Ağa'nın oğludur[286]. Ömer Fadıl Efendi'den icazet almış, yirmi sene Ali Ağa Medresesi'nde ders okutmuş, birçok kere icazet vermiştir[287]. Hamza Nigari'ye intisabla zü'l-cenaheyn (zahiri ve batıni ilimlerde üstad olan zat) olmuştur. Lala Paşa Camii'nde kürsü şeyhliği yapmış, Caferiye Camii'nde Kadı Beyzavi okutmuştur. Beyzavi Tefsiri'ne Esrarü't-te'vil isminde Al'i İmran suresine kadar dört ciltlik bir şerh yazmışsa da tamamlamaya ömrü kifayet etmemiştir. Erzincankapı Mezarlığı'na defnedilmiştir.

---

285 Hamza Nigari için Evliyalar Şehri Amasya'ya bkn. Sh.23-25

286 Kadir Özköse. Erzurum'da Faaliyet yürüten Halidi Şeyhleri

287 Günümüzde şehir merkezinde Gürcükapısı mevkiinde yer alan ve yeniçeri ocağı **ağalarından** Kürkçü **Ali Ağa** tarafından 1608 yılında yaptırılmış olan Ali Ağa Camii, günümüze ulaşamayan medrese ile bağlantılı olmalıdır.

Ali Avni Efendi (v.1897) Hemşin'den Erzurum'a gelerek İbrahim Paşa Medresesinde, Solakzade Ahmet Tevfik Efendi'nin talebesi olmuş, ondan icazetini almıştır. Erzurum medreselerinde müderrislik yaptıktan sonra, Ömer Fazıl Efendi'nin ardından Erzurum Müftüsü olur. Fıkıh ve Feraizle meşgul bir zattır. Nakşi Küfrevi şeyhi Mehmet Efendi'ye intisap eder. On dört sene Erzurum Müftülüğünde bulunur. Hacı Ali Avni Efendi'nin mezarı Tebrizkapısında Gürcü Mehmet Paşa Camii bahçesine girişte sağ taraftadır. Mezar Şahidesi şöyledir.

El – Baki Hu Vallah
Ulema-i Menciden?
Gürci Mehmet Paşa
Camii şerifi vaizi
Erzurum Müftüsü iken
İrtihali naim eden
Hemşinli Hacı Ali Avni Efendinin
Ruhi içün Fatiha
H. 1315

Muhyi Efendi (v.1900) küçük yaşlarında Erzurum'a gelerek Solakzade'den okumuş, takva sahibi bir zattır. Halk onun keramet sahibi olduğuna inanmaktadır. Erzurum, Yoncalık Mahallesi'ndeki evinde kış ayları tamamen talebe okutarak geçirir. Yaz mevsiminde ise sahralarda inziva ederek dolaşmakla ömrünü tamamlar. 1900 senesinde vefat ederek medrese haline getirdiği ikametgahına defnedilir.

Şeyh Abdurrezzak İlmi Efendi (1842-1906) Erzurum'da doğmuştur. Babası Erzurum Nakibüleşrafı Şeyh Gedayizade Muhammed Efendi'dir. Dedesi Seyyid Mehmet Efendi, 1645 yılında Şam'dan hicret ederek Erzurum'a gelip yerleşmiş, burada

Nakibüleşraf olmuştur[288]. Bir miktar babasından eğitim görür. 1865 tarihinde onun vefatıyla da İbrahim Paşa Medresesi Müderrisi Solakzade Ahmed Tevfik Efendi'den icazet alır. Erzurum Ahmediye Medresesi'nde müderrislikte bulunur. 1864 senesinde Trabzonlu Hakkı Efendi'nin Erzurum'a gelmesiyle ona intisap ederek hilafet alır. Yirmi üç yıl onun manevi terbiyesi altında yetişir. İlminin gücüne nispetle "İlmi" mahlasıyla anılmıştır. Celi yazıdan da icazet almış, hattatlar sınıfına katılmıştır. Ömrü boyunca Ruhu'l-Beyan'ı elinden bırakmamış, babasının vefatı üzerine (1865) Erzurum Nakibuleşrafı olmuş ve vefatına kadar bu makamı temsil etmiştir.

Şeyh Abdurrezzak İlmi Efendi, "ilmi" mahlasını kuvvetli bilgisinden dolayı almıştır. Erzurum'da bulunan büyük konağı urefa ve ulema ile dolar, Mesnevi-i Şerif okuturdu. Vassaf'ın tespitine göre, Abdurrezzak İlmi Efendi İstanbul'a geldikçe Kocamustafapaşa Sünbüli Hankahı'nda daha sonra da Bayezid Camii'nde Mesnevi okutmuş, hatta bir defasında Sünbüli Hankahı'nda Pir'in işaretiyle bir odada altı sene ibadet, mücahede ve riyazetle kalmış ve yine Pir'in "tütün içme" uyarısıyla hemen terk etmiştir. İstanbul'a son geldiğinde yazıya merak sarar. Hat sanatını öğrenir, icazet alır. Yazdığı levhaları Sünbül Efendi civarındaki evinde teşhir eder. Ulu Cami haziresine defnolunur.

İlmi Efendi, orta boylu, kır sakallı, nazik bir adamdı. Daima yeşil sarıkla gezerdi. Misafiri çok severdi. Bu yüzden evi, sürekli ziyaretçilerle, misafirlerle dolup taşardı. Alim ve arif kişilerle sohbet etmeyi severdi. Yararsız işlerle uğraşmaktan nefret ederdi. Basılmamış Risale-i Halal u Haram, Manzume-i Nüfus-ı Seb'a, Musavat-ı Aded-i Hurufat ve Divan adlı eserleri vardır.

---

[288] Abdürrezzâk Ali Efendi. Evliyalar Ansiklopedisi

Hüseyin Vassaf;

Şairan-ı sufiyandan Mesnevi-han-ı şehir

Mahrem-i esrar-ı Mevlana idi sahib-karin

şeklinde vasfettiği, çok sevdiği ve sohbetlerinde bulunduğu bu meşhur Mesnevihan'ın vefatı münasebetiyle bir tarih manzumesi kaleme almıştır[289].

Mustafa Niyazi Efendi (1845-1907) Pazaryolu ilçesinin Karakoç köyünde doğdu. Hüseyin Dursun Bakraktar'ın oğludur. Bayburtlu İbrahim Efendi'den alet ilimlerini okumuş, Mevlana Halid-i Bağdadi'nin önde gelen halifelerinden Feyzullah Tortumi'ye intisab etmiş, Karadağ Muhaberesi'ne katılarak yedi yıl cephelerde kalmış, Rumeli'de Şeyh Mahmud Efendi'den Vücub-ı Kıraat'i öğrenmiş, İstanbul'da Gümüşhaneli Ahmed Ziyaeddin Efendi'den tecdid-i bey'at etmiş, şeyhinin emriyle memleketine gelerek İbrahim Paşa ve Caferiye Camileri'nde imamlık yapmış, hemşehrisi büyük âlim Cemaleddin Ömer Fadıl Efendi'nin derslerine devam ettiği gibi Ahıskalı Hacı Hafız İbrahim Ethem Efendi'den Kıraat-ı Seb'a ve aşere taallüm etmiştir[290]. Ömrünü Erzurum'da hafız yetiştirerek geçirmiştir. Erzurum mebusu Yeşil İmamzade Mehmet Salih Efendi Mustafa Niyazi Efendinin oğludur. Garip Hafız, Erzurum'da Şeyhü'l Kurra Mustafa Niyazi Efendiden Kur'an-ı kerim dersi alır[291].

Alvarlı Muhammed Lütfi Efe (1868-1956) Taha el-Hakkari'nin halifesi olan Muhammed Küfrevi, Bitlis'de yaşamış ve o bölgede tarikatı neşretmiştir. Kendisinden sonra tarikatı halifesi

289 Mustafa Tatçı. Son Devir Mevleviliği İçin Bir Kaynak: Hüseyin Vassâf Bey'in Dîvânı

290 Dağcı Şamil. Osmanlı Dönemi Kaynaklarında Yer Alan İspirli Alimler

291 Garip Hafız için Evliyalar Şehri Amasya'ya bkn. Sh. 59-60

Alvarlı Muhammed Lütfi Mazlumoglu Efendi devam ettirmiştir. Erzurum'un Pasinler ilçesine baglı Kındıgı köyünde dünyaya gelen Muhammed Lütfi Efendi kısaca "Alvarlı Efe Hazretleri" diye tanınmaktadır. Anne tarafından seyyid olan Muhammed Lütfi Efendi, ilk tahsilini babası Hüseyin Efendi'den tamamlayarak icazet alır ve 1890'da Pasinler'in Sivaslı Camii'ne imam olarak tayin edilir. 1890'da babasıyla birlikte Bitlis'e giderek Muhammed Küfrevi'ye intisab eden Muhammed Lütfi Efendi riyazatını tamamlar ve hilafet alarak Hasankale'ye döner. Bir süre buradaki görevine devam eder, daha sonra Erzurum'un Dinarkum köyüne giderek imamlık yapar. Muhammed Lütfi Efendi elli yedi beyitten oluşan bir manzumesinde Muhammed Küfrevi'yi ziyaretlerini anlatmaktadır.

Rusların 1916 yılında Erzurum çevresini işgal etmeleri üzerine babasıyla birlikte Erzurum'a gelen Muhammed Lütfi Mazlumoğlu Efendi istila süresince Tercan'ın Yavi köyünde imamlık yapar ve Ermenilerin katliama girişmeleri üzerine altmış kişilik bir müfrezeyle onlara karşı koyar. Oyuklu köyü yakınlarında Ruslara ait büyük bir silah deposunu ele geçirir. Daha sonra Haydari Boğazındaki Zergide köyünde Türk ordusuna katılır ve ordu ile birlikte Erzurum'a girer (12 Mart 1918). Aynı gün babası sehit düşer. Erzurum'un kurtuluşu ile tekrar Hasankale'ye dönen Muhammed Lütfi Efendi, kendisine teklif edilen müftülük görevini kabul etmeyerek Alvar halkının isteği üzerine oraya yerleşir ve 1939 yılına kadar tarikat neşrinde bulunur[292]. Bu nedenle kendisi "Alvarlı Efe Hazretleri" diye anılmaya başlar. Alvarlı Efe Hazretleri, rahatsızlıgı üzerine 1939 yılında tedavi maksadıyla Erzurum'a gelip yerleşir. 16 yıl Mehdi Efendi Mahallesinde, kendisine tahsis edilen evde ikamet eder. 12 Mart

---

[292] Alvar Köyü Mezarlığı Selçuklulardan kalan mezarları da içermesi bakımından bölgedeki en eski mezarlıktır.

1956'da vefat eden Muhammed Lütfi Efendi'nin kabri Alvar köyündedir. Kendisinden sonra tarikatı oğlu Seyfeddin Efendi devam ettirir.

Alvarlı Muhammed Lütfi Efe, Erzurum'un son zamanlarda yetiştirdigi ünlü isimlerden biridir. Bir şair, bir mutasavvıf, bir alim şahsiyettir. Onun kişiliğini

"Muhammedi meşreple; Kadiri, Nakşi, Mevlevi neşvelerinde bir mürşid şair" olarak tanımlamak mümkündür.

Arapça, Farsça ve Türkçe şiirler yazan Muhammed Lütfi Efendi'nin şiirlerini aşıkane, arifane, alimane ve mürşidane bir edayla söylemiş ve yazmıştır. Şiirlerinin

çoğunluğunu divan tarzında şiirler oluşturur. Halk şiir zevkine uygun düşen, ama daha çok Yunus'tan esintiler taşıyan hece şiirleri de yazmıştır. Yunus'un, Fuzuli'nin ve Nabi'nin etkisinde kaldığı gözlemlenmektedir. Şiirlerinde dini-tasavvufi konular ağırlıktadır. Ancak pek çok konuda şiir yazdığını, lirik ve hikemi şiirlerinde de oldukça başarılı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Alvarlı, "ömrü boyunca taşı taşın üstüne koymamış, bir ev sahibi olmayı düşünmemiş, dünya malına sahip olmayı hiç arzu etmemiştir. Yirmi iki yaşından doksan yaşına kadar altmış sekiz sene sofrasına misafirsiz oturmamış, kendisini ziyarete gelenlere daima iyi muamele etmeyi, hiçbir kimseyi incitmemeyi ve hiçbir ferdi hor görmemeyi kendisine düstur edinmiş, özetle ahlak-ı Muhammedi kendisinde temasül etmiş bir insan-ı kamil idi." Alvarlı'nın şiirleri, mektupları ve nesirleri ölümünden sonra oğlu Seyfettin Mazlumoğlu tarafından derlenmiş, önce 1974 yılında daha sonra da Alvarlı Efe Hazretleri İlim Ve Sosyal Hizmetler Vakfı tarafından Hülasatü'l-Hakayık ve Mektubat-ı Hace Muhammed Lütfi adıyla İstanbul'da neşredilmiştir. Bu divanda çeşitli nazım şekilleriyle söylenen 700'ü aşkın şiir mevcuttur. Hece vezni ve oldukça sade bir Türkçe'nin kullanıldığı bu şiirlerden bazıları bestelenmiştir.

Kitabın başında Muhammed Lütfi Efe'nin kısaca hayat hikayesi, bir sunuş yazısı ve oğlu Seyfettin Efendi'ye ait bir riale ve bir şiir yer almaktadır. Kitap, Arapça ve Farsça gazellerle başlıyor. Daha sonra Divan'ın Türkçe kısmına geçiliyor. Bu bölüm mesnevi tarzı eserlerle devam ediyor. Bunların içinde bir de Mevlid manzumesi yer almaktadır. Gazeller bölümünde, aruz ve hece ile yazılmış 721 şiire alfabetik olarak yer verilmiştir. Ki bunların bir kısmı koşma, bir bölümü destan, bazıları da ilahi nazım şekilleriyle yazılmıştır. Kitabın sonlarına dogru arka arkaya iki "Mesneviler" bölümü açılmıştır. Ki ikincisine mesnevi değil de destan demek daha doğru olur. Zaten şiirlerin başlıklarından da bu anlasılmaktadır. Ayrıca Türkçe şiirlerin başında da mesnevi tarzı şiirler yer almaktadır. Son bölümde ise şairin "maniler, kıtalar ve ferdler"ine yer verilmiştir.

Yer ve İsim İndeksi

A

B

C

H

İ

K

L

M

N

O

Ö

P

R

S

Ş

T

U

Ü

V

Y

Z

Kaynakça

Kitaplar

1. Sait Aykut. İbn Battuta Seyahatnamesi YKY Cilt. I
2. Abdulhalim Durma. Evliyalar Şehri Amasya
3. Abdulhalim Durma. Evliyalar Şehri İzmir
4. Abdulhalim Durma. Evliyalar Şehri Malatya
5. Abdulhalim Durma . Evliyalar Şehri Elazığ
6. Abdulhalim Durma . Evliyalar Şehri Bayburt
7. Abdulhalim Durma . Evliyalar Şehri Rize
8. Ahmet Hamdi Tanpınar. Beş Şehir
9. Robert Curzon. Armenia: A Year At Erzeroom, And On The Frontiers of Russia, Turkey And Persia
10. H. F. B. Lynch. Armenia Travels and Studies. II. Cilt. 1901
11. William J. Hamilton. Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia
12. James Baillie Fraser. A Winter Journey from Constantinople to Tehran with Travels ThroughVarious Parts of Persia
13. Maarif Salnamesi. 1903
14. Tarihçe-i Erzurum. Mehmed Nusret
15. Kalafat, Yaşar. Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri. 6. Baskı. Ankara: Berikan Yayınevi
16. A. Puşkin. Erzurum Yolculuğu ve Byelkin Öyküleri. Çev. Ataol Behramoğlu. Cumhuriyet Dünya Klasikleri Dizisi
17. Açıklamalı Yönetim Zamandizini. 1919 – 1928. CİLT – II

18. Ahmed Refik. Kafkas Yollarında Hâtıralar ve Tahassüsler. Millî Eğitim Bakanlığı. Türk Edebiyatı Dizisi.İstanbul 2001
19. Gördüklerim Yaşadıklarım. Yarbay [Lt.Col.] Tverdohlebof. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. Ankara. Genelkurmay Basımevi. 2007

Tezler

1. Ağaver Tunç. Vilâyet Sâlnâmelerine Göre Erzurum Vilâyeti (H.1310, 1317, 1318). Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 2010
2. Bayoğlu Arife. Aşık Sümmani'nin Deyişlerinde Dini ve Sosyolojik İçerik. Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 2009
3. Çınar Sahure. Erzurum'da Hamam Mimarisi ve Hamam Kültürü. Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 2010
4. Çoruh Haydar. Temettüat Defterlerine Göre Erzurum Şehri (1844). Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üni. İstanbul. 1997
5. Çil Yücel. Erzurum Kongresine Katılan Delegelerin Otobiyografileri. Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 2003
6. Duymaz Şevki. II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri. Doktora Tezi. S.D. Üni. Isparta. 2003
7. Eryılmaz Alparslan. 1940 Yılı "Erzurum Gazetesi" Ekseninde Erzurum. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üni., İstanbul. 2010
8. Hanoğlu Canan. Erzurum Merkezde Cami Hazirelerinde bulunan XVIII. Ve XIX. YY. Mezar Taşları. Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 2006
9. İçli Rukiye. Sosyolojik Açıdan Ziyaret Fenomeni (Erzurum Abdurrahman Gazi Türbesi Örneği) Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üni. Erzurum – 2007
10. Günaşdı Yavuz. Erzurum-Şenkaya'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar. Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üni. Erzurum– 2007

11. Hür Mahmut Yücer. XIX. Asırda Anadolu'da Tasavvuf. Doktora Tezi. Marmara Üni. 2001. İstanbul
12. Karataş Yakup. Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı). Doktora tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 2010
13. İsmailhakkıoğlu Zühre.1908–1914 Yılları Arasında Erzurum'daki Ermeniler. Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir Üniversitesi. Balıkesir. 2007
14. Karakaş Zehra. Erzurum'da İlhanlılar Dönemi (1256-1336). Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi. Erzurum-2012
15. Kayserili Alperen. Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre). Doktora Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 2011
16. Sezen Lütfi. Erzurum Şehir Folkloru Cilt I. Doktora Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 1993
17. Subaşı Ömer. Pasinler . V-XVI. Yüzyıllar. Doktora Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 2010
18. Suluoğlu Muhammet Hanefi. Kadızâde Erzurumî ve kâşif-u Hâli'l-mevtâ ve'l-Berzah Adlı Risalesi. Yüksek Lisans Tezi. Rize Üni. Rize. 2010
19. Özdoğan Duygu. Başlangıcından Osmanlı Hakimiyetine Kadar Erzurum Ve Çevresi. Yüksek Lisans Tezi. Fırat Üni. Elazığ. 2008
20. Muslu Ramazan. XVIII. Asırda Anadolu'da Tasavvuf. Doktora Tezi. Marmara Üni. İstanbul. 2002
21. Yıldırım Sefa. Okçular-Berta Havzası ve Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar. Doktora Tezi. Atatürk Üni. Erzurum. 2007
22. Zaimoğlu Sabit Akın. Oltu Şura Hükümeti. Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üni. Konya. 2007

Makaleler

1. Azimli Mehmet. İlk Fetihten Saltuklulara Erzurum
2. Akçay İlhan. Yakutiye Medresesi. Vakıflar Dergisi. Sayı 6. Ankara. 1965
3. Aksoy Mustafa. Tunceli'de Koç Koyun Heykelleri ve Balballar.
4. Aktemur Murat -Umut Kukaracı. İspir ve Çevresi Kiliseleri
5. Alikılıç Dündar. Geçmişten günümüze Erzurum Kütüphaneleri
6. Altun Ara. Mardin Ulu Camii ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not. Vakıflar Dergisi. Sayı 9
7. Arık Rüçhan. Erzurum'da İki Cami. Vakıflar Dergisi. Sayı. 8
8. Ateş Nilüfer. Erzurumlu Kadızade Efendi'nin Vasiyetnamesine Tahlili Bir Bakış
9. Aydemir İbrahim. Erçik, Merçik, Ermençik
10. Aydın Dündar. Osmanlı Döneminde XVI. Yüzyılda Erzurum Beylerbeyi Ayas Paşa'nın Bir Yıllık Bütçesi
11. Aydın Ahmet. Erzurum'da Deve Boynu Savaşı ve Şehitler Türbesi
12. Azimli Mehmet. İlk Fetihten Saltuklulara Erzurum
13. Bayburtluoğlu Zafer. Anadolu Selçuklu Devri Büyük Programlı Yapılarında Önyüz Düzeni. Vakıflar Dergisi Sayı. 11
14. Baydar M. Çetin. Erzurum Şapka Hadisesinin 83.Yıldönümü
15. Bingöl Akın. Karayazı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar
16. Bolçay Ezgi. Erzurum'da Doğum Öncesi, Doğum Sonrası ve Çocukluk Dönemiyle Alakalı Gelenekler

17. Burmaoğlu Hamit Bilen. Yunus Emre’nin Erzurum’daki Makamı. Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri, 7-10 Ekim 1991, 1995, s. 243-248
18. Cevizliler Erkan -Ali Servet Öncü. Erzurum Valisi Mustafa Nazım Bey’in Vilayetteki Çalışmalarına Dair Raporu (1905)
19. Çakır İbrahim Etem. 1642 Tarihli Avarız Defterine Göre İspir Sancağı
20. Çalık Bünyamin. Osmanlı Dönemine Ait Nukullu Fetvalardan “Bahru’l- Fetava”
21. Çam Nusret. Erzurum’daki Yakutiye Medresesi İle İlgili Bazı Mülahazalar. Vakıflar Dergisi. Sayı 20
22. Çam Nusret. Erzurum Kale Camii. Vakıflar Dergisi. Sayı 19
23. Dağcı Şamil. Osmanlı Dönemi Kaynaklarında Yer Alan İspirli Alimler
24. Dayanç Muharrem. Atatürk’ün “Sonbahar Seyahatleri”, “Erzurum Depremi” ve Ahmet Hamdi Tanpınar
25. Dilek Mehmet Sait. Erzurum’un Rus İşgaline Düşüşünün Batı Kamuoyundaki yankıları
26. Düzgün Dilaver. Erzurumlu Mutasavvıf Halk Şairi Zihni
27. Düzgün Dilaver. Erzurum'da Aşık Kahvesi Geleneği
28. Elgin Mustafa. Erzurum Boyahane Hamamı ve Camii. Rölöve ve Restorasyon Dergisi 5.Sayı
29. Erkal Abdulkadir. Ahmed Dursun Nâtıkî’nin Mantık Bilimi İle İlgili Bir Şiiri Üzerine
30. Fatsa Mehmet. Yukarı Çoruh Vadisi ve Kelkit Vadisi İslamlaşmasına Öncülük Eden Türk Dervişleri
31. Gençoğlu Mustafa. Erzurum Vilâyeti Maârif Teftişleri (1910)
32. Gül Abdülkadir. Temettüat Defterlerine Göre Pasinlerin (Hasankale) Sosyal ve Ekonomik Yapısı

33. Abdülkadir Gül. Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık (Erzurum Vilayeti Örneği: 1892–1893 ve 1906–1908 Yılları)
34. Güllüce Hüseyin. Mütevekkilzade Hacı Ali Galip Efendi ve Divanı ve Şiirlerindeki Kur'ani Temalar
35. Gültekin Sadullah. Tahrir Defterlerine Göre Anadolu'da Kalenderiler ve Haydariler
36. Günay Selçuk. Erzurum'da Hüseyniye Zaviyesi Vakfı ve Bazı Belgeler
37. Gündoğdu Hamza -Ahmet Ali Bayhan-Ali Murat Aktemur. Hınıs, Tekman ve Çevrelerindeki Kültür Varlıklarına İlişkin Bir Yüzey Araştırması
38. Gündoğdu Hamza-Haldun Özkan. Erzurum ve Çevresinde Bazı Köprüler
39. Gündoğdu Hamza. Köprüköy Hanı
40. Gündoğdu Hamza. Erzurum'da Tarihi Yapılaşma ve Bazı Gözlemler - I
41. Hatunoğlu Kenan. Narmanlı Hafız Mustafa Efendi Şair "Hafızi"
42. İnanç Mahir. Lal Baba Türbesi'nin çevre düzenlemesi yapılıyor. Zaman Gazetesi. 19 Haziran 2007
43. Kalafat Yaşar. Kuzeydoğu Anadolu'da Ulu Canlar
44. Kansu Aykut. 1906-1907 Vergi Ayaklanmaları: 1908 Devrimi'ne Giriş
45. Karamağaralı Haluk. Erzurum Ulu Camii
46. Karpuz Haşim. Erzurum Kümbet Köyünde Yer Alan İki Yapı. Vakıflar Dergisi. Sayı 20
47. Kavurmacı İsmail Hakkı. Ali Paşa Camii
48. Kaya Muharrem. Eski Türk İnanışlarının Türk Hekimliğndeki İzleri
49. Kılıç Ümit. Erzurum'da Cafer Efendi Vakfı
50. Koday Zeki. Yeri Değiştirilen Köy Yerleşmelerine Örnek. Aşağı Çat, Yukarı Çat ve Taşağıl Köyleri
51. Kotan Alparslan. Erzurum'un Kara Günleri
52. Köşklü Zerrin. Erzurum'da Osmanlı Dönemi Hanları

53. Kutlu Cemil. I.Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Esirleri
54. Küçükuğurlu Murat. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Kars-Erzurum Yöresi Alevi-Türkmenleri Ve Esat Uras'ın Bir Raporu
55. Küçükuğurlu Murat-Gürkan Fırat Saylan. Şimendiferin Erzurum Yolculuğu
56. Okur Salih. Hacı Salih Bilgin Efendi
57. Özcan Besim. 1828-29 Osmanlı-Rus Harbi'nde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri
58. Özger Yunus. XIX. Yüzyılda Tortum'un Nüfus Durumu
59. Özger Yunus. XIX. Yüzyıl Ortalarında İspir Kazasında Vakıflar
60. Özger Yunus. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İspir ve Köylerinin Nüfusu
61. Yunus Özger. Tanzimat Öncesi Erzurum Şehrinin Demografik Yapısı. (1251/1835 Tarihli Nüfus Yoklama Defterine Göre)
62. Özköse Kadir. Erzurum'da Faaliyet Yürüten Halidi Şeyhleri
63. Pamuk Bilgehan. İbrahim Hakkı Hazretlerinin Abdurrahman Gazi Zaviyedarlığı ve Zaviyedarlık Meselesi
64. Pamuk Bilgehan. Muhteşem Süleyman ve Erzurum
65. Sezer Bilal. Erzurum Lala Paşa Camii'ndeki Bir Hat Levhası
66. Subaşı Ömer. Pasinlerin Bilinmeyen Tarihi
67. Sümbüllü Yusuf Ziya. Halk Kültürüne Katkıları İle Zeki Başar'ın Ardından
68. Taşcı Aydın. Selçuklu Mimari Süslenmesindeki Alçı Ve Taş Kabartma İnsan Figürlerinin Köken ve Gelişimi. Vakıflar Dergisi. Sayı 27
69. Taşğın Ahmet. Erzurum Türkmen Alevileri

70. Tatçı Mustafa. Son Devir Mevleviliği İçin Bir Kaynak: Hüseyin Vassaf Bey'in Divanı
71. Tuba Orhan, Faris Karahan Uzundere İlçesi ve Yakın Çevresinin Ekoturizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi
72. Tuncer O. Cezmi. İlk Dört Selçuklu Kumandanı ve Yaptırdığı Yapıların Özellikleri. Vakıflar Dergisi. Sayı 12
73. Türk Abdurrezzak. Büyük Maksut Efendi
74. Türk Abdürrezzak. Şeyh İbrahim Ragıp Efendi
75. Uluçam Abdüsselam. Oltu'da Aslan Paşa Külliyesi. Vakıflar Dergisi. Sayı 17
76. Ünal Rahmi Hüseyin. Az Tanınan Ve Bilinmeyen Doğu Anadolu Künbetleri. Vakıflar Dergisi. Sayı 11
77. Uylaş Sait. Erzurumlu Kadızâde Mehmed Efendi ve Kur'ân'a Dair Bir Risâlesi'nin Tanıtımı
78. Ünver Süheyl. Büyük Selçuklu İmparatorluğu amanında Vakıf Hastanelerin Bir Kısmına Dair. Vakıflar Dergisi Sayı 1. Ankara. 1938
79. Yılmaz Abdülkadir. Hamamdan Camiye Dönüştürülen bir Yapı: Erzurum Boyahane Camii
80. Yörükoğlu Ömer. Çifte Minareli Medrese (hatuniye) Hafriyatı. Vakıflar Dergisi. Sayı 12
81. Yurttaş Hüseyin. Erzurum Ulu Camiine Ait Yeni Bir Kitabe ve Yapı Hakkında Bazı Düşünceler
82. Yurttaş Hüseyin. Tarihçe-i Erzurum'un Sanat Tarihi Açısından Önemi
83. Yurttaş Hüseyin. Erzurum - Ilıca / Alaca Köyü Camii
84. Yurttaş Hüseyin. Fuat Beyin Erzurum Haritası
85. Yüksel Hasan. Selçuklular Döneminden Kalma bir Vefai Zaviyesi (Şeyh Marzuban Zaviyesi). Vakıflar Dergisi. Sayı 25
86. Yüksel Mevlüt. I.Dünya Savaşında Erzurum'un İlk İşgal Günleri
87. Zeynal Abdurrahman. Tabur İmamı Hasan Uludağ Hoca

Ansiklopedi

1. Erzurum. Cevdet Küçük. Rahmi Hüseyin Ünal. Metin Tuncel. TDV İslam Ans. Cilt 11
2. Habib b. Mesleme. TDV İslam Ans. Cilt
3. Feyzullah Efendi. Mehmet Serhan Tayşi. TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt 12
4. Lala Mustafa Paşa Külliyesi. Ahmet Vefa Çobanoğlu. TDV İslam Ans. Cilt 27
5. Lala Mustafa Paşa. Bekir Kütükoğlu. TDV İslam Ans. Cilt 27
6. Saltuklular. Abdülkerim Özaydın. N. Çiçek Akçıl. TDV İslam Ans. Cilt 36
7. Solakbay, Muhammed Sadık. Selahattin Kıyıcı. TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt 37
8. Sümmani. Nurettin Albayrak. TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt 38
9. Çoban Dede Köprüsü. Semavi Eyice. TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt 8
10. Abbas Mehdi. Evliyalar Ansiklopedisi
11. Abdurrahman Gazi. Evliyalar Ansiklopedisi
12. Abdürrezzak Ali Efendi. Evliyalar Ansiklopedisi
13. Alvarlı Muhammed Lütfi (Efe). Evliyalar Ansiklopedisi
14. İbrahim Efendi. Osmanlı Müellifleri. Cilt 1
15. Hazık Muhammed Efendi. Osmanlı Müellifleri. Cilt 1
16. Hüseyin Paşa. Sicill-i Osmani III. Cilt
17. İshak Paşa Sarayı. Semavi Eyice. TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt 22
18. Çıldır Eyaleti. Feridun Emecen. TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt 8
19. Ayşe Denknalbant. Seyyid Battal Gazi Külliyesi. TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt 37

WEB

1. http://taskesenli.blogspot.com/
2. http://www.ibrahimhakki.org/
3. http://www.kulturvarliklari.gov.tr/
4. http://www.ussaki.net/
5. http://www.erzurumlu.net/
6. http://kurumsal.kulturturizm.gov.tr/
7. http://www.pehlivanli.bel.tr/
8. http://erzurumsenyurt.bel.tr/
9. http://www.uzundere.bel.tr/
10. http://www.devletarsivleri.gov.tr/
11. http://www.eskieserler.com/
12. http://www.errufai.com/
13. http://gdd.org.tr/
14. http://www.babadereliahmetEfendivakfi.com/